ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

Jurnal İMPAKT FAKTORLUDUR

SCIENTIFIC WORK

international scientific journal

Journal has IMPACT FACTOR

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

журнал имеет ИМПАКТ ФАКТОР

№08/57

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/4-21

Ярослав Валентинович Пилипчук
Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ И КНЯЖЕСТВА ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (1538-1713)

Резюме

Задачей данной работы является анализ динамики взаимоотношений Трансильвании, Молдавии и Валахии с Крымским ханством в 1538-1713 гг. Многочисленные вторжения крымцев в венгерские земли были связаны с османо-австрийскими войнами. Только вторжение в Трансильванию в 1657 г. не было связано с этим. Крымский хан Мухаммед-Гирей IV сводил личные счеты с Дьердем Ракоци II. До этого он победил войско Яноша Кеменя под Черным Островом. Вторжение 1657 г. было частью войны трансильванцев с поляками в 1656-1657 гг., где крымские татары помогали полякам. Гиреи помогали Османам в 1543, 1566, 1594-1595, 1686, 1688-1690 гг. во время кампаний в Центральной Европы. Они помогали решить локальные задачи, которые были не под силу самым туркам. В 1529, 1532, 1663, 1683 гг. крымские татары осуществляли глубокие рейды через венгерские земли Австрийской империи в другие владения Габсбургов. Территория Молдавии была ареной польско-крымского противостояния в 1595, 1616, 1620, 1683-1684, 1686, 1691 гг. а также российско-турецкого противостояния 1711 г. Турецкие поручения в Молдове крымцы исполняли в 1620 г. и 1659-1660 гг. Гиреи часто поддерживали одних претендентов на молдовский престол против других. Война Османов и Гиреев против одной Молдовы происходила в 1538 г. Попытки договориться с венграми о союзе были у крымских татар в 1521-1522 гг. и 1598 г., однако не привели к чему-то серьезному, как и переговоры с Австрийской империей в 1655 г. Крымские татары часто появлялись в Молдове и Венгрии как союзники Османов. Валахия воевала против Крымского ханства только при правлении господарей Михая II Храброго и Михни III. Валахия также была театром боевых действий во время Великой Турецкой войны.

Ключевые слова: *Крымское ханство, Трансильвания, Молдавия, Валахия, Османская империя, крымские татары, Гиреи, Османы, Великая Турецкая война*

Crimean tatars and the principalities of eastern-central Europe (1538-1713)

Summary

The aim of this paper is to analyze the dynamics of relations between Transylvania, Moldova and Wallachia with the Crimean Khanate in 1538-1713. Numerous invasion Crimeans in the Hungarian lands were associated with Ottoman-Austrian war. Invasion in Transylvania in 1657 was not related to this. Crimean Khan Mukhammad-Gheray IV take his personal scores with Gyorgy Rakoczy II. Prior to that, he defeated the army of Janos Kemeny in battle under the Chornyi Ostrov. The invasion of 1657 was part of the war of Transylvania against the Rzecz Pospolita in 1656-1657, where the Crimean Tatars helped the Poles. Gherays helped the Ottomans in 1543, 1566, 1594-1595, 1686, 1688-1690 against Gabsburgs. they helped to solve local problems, which were beyond the power of most Turks during the campaign in Central Europe. Crimean Tatars carried out deep raids in 1529, 1532, 1663, 1683 on Hungarian lands of Austrian Empire on the other domains of the Habsburgs. Territory of Moldova was the scene of Polish-Crimean Tatars conflicts in 1595, 1616, 1620, 1683-1684, 1686, 1691 and the Russian-Turkish War in 1711. Conflict of Ottomans and Gherays against of Moldova took place in 1538. Crimean Tatars executed Turkish orders in Moldova in 1620 and 1659-1660 years. Gherays dy supported offen some applicants for the Moldova throne against the other. Attempts of Crimean Tatars to negotiate in alliance with the Hungarian kingdom and Transylvania principality were in 1521-1522 and 1598, but did not lead to something serious, like negotiations of Crimean khanate with the Austrian Empire in 1655. Crimean Tatars often appeared in Moldova and Hungary as allies

of Ottomans. Wallachia fought against the Crimean Khanate only during the reigns of Mihay II the Brave and Michnea III. Wallachia was also a theater of war during the Great Turkish War in 1690.
Key words: *Crimean Khanate, Transylvania, Moldavia, Wallachia, the Ottoman Empire, the Crimean Tatars, Gherays, Ottomans, Great Turkish War*

Среди наиболее интересных аспектов истории Центральной Европы являються отношения венгров, румын и молдован с тюркскими народами. До сих пор одним из малоизученых аспектов политики Крымского ханства являються его отношения с Королевством Венгрия, княжествами Трансильвания, Валахия и Молдовой с 20-х гг. XVI ст. до 1713 г. Вопросам отношений Трансильвании с Крымским ханством обычно придавали большое значение венгерские автора М.Иванич и Х.Тот, румынский исследователь П.Георгиан и англоязычный историк Б.Г.Уильямс [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Среди русских исследователей этим вопросом занимались В.Шушарин и Г.Санин [13; 14]. Исследования отношений княжеств Молдова та Волощина з Кримським ханством более популярны в историографии. Этому вопросу посвящены специальные исследования польских, русских, молдавских и румынских историков [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30]. Заданием этого исследования есть анализ динамики походов крымцев в венгерские и румынские земли, а также исследование отношений Трансильвании, Валахии и Молдовы с крымцами.

Вопрос взаимоотношений крымцев с Молдавией в XV – начале XVI в. был нами рассмотрен в отдельном исследовании. В 1521 г. Мехмед-Гирей I проявил интерес к союзу с венграми. Я.Тарновский был послан к Мехмед-Гирею для того, чтобы втянуть его у антитурецкую коалицию Польши, Литвы и Венгрии. Хотя хан обещал помочь Сигизмунду I и венгерскому королю Лайошу (Людовику) II, но это не приобрело реального проявления. Новый турецкий султан Сулейман проявил себя как хороший правитель. Кроме того, среди его предков были крымцы. Так его мать это Айше Хафса (дочь Менгли-Гирея). С крымцами он тесно общался до обретения престола, поскольку был в 1512-1520 гг. бейлербеем Каффы. В 1520 г. турки требовали от венгров уплаты дани, на что венгры ответили казнью послов. Это привело к объявлению войны и к турецкому вторжению. В 1521 г. пал Белград. Крымцам в этой ситуации конечно был ближе турецкий султан. В 1526 г. Венгрии угрожали турки и татары. Поляки не смогли оказать помощь венграм, поскольку на них самих напало большое татарское войско. Молдаване и валахи же занимались выяснением отношений между собой. Молдаване были не против чтобы использовать турок и татар против поляков, поскольку у них были противоречия на границах, в частности вопрос о Покутье, который разрешился в 1531 г. битвой под Обертыном. Еще в 1524 г. Лайош II просил у папы Клемента VII помощи против турок и татар. В 1526 г. турки взяли Арад и двинулись далее внутрь Венгрии. Венгерское войско было уничтожено под Мохачем. Сам Лайош погиб. Северная и северо-западная части Венгрии попали под власть Габсбургов и продолжали называться Королевством Венгрия. Дело в том, что Габсбурги провозгласили себя и венгерскими королями и управляли страной подобно тому как правили в Чехии. Правителем остальной части Венгрии провозгласили Яноша Запольяи на сейме в Секешфехерваре в ноябре 1526 г. Но его уже в 1527 г. сильно потеснил Фердинанд Габсбург. Янош Запольяи реально правил Трансильванией и Парциумом, которые собственно и составили Восточно-Венгерское королевство, которое впоследствии стало княжеством Трансильванией и было вассалом Османов. Центральная и Южная части Венгрии стала частью Османской империи. В кампании турков в 1526 г. крымцы не принимали участие. Они были в качестве вспомагательных войск во время походов в Австрию. Объєктами их нападений кроме собственно австрийских земель в 1529 и 1532 гг. были и подвластные Габсбургам венгерские земли. В 1529 г. турки вместе с венграми Яноша Заполяи взяли Буду. Также была взята в осаду Вена. В 1530 г. Сулейман еще не признавал Фердинанда королем Венгрии. Наступление турков в 1532-1533 гг. было остановлено войками Габсбургов. В 1533 г. между Габсбургами и Османами был заключен договор, который закрепил разделение Венгрии между австрийцами и турками. Союзником крымцев был Янош Запольяи. В 1543 г. крымцы помагали османам во время осады Секешфехервара. В 1566 г. они помагали Сулейману брать Сигетвар, который оборонял Миклош Зриньи. Во время этой войны турки и австрийцы боролись за контроль над Трансильваний. Во время правления в Трансильвании Иштвана Батори (Стефана Батория) в 70-х гг. XVI в. отношения Трансильвании с Крымским ханством были союзными. Жигмонд Батори до перехода на сторону австрийцев также был союзником татар. Татары впервые вторглись в Трансильванию в конце 90-х гг. XVI в. Во время провозглашения Габора Бетлена князем крымский хан отправил тумен войска в Трансильванию как знак уважения. В Трансильваии к союзу с турками и крымцами склонялись кальвинисты. Добруджанские татары в

середине XVII в. помагали секеям охранять трансильванские территории [31, с. 140, 146; 12, p. 29-31; 24, p. 202-206; 32; 33, c. 61-64; 11, p. 608].

Поход кримських татар и турков в 1538 г. на Молдову не зафиксирован в польских, украинских, беларуско-литовских летописях и хрониках. Сведения об этом походе сохранился главным образом в молдавских, крымскотатарских и турецких хрониках. В 1538 г., по сведениям Халим-Гирея, сын Сахиб-Гирея Эмин-Гирей принимал участие в походе султана на Молдавию. Реммаль Ходжа в “Истории Сахиб-Гирея” указывает на поход самого Сахиб-Гирея против молдавского господаря Петру IV Рареша в 1538 г. Абд ал-Гафар ал-Кырыми указывал, что Сахиб-Гирей ограбил крестьян Богдана (Молдавии) и награбили скот. По сведениям молдавско-польской хроники, молдавский господарь сначала разгромил татар под Штефанештами, но в 1538 г. был побежден Сулейманом и Сахиб-Гиреем и был вынужден покориться османам. Григоре Уреке датировал вторжение татар и турков сентябрем 1538 г. и указывал, что молдаванам помогали поляки Я.Тарновского. Не исключено, что с этого времени господарь платил дань и татарам. С 1538 г. к крымцам перешел контроль над Бендерами и они контролировали такие города: Каушаны, Балта, Дубоссары, Бендеры, Килия, Измаил, Аккерман, Татарбунары. Добруджанские татары же были под полным османским сюзереннитетом. Можно предположить, что победа османов над молдаванами не только окончательно установила зависимость Молдавского княжества от Османской империи, но и привела до окончательного оформления зависимости Молдавского княжества от Крымского ханства. Буджак был общим турецко-крымским владением, а Молдавия - общим вассалом. После похода 1538 г. Сахиб-Гирей на продолжительное время переключился на походы против русских, литовцев и черкесов, что можеь означать только то, что Молдавия уже не имела того значения для политики Крымского ханства как ранее и прекратила активное сопротивление крымцам и османам. Петр Рареш бежал в Трансильванию, а в Молдавии развернулась борьба за власть. С 1538 по 1574 гг. Молдова находилась в тесной зависимости от Османов, как и Валахич после правления Раду I Великого. Касательно же Валахии, то крымцы помогли Мирче V Чобанулу (Пастуху) в борьбе за престол в борьбе с Раду Паисием. Поляки побаивались союза молдаван, валахов и турок. В 1538 г. при помощи турок и татар господарем Молдавии стал Штефан V Лакуста. Поляки же поддержали Александра III Корню, который напал на Бендеры. В 1541 г. к власти вернулся Петру IV Рареш [33, с. 64; 34; 35, с. 401-402; 36, с. 125-130; 37, с. 217; 38, п. 145-149; 39, с. 265-276; 33, с. 64; 40, р. 18-19; 11, р. 609-610; 41, с. 92; 42, с. 122; 43, с. 168-169].

В 1574 г. польский шляхтич Я.Сверчовский сделал попытку овладеть молдавским престоллм. Собрав вокруг себя поляков и казаков он по приглашению молдавского господаря Иоанна III Лютого прибыл в эту страну. В состав его войска влились молдованы. Союзное войсько под Жилиштею и Браиловым победило турков. Я.Сверочовский вместе с молдаванами даже на некоторое время овладел Трансильванией. Был совершен рейд на Аккерман и Тягиню. Под Тягиней он победил турецко-татарский отряд. Но под Кагулом (Рокшанами) в июне 1574 г. войска Сверчовського были разбиты. В 1593 г. австрийский посол Э.Лясота сообщал, что хан собирает у Аккермана войско для похода на Венгрию. М.Бельский сообщал, что перед тем как вторгнуться в Венгрию крымцы прошли землями поляков в Галичине. Й.Бельский писал о том же и указывал, что крымцы помогли туркам взять крепость Рааб. Впрочем и запорожцы знали о подобных намерениях татар. Особенно активно кримцы помагали туркам во время Тринадцатилетней войны (1593-1606 гг.). В 1594 г. в Венгрию вторглось 20-22 тыс. крымцев. Гази-Гирей II принял участие в осаде Рааба. Крымцы помагали туркам Синана-паши во время осады Эгера в 1595 г. Значительную роль у взятии города сыграл Фетих-Гирей. Крымцы зимовали в Венгрии в 1594, 1598-1599, 1602-1603, 1604-1605 гг. Хотя хан Гази-Гирей II получил от султана 30-50 тыс. акче, но ему этого было недостаточно и крымцы опустошали венгерские земли [1, с. 40-42; 8; 44, с. 210-218; 38, п. 190-197; 39, с. 275; 45, s. 1435-1358, 1711-1719; 46, s. 215-220, 223-226].

В 1597 г. Гази-Гирей II попробывал договориться о мире с проавстрийским правителем Трансильвании Жигмондом Батори. В 1599 г. дипломаты австрийского кайзера договаривались с ханом о мире. Они были готовы платить за нейтралитет хана золотом, а также согласились на признание Трансильвании и Валахии вассалами Крымского ханства. Готовность крымцев йти на переговоры была обусловлена усложнением отношения Гази-Гирея II с Османской империей. Крымский хан вел переговоры с кайзером. В 1598 г. прибыло первое крымскотатарское посольство во главе с Дьердем Рацем и Александром Палеологом. Зимой 1599 г. хана представляли Ахмед-ага, Анто-ага, Алогази. Дальнейшие три посольства крымцев возглавлял Александр Палеолог [1, с. 40-42; 12, р. 31; 34; 8, р. 284, 289, 298; 47, s. 116-124; 48, р. 108-111; 49; 50; 3, old. 27-59; 5; 24, р. 199].

Тринадцятилетнюю войну 1593-1606 гг. Габсбурги вели в союзе с молдаванами, валахами и трансильванцами. Победа Михая Храброго над турками под Кэлугаренами в 1595 г. привела к тому, что турками пришлось заменить акынджи крымцами. В 1596 г. турки одержали победу над австрийцами под Керестешем. Разобраться с австрийцами и дунайскими княжествами туркм мешала джелялийская смута и наступление кызылбашей Аббаса Великого. Поэтому турки очень нуждались в крымцах. Согласно данным Ибрагима Печеви и Мустафы Наимы Гази-Гирей II требовал, чтобы его сына сделали правителем Молдавии. Хану также приписывали желание победить валашского господдаря Михая Храброго. Халим-Гирей сообщал, что хан желал сделать правителем Молдавии своего эмира. По словам Али-эфенди инициатива принадлежала самой молдавской райе. Эта версия кажеться малообоснованой, тем более, что молдавское боярство без особенных сложностей избирало правителей из молдавских боярских родов. Противниками Гази-Гирея II были названы Михай и Разван. Возможность того, что крымцы овладеют Молдавий вызвало неудовольствие у Османов. В 1595 г. когда Фетих-Гирей спас турецкое войско, везирь Синан-паша Чагала-заде задумал сделать его ханом. Этим был спровоцирован конфликт с Гази-Гиреем II. Фетих-Гирей успел войти в контакт с Жигмондом Батори. В ярлыку Фетих-Гирея к трансильванскому князю обращались с уважением, подобно тому как обращались к Чингизидам. Он обещал помощь крымских татар королю Эрделя (князю Трансильвании) в случае войны с соседями. Ярлык датирован 1597 г. Вместо термина дукс использовались термины кирал (король) и великий християнский падишах. Вероятно, эта традиция было унаследована от отношений Золотой Орды и Венгрии. Нужно отметить,что в переписке с трансильванцами для обозначения своих титулов крымские ханы использовали формуляр, который у них существовал при переписке с русскими и поляками. Кроме того, трансильванцы вели себя лояльно к Османам. Янош Запольяи, Изабелла Запольяи, Янош Жигмонд Запольяи выполняли условия договоров с турками. Также Иштван Батори был лоялен туркам и Трансильвания была в значительно лучшем положении чем Молдова и Валахия. Но в 1613 г. помагая Габору Бетлену мусульмане вторглись в страну чтобы свергнуть Габора Батори. Новый везирь Ибрагим-паша, сместив Синан-пашу, требовал возвращению Гази-Гирею II крымского престола. В 1595 г. крымцы заняли Северинский Банат в Валахии и с ними воевал Михай Храбрый. По сведениям Халим-Гирея, в 1595/1596 гг. Михай восстал и Гази-Гирей II был послан для его покорения. В 1595 г. поляки вступили в Молдавию, и ожидали татар под городом Сороки, а под Цецорой воевали против крымцев, поддержав Михая Храброго против турок. Кроме того, они были союзниками молдавского господаря Аарона Тирана. Об этих событиях сообщал молдавский летописец Мирон Костин. Гази-Гирей II не смог пбедить поляков и был вынужден пойти на переговоры. Он отказался от планов сделать правителем Молдавии Адиль-Гирея и там править стал И.Могила. В 1596 г. Гази-Гирей II воевал против Михая Храброго, желая сделать господарем Валахии С.Могилу. Сообщалось, что во время войны в Афлаке он встретился с султаном. В 1597 г. Гази-Гирей II не отозвался на просьбу прийти в Венгрию, а также отказался представлять помощь султану против бунтовщиков-джелялов в Анатолию. В 1602 г. крымский хан самовольно вернулся из венгерского похода. В Центральной Европе произошли большие изменения. Михай Храбрый покорил себе Трансильванию в 1599 г. вместе с австрийскими войсками Д.Басты. В 1600 г. Михай Храбрый стал врагом и Речи Посполитой, подчинив Молдавию. Тогда в Валахию вторглись войска Я.Замойского. Валашским господарем стал С.Могила. В 1601 г. трансильванская знать свергла Михая и снова избрала своим князем Жигмонда Батори. Михай был вынужден обратиться в Вену и ему на помощь против трансильванцев пришел австрийский генерал Д.Баста. Когда возник эпизод с Фетих-Гиреем и обострились отношения с турками крымский хан обретился за помощью к Молдавии, Валахии, Трансильвании, Габсбургам, Речи Посполитой и запорожским казакам и только кардинальное изменении позиции турков по отношению к Гази-Гирею обеспечила участие крымцев в походах против австрийцев. Однако в 1603 г. хан отказался выступить в поход против казылбашей шаха Аббаса Великого. В 1603 г. Гази-Гирей II сообщал о своих враждебных отношениях с Османами и просил поляков отправить побольше огнестрельного оружия в Крым, от чего Сигизмунд III Ваза воздержался. Уже в следующем году, по данным Ибрагима Печеви и Халим Гирея, хан прибыл в Белград и пришел в Венгрию. Это была его последняя центральноевропейская кампания. Кампании в Венгрии были сложными. Крымцы понесли потери при осаде Сомбора [51; 34; 37, с. 352-377; 47, s. 125-128; 48, p. 111-116; 39, с. 276-280, 298-306; 36, с. 175-181; 52, с. 446-462; 53, s. 92-113; 17, s. 273-275, 284-286; 18, s. 63-68; 46, s. 236-253; 54, п. 74-86; 45, s. 1725-1726, 1728-1743; 29, p. 590, 596; 30, p. 628-631; 33, с. 111-112,136].

В турецких хрониках указано, что прибытие крымцев к Сенте помогло туркам удержать фронт против австрийцев, которые действовали около Сольнока. 27 июля 1594 г. Гази-Гирей прибыл в

ставку великого везиря. Отмечено, что в 1594-1595 гг., что воевода Богдана (Молдавии) Аарон совершил набег на татарские и турецкие владения. Молдаване напали на Килию и Аккерман и местные жители просили помощи у Гази-Гирея II. Против молдаван был направлен отряд Адиль-Гирея, который разгромил молдован. Воевода Эфлака (Валахии) напал на местности у Ибраила (Браилова). Тогда 3-4 тыс. татар перешли по льду Дунай и напали на лагерь валахов. Тогда Михай собрал войско в 20 тыс. из венгров и валахов и осадил Браилов. Попытка осажденых прорвать блокаду была неудачной. После боев под Эгером, как уже выше отмечалось, турки в 1596-1597 гг. решили сменить Гази-Гирея II на Фетих-Гирея. Это обусловило смуту в Крымском ханстве и Гази-Гирей II вернулся лишь в 1598-1599 гг. Новый везирь Сатырджи Мехмед-паша принял хана у себя. Мирзам и хану была роздана дорогая одежда. После этого турки и татары двинулись из Белграда на Арад. По пути осадили Чанад и достаточно быстро его взяли. Когда турки находились около паланки Делагош вблизи Арада, трансильванцы обретились к везирю с просьбой примирить их с султаном. Тогда же Гази-Гирей II опустошал Эрдель (Трансильванию). Он потом присоединился к турецкому войску. Хан просил во время осады Арада снова пойти в набег, но турецкий командующий не позволил этого. Австрийцы тем временем овладели Будой, Веспремом, Татой, Папой. Трансильванский князь же отвел свои войска в горные крепости. Активность турецко-татарского войська ограничивали постояные дожди, а потом настали холода. Зимой 1598-1599 гг. крымцы зимовали в Белграде. Татари писали, что осада крепостей не их обязаность, а вот опустошение христианских земель это как раз для них. После зимовке Гази-Гирей II направил войска из Сомбора до окрестностей Уйвара и захватил там много пленников. Калга Селямет-Гирей же двинулся в набег на Веспрем, Тата, Папа, Полат. Вместе с турками хан принимал участие в осаде Буды. После нескольких кампаний султан приказал казнить Сатырджи-пашу, что вызвало недоверие со стороны хана и он хотел оставить Сомбор, когда к нему прибыл Михаличли Махмуд-паша з подарками. Абд ал-Гафари Кырыми приводит стихи хана о Сомборе. Также он приводил предание о Чобан-Гирее, отце Адиля-Гирая. По его данным он вырос в Богдане (Молдавии). По данным Мустафы Наимы летом 1600 г. хан отправил отряд из нескольких тысячь татар в сторону Канижы. 13 октября 1600 г. крымцы перехватили возы австрийцев с провиантом, которые були направлены в Канижу. В 1602-1603 гг. Гази-Гирей II зимовал в Белграде, где встретился с новым турецким командующим Хассан-пашею. Крымцы зимовали и в других местностях. Так хан прибыл в Печ, а отдельные его отряды были в Сигетваре, Кобане, Мохаче. После этого хан совершил набег на венгерские земли, которые контролировали австрийцы, но не взял столько добычи как расчитывал. В 1603-1604 гг. Гази-Гирей II ссорился с новым турецким командующим, который хотел распроряжаться татарским войском. 4 тыс. татар Токтамыш-Гирея осаждали Эстергом. В 1605-1606 гг. отряды крымцев и черкесов воевали под Уйваром против трансильванцев Иштвана Бочкаи. В 1606 г. Габсбурги с Османами заключили в Ситватороке мир, по которому австрийцы прекращали платить дань туркам, а австрийский кайзер стал считаться равным султану, а не назывался как раньше господином Вены в турецких документах [55, с. 21-37; 41, с. 103-106; 33, с. 111-116, 136].

После завершения Тринадцятилетней войны крымцы некоторое время воздерживались от действий в Трансильвании и дунайских княжествах. Причиной тому были войны с поляками и казаками, а также участие в кампании против Сефевидов. в 1616 г. австрийцы атаковали владения трансильванского князя, но были разбиты и правитель Трансильвании просил у турков защиты. В том же году свояк Ержбет Чомортань (жены Иеремии Могилы) Самуил Корецький вторгся у Молдавию и скинул с престола протурецкого князя Штефана IX Томшу. Тогда турецкие войска вошли в Молдавию. Поляки были союзниками господарей Симеона и Гавриила Могил. В 1620 г. вмешательство поляков повторилось. Польские магнаты вмешались в молдавские дела и поддержали хорвата Г.Грациани, который благодаря взяткам османским чиновникам стал молдавским господарем. Чувствуя шаткость своего положения он попросил помощи от поляков, а из молдаван собрал войско. Поляки вместе с казаками дошли до Ясс и Цецоры. Когда против них вышли турки и татары, то польский гетьман с войском в 10 тыс. Начал отступать к Днестру. Поляков окружили крымцы Девлет-Гирея и буджакцами Кантемир-мирзы. Польское войско было уничтожено 7 октября 1620 г. Халим-Гирей, сообщая о войне крымцев против поляков, указывал, что калга Джанибек-Гирея Девлет-Гирей был убит в битве. Это иогло произойти или под Цецорой или у Хотина. Мустафа Наима пересказывал сведения Кятиба Челеби та Гасан-аги-заде Ахмеда Аги о Цецорской битве. Турки знали о польских командующих Жолкевском и Конецпольськом, но значительно преувеличивали их войска. Они знали, что под Цецорой поляк Кичла (Замойский) когда-то воевал против Гази-Гирея II. Говорилось, что вторая битва под Цецорой продолжалась около месяца и

закончилась перемогою крымского войска. Вместе с крымцами были войска турецкого силийстрийского паши Искандера и мансурского (ногайского) эмира Кантемира. Среди участников битвы также упоминались Неберд-Гирей, Урак-мирза, Селман-шах, Вели-шах. Сообщалось, что Девлет-Гирей и Кантемира управляли конницей. Пехотинцы же были турками. Не выдержав боя Г.Грациани оставил поляков. Во время кампании 1620 г. крымцы с турками овладели Яссами. Поляки пробрались к Турлу (Днестру), но Кантемир-мирза сжег камыш в плавнях, где находились его враги. Г.Грациани же был убит молдованами. Эвлия Челеби указывал, что когда турки сражались с казаками под Цецорой, то им сильно помогли татари, которые перебили многих казаков. В 1621 г. вместе с турками и крымцами в поход на Хотин были вынуждены пойти валахи и молдаване. Турки же сделали господарем сначала Александра IV Илляша, но потом назначили князем Штефана IX Томшу. Во время продвижения Молдавией турки разбили запорожцев в битве около реки Прут. На стороне турков в ней принимали участие валахи и черкесы [47, s. 132-142; 56, с. 41-61; 34; 57; 55, с. 45-47, 54-62, 67, 69-70; 54, п. 95-110; 58, р. 145-159; 39, с. 314-315; 40, р. 20-21; 16, s. 7-88; 59, Глава XI; 27, p. 691-699].

Нужно отметить, что Валахия была далека от того, чтобы казаться спокойным княжеством, даже после смещения Михая II Храброго. Раду II Щербан в начале XVII в. продолжил антитурецкую борьбу. Но, он это сделал после того как победил Симеона Могилу которого поддерживали поляки. Раду II Щербана же поддерживали Габсбурги. Он также вошел в союз с правителями Трансильвании, которые занимали проавстрийскую позицию (Жигмонд Ракоци и Габор Батори). Но вскоре Габор Батори перешел на сторону Османов, что обусловило его войну с валахами и австрийцами. Раду II Щербан даже победил трансильванцев под Брашовом, но это не помогло ему удержать власть. Османы назначили господарем Раду III Михню, а с 1613 г. при власти в Трансильвании находился Габор Бетлен, который использовал татарские войска во время войны с австрийцами. Впрочем, Габор Бетлен не был полностью протурецким и принял у себя Гавриила Могила, который оспаривал престол у турецкого ставленика Александра IV Иллиаша. При правлении в Валахии Леона Томши трансильванцы Дьердя Ракоци I поддерживали восставших бояр. В Трансильвании были сильны протурецкие настроения. Так Мозеш Секей и Иштван Бочкаи были ставлениками Османов и воюеали против Габсбургов. Такой же была позиция Зигмунда Ракоци. Поддержка мусульман была важна и для Габора Бетлена. В 30-40-х гг. XVII ст. молдаване и валахи воевали между собой. В 1635 г. на стороне валахов воевали трансильванцы. Молдавскую агрессию против Валахии негласно поддерживали Османы. Кроме того, в 1653 г. трансильванцы вторглись в Молдавию [39, с. 309-313, 315-333].

Отдельно необходимо отметить, что Валахия и Молдавия были вассалами Крымского ханства. В 1566 г. был издан документ, который регулировал отношения крымцев с молдаванами. Молдавский князь платил контрибуцию, которая обозначалась термином vergü. Молдавскому господарю обеспечивалась поддержка со стороны крымцев. Этот документ был подписан, чтобы не допустить возвращения из Речи Посполитой опального князя Александра Лепушану. В ярлыку Гази-Гирея II от 1597 г. указано, что от самого начала Трансильвания, Молдавия и Валахия находились в древней дружбе с татарами и приносили им дарв, но Михай Храбрый их не давал. Хан угрожал валашскому господарю, что он достаточно сильный, чтобы крымцы покорили все три княжества (Трансильванию, Валахию, Молдавию). Вмешательство Гази-Гирея II в дела Молдавии не привели до изминения границ. О дани с Трансильвании неизвестно, но Э.Д. д'Асколи сообщал о драгоценных подарках трансильванского князя в 1629 г. Вряд ли стоит Трансильванию и Молдавию ставить в одну систему координат с Речью Посполитой и Московией, которые платили упоминки. Итальянец сообщал о 15 бочках меда как плате от молдавского князя, 8 тыс. флоринов от русских и 30 тыс. флоринов от поляков. Как можно убедиться Московия и Речь Посполита платили крымцам куда более чем другие страны [23; 22, p. 121-122; 21, с. 97-98; 60].

Образование нового европейского государства – Гетманщины – внесло изменения в баланс сил до того сущесвовавший в дунайских княжествах. Это событие не осталось незамеченым. Современник этих событий отметил, что союзником Хмеля (Хмельницкого) был татарин Тугай-бей и что они победили поляков под Желтыми водами. В 1649 г. крымцы и запорожцы вторглись в Молдавию, а в 1650 г. они повторили вторжение. Повод для набегов дал Василь Лупул, напав вблизи села Братулены на 2 тыс. Буджакцев, которые возвращались из поход на Речь Посполиту. Об этом сообщал Мирон Костин. Мухаммед Сенаи же указывал, что, когда татары возвращались из польского похода, неверные молдаване по приказу своих командиров напали на татар. Наказать молдавского правителя хан отправил Кырым-Гирея. Набег крымцев был настольки быстрым, что Василий Лупул оказался в

осаде в городе Яш (Яссы). Стены города разрушили, а Молдавия опустошено. Османы позволили крымцам напасть на Молдавию в 1649 г. Самовидец сообщал, что в 1650 г. казаки вторглись в Молдавию вместе с татарами. Мирон Костин указывал, что крымцы опустошили всю страну и дошли аж до Буковины. Обороною Сучавы от них управлял логофет Гаврилаш. В 1650 г. Василий Лупул обретился к султану, но тот, в свою очередь, посоветовал господарю купить мир с крымцами подарками. По информации Мухаммеда Сенаи молдавский воевода заплатил 120 тыс. реалов дани. Польский хронист В. Коховский указывал, что в 1650 г. в Молдавию вторглось 20 тыс. Крымцев и войско украинских казаков. Василий Лупул не смог им оказывать сопротивление. Князь с окружением бежали в Карпаты. Татары же отступили в степи после уплаты господарем дани в 300 тыс. талеров. В 1652 г. валашский господарь Матей Басараб в письме Яношу Кеменю сообщал о том, что крымские и буджакские татары находяться у себя дома. Но Али-ага собирался зимовать под Галацем. Крымский хан требовал от валашского и молдавского господарей выдачи бежавших из татарской неволи польских панов. Православный араб Павел Халебский указывал, что в 1653 г. молдавские бояре изменили господарю и поставили вместо него великого логофета Георгия Штефана. Василий Лупул просил помощь трансильванского и валашского правителей, а потом обратился к Б.Хмельницкому и татарам. На помощь В.Лупулу пришел Т.Хмельницкий. Он изгнал Георгия Штефана, но был разбит валахами, а позже вторглись поляки в битве с которым Т.Хмельницкий и погиб. Крымцы же воевали на стороне В.Лупула против войска Матея Басараба. В источниках указано на 35 тыс. ногайцев во главе с Кантемир-мирзой. В 1653 г. с помощью трансильванцев, валахов, поляков Василий Лупул был лишен престола. И.Ерлич сообщал, что против Т.Хмельницкого воевали валахи, молдаване, трансильванцы, а также наемники-немцы и поляки. Крымцы же были с Б.Хмельницким и не помогли в молдавский кампании. Молдавский господарь Штефан Георгица собирался оказать полякам помощь против украинцев. Валашский господарь Константин Щербан выступал за войну против казаков. Турецкий ага Татай сделал все, чтобы на престоле был Штефана Георгица. Позиции турков и крымцев по молдавскому вопросу в 1653 г. разошлись. То, что турецкий султан освободил ряд пленых поляков вызвало неудовольствие у Ислам-Гирея III. Вместе с этим, татары выступили как союзники Штефана Петричейку зимой 1674/1675 гг. против поляков, которые контролировали Буковину (северную часть Молдавии). Формально находясь в союзе с молдавским господарем Георгием Дукой, они, йдя через Молдавию в Венгрию, опустошили молдавские земли в 1681 г. Поэтому и не удивительно, что он вел тайные переговоры с Габсбургами. Такие опустошения были обычными для походов крымцев. Образ татар в хронике Йона Некульче выразительно негативный. Чего стоит хотя бы характеристика вождя буджакцев Адиль-Гирея как мясника. Страдали и земли Трансильвании, через которые крымцы проходили по пути в Центральную Венгрию. В 1691 г. Константин Кантемир привал татар на помощь против войск Яна III Собесского [36, с. 206-212; 61, с. 77-78; 62, с. 210; 25, р. 589-593; 55, с. 155-161; 54, п. 173-186, 190-218; 39, с. 332; 40, р. 54-56; 63, s. 151-152; 64, s. 118-119; 65, с. 63-64; 66, с. 55-62; 29, р. 591, 593].

Необходимо отметить, что крымские дипломаты вели активную деятельность. В 1648 г. Ислам-Гирей III направил посольство к трансильванскому князю Дьердю Ракоци II. Интереси крымцев представлял Муртаза. В феврале 1652 г. Ислам-Гирей III писал Б.Хмельницкому, что он всегда был союзником украинцев. 22 марта 1652 г. крымский хан написал письмо Василию Лупулу, которого называл воеводой молдавским. Он призвал молдавского правителя восстановить порядок в своем государстве, поскольку на пути из Аккермана на торговцев нападают разбойники. От их нападения пострадали гонцы буджакского ялы-агасы. Письмо Сефер Гази к Василию Лупулу по содержанию был таким же. В феврале 1653 г. хан написал новое письмо гетману, назвав того все теми же титулами. Письмо во многих чертах повторял письмо от 1652 г., но в новом письме была высказана увереность, что поляки не будут придерживаться, как Зборовского, так и Белоцерковского договоров. В декабре 1653 г. Ислам-Гирей III написал письмо трансильванскому князю Дьердю II Ракоци. В нем говорилось, что венгры придерживаються дружбы с крымцами и присылали подарки. Но хан притворно удивлялся, когда князь в 1653 г. перешел на сторону поляков. При этом хан намекал, что знает о венгерской помощи полякам, но, в общем, обставил все так, что это пока-что не подтвежденые слухи. Этим же временем датируется письмо крымского хана к валашскому господарю Матею Басарабу. Сообщалось, что польское войско под Жванцом изнурены, а с крымцами все в порядке. Хан говорил, что ценит дружбу господаря, которого назвал воеводой. Если же что-то валахам нужно будет, то хан просил отправить просьбу аге, который доставит письмо хану. При этом необходимо отметить, что вторжение украинцев Т.Хмельницкого вызвало напряженость в отношении украинцев и турок. Османы предупредили о недопустимости дальнейшего военного вмешательства в

дела дунайських княжеств. В 1655 г. Дьердь Ракоци II три раз вел переговоры с Мехмедом-Гиреем IV. Инициатором этих переговоров был крымский хан. В 1656 г. он просил от трансильванского князя 20 тыс. бушелей пшеницы или эквивалент этого в деньгах. Крымский хан склонял Дьердя Ракоци II вступить в коалицию против украинцев и русских. Но князь не дал на это согласия и отправил со своим послом Михаем Савою только 7 тыс. золотых монет. Хан же был разозлен тем, что венгры оценили мир так дешево и отправил в Трансильванию своих шпионов, выжидая удачного момента для вторжения. Католицкий священик из Чука сообщал о планах татар вторгнуться из Молдавии через регион Бузеу. На Рождество 1656 г. в Трансильванию прибыл татарский посол в компании 60 сопровождающих. Посол заверял князя в дружбе и желал ему удачи в борьбе за польский престол. Хан выдвигал предложения помощи Дьердю Ракоци II в обмен на плату в 30 тыс. дукатов. Трансильванский князь отказался от этого с возмущением. Трансильванский хронист Георг Краусс отмечал, що князь должен был бы держать эмоции при себе, чтобы не привести беду в свою страну [67, с. 17, 22-24, 77, 118-119; 68, с. 211; 29, p. 591-592].

Крымские ханы на конфликты с Трансильванией и Молдавией должны были получить санкцию от Османов. И она была получена Исламом-Гиреем III в 1649 г. и Мехмедом-Гиреем IV в 1657 г. Впрочем, в 1655 г. крымский хан вел сепаратные переговоры с Габсбургами. Ханский дипломат находился на аудиенции у кайзера. Это был далеко не единственный случай посольств к австрийцам. О главах посольств 1610, 1628, 1640, 1646 гг. неизвестно. Крымское посольство в 1633 г. возглавляли Ахмед-ага, Байрам-ага, Карагез Хаджи-ага, Муртаза. В 1636 г. послом был Али-ага, в 1643 г. – Байрам-гази, в 1656 г. – Мейдан-Гази-ага и Мустафа-ага, в 1658 г. – Девлет Али-ага, в 1661 г. – Кантемир-мирза, Бахадур Ак-ага, Таймас, Гази-бек, у 1662 р. – Гази Арслан-мирза. Однако несмотря на все это крымцам приходилось выступать союзниками Османов. Уже в 1663 г. крымцы принимали участие в очередной турецко-австрийской войне. Они были отправлены на запад опустошать австрийские владения. Они дошли до Силезии, Моравии и Австрии. Они уничтожили тридцать два села. Также они собрали разведовательную информацию для турок. В 1664 г. по Варшавскому миру турецкие и союзные с ними войска выводились из Трансильвании. Эта страна была окупирована ними в 1657-1664 гг. вследствие недальновидной политики Дьердя Ракоци II. На протчжении 1648-1655 гг. он держался в стороне от конфликтов, где брали участие татары. Но перспектива стать польским королем обусловила его вступление в коалицию с Швецией и Гетьманщиной против Речи Посполиты. Участие венгров в войне против Речи Посполитой в начале 1657 г. не было согласовано с Стамбулом. Необходимо сказать, что вступление в 1657 г. в войну против Швеции Дании и русско-шведская война вынудили шведов перебросить свои войска из Польши на другие направления. Войска Дьердя Ракоци II, которые до того стояли под Краковом и Варшавой, были вынуждены отступать из Польши. Трансильванское войско и корпус Д.Ждановича были догнаны С.Чарнецким под Магеровим 11 июля 1657 г. Украинцы, не принимая участия в битве, отступили, а трансильванцев победили основные силы поляков. После этого поражения венгры начали быстро отступать. На соединение с поляками шли крымцы, которые окружили и победили венгров под Черным островом. С.Твардовский кратко сообщал, что хан победил войско Дьердя Ракоци II.И.Ерлич указвал, что венгерское войсько реально возглавлял Я.Кемень. Активная политика Крымского ханства на западном направлении привела к изменению границ. Наиболее южные молдавские земли отошли к Буджакской Орде, а граница прошла по так называемой линии Халил-паши, установленой в 1666 г. Орак-оглу и Ормамбет-оглу потеснили молдаван и этот порядок был одобреный представителем Османской империи Халил-агой. Граница была проведена вдоль реки Ялпуг, Ялпужского лимана, Верхнего Траянового вала, вдоль границ Бендерской райи. Невзирая на то что Д.Кантемир включал Буджак в состав Молдавии, буджакцы не покорялись молдавскому господарю. Местные татары и ногайцы давили на романское население, вынуждае его переселятся на север [14, с. 100-125; 69, с. 90-91; 70; 71; 72; 12, p. 31; 7, s. 119-133; 5; 21, с. 249-250; 39, с. 333; 73, s. 231, 234; 74, s. 3-5; 26, p. 93-100; 28, p. 151; 75, Глава IV].

Эвлия Челеби указывал, что хан жаловался на Константина Бурунсуза (Константина Щербана), который был правителем Молдовы. Татары сражались против Константина Щербана в союзе с сыном Лупула (Штефаном) и турками. В поход было отправлено войска буджакцев и крымцев. Под Яссы пришло 40 тыс. крымцев под руководством калги, который предложил атаковать молдаван во время непогоды. Крымцы совершили рейд на Галац. После этого они двинулись на Бухарест через Рымник, Бузеу, Кергеджесе, Тырговиштэ. Все города по пути были опустошены. Ополчение Раду Михни, услышав о приближении татар начало разбегаться. Вступив у Джурджу татары освободили пленных турок. После этого татары вернулись в Молдову. Но Михня не думал так просто сдаваться и вернулся

из Трансильвании с войском из австрийцев, шведов, молдаван, украинцев, валахов, трансильванцев, цыган. Валахи освободили часть своей земли и даже перешли на болгарский берег Дуная. Новый молдавский князь Штефанице отправил знаки покорности крымскому хану. Константин Щербан вернулся из Трансильвании и выбил из Ясс Георгия Гику, вынудив того бежать того к крымцам. Тот привел крымцев на Молдавию и при их помощи овладел Яссами. Господарь был вынужден заплатить ему двадцать кошельков денег и дать двести коней. Георгий Гика формально признал себя мусульманином [59, Главы X-XI].

В 1657 г. татары с венграми мир не заключили, напали на них и войско Дьердя Ракоци II потеряло 5 тыс., а Янош Кемень попал в плен к крымцам. Войсько Дьердя Ракоци II составляло 13 тыс. вегров и 6 тыс. молдаван и валахов. Георг Краус указывал, что войско трансильванцев насчитывало 28 тыс., а им противостояло 60 тыс. татар. Г.Санин высказался в пользу 20 тыс. венгров и 6 тыс. валахов и молдаван. Эвлия Челеби сообщал о 60 тыс. венгров, что конечно очень большое преувеличение. Таким же преувеличением является 80 тыс. чел. К татарам из Гданьска татары доставили десять возов кошельков, чтобы стимулировать их против венгров. Турецкий хронист Мустафа Наима отмечал бегство Дьердя Ракоци II еще до битвы и отмечал, что мужественый Я. Кемень оковал цепями лагерь и защищался. Крымцы помогли Речи Посполитой не сразу, поскольку зимой 1656-1657 гг. в степи произошел джут, а также на владения ханства напали донцы. Молдавский хронист Мирон Костин упоминал, что Дьердь Ракоци II вторгся в польские земли, но под давлением Е.Любомирского и С.Чарнецкого отступил. Под Меджибожем его догнало войско хана. Сам трансильванский князь спасся бегством, а обороной лагеря управлял Я. Кемень [14, с. 100-125; 59; 54, п. 228-233; 29, p. 592-593].

Шотландец П.Гордон сообщал, что венгров со всех сторон окружили крымцы в количестве 60 тыс. На войско Яноша Кеменя оказывалось давление, но венгры в вагенбурге смело отбивали нападения татар с помощью мушкетов и пушек. Татары же массировано обстреливали их стрелами из луков. Много тягловых животных было перебито, а продовольствие окончилось вблизи Меджибожа. Наиболее храбро сражались молдавани, но, когда татари переоденулись в турков, они направили оружие против венгров. Войско Яноша Кеменя капитулировало, когда крымцы пооообещали им свободный путь домой. Но как только венгры разомкнули ряды возов крымцы напали на них [Гордон 2005]. Венгры сражались храбро, но были побеждены и 275 их аристократов попали в плен. Их выкупили за 123 тыс. золотых. В Трансильванию из этих пленых не вернулось 23 человеки. Всего пленных было около 4 тыс. Яноша Кеменя не утвердили как князя Трансильванмм, поскольку он был пленным у хана, а выкупом занимался Михай Апафи I, который через некоторое время стал князем. Но до этого Трансильвания было опустошена. В 1657 г. войско крымского хана вторглось в страну [76; 2, с. 126-134].

По сведениям турецкого хрониста Мустафы Наимы, Дьердь Ракоци II заключил союз с молдаванами и валахами, а также вошел в союз с шведами против поляков, союзником поляков был крымский хан Мехмед-Гирей IV. Трансильванский князь вторгся в польские земли, но там был окружен войсками татар. Хан отправил калгу с 100 тыс. войском (хронист значительно пре увеличивает количество крымцев) грабить Эрдель (Трансильванию). Хронист считает, что татары потеряли лишь 90 воинов (что конечно же приуменьшение), а венгров полягло 20 тыс., 20 тыс. попали в плен и 700 их вождей стали пленниками (преувеличение). Сообщалось, что Дьердь Ракоци II бежал лишь з тремя сотнями венгров. В Трансильванию вторглись поляки и опустошили ряд городов. Кроме того, в страну вторглись турки во главе с Мехмед-пашей Кепрюлю. По данным Георга Краусса, татарское войсько, которое вторглось в Трансильванию насчитывало 40 тыс. воинов. Надь Сабо указывал на 30 тыс. татар. Крымцам помагали турки Мадьяроглу-паши, молдаване Штефана II Томши, валахи Раду Михни. Турецкий султан Мехмед писал нациям Трансильвании, что послал сланого татарского хана Мехмед-Гирея IV наказать Дьердя Ракоци II за гордость и указывал, что Трансильвания являеться исконным данником Османов. Татары опустошили округи Турди и Быстрицы. Возвращаясь из Трансильвании татары попросили валашского воеводу Константина пропустить их через Тырговиште. По данным В. Коховского Дьердь Ракоци II попросил помощи у австрийцев и те отправили ему на помощь 6 тыс. немцев. Трансильванский князь несколько раз пер побеждал турков. Мустафа Наима заимствовал описание войны у Абд ал-Азіза-ефенді и Хасана Веджиги. В 1657-1658 гг. Османы сменили воевод Молдавии и Валахии. Константина I Басараба и Георгия Штефана сменили на Михню III и Георгия Гику. Но даже после падения крепости Яновы (1658 г.), в 1659-1660 гг. Дьердь Ракоци II продолжал сопротивление и вернул себе престол (в турецких источниках же указывалось, что против турок и татар действовал не сам князь, а его сын). Ему пришлось воевать не только против татар и турок, но и против молдаван, валахов и

трансильванской оппозиции во главе с Акошем Барчаи. Тогда османский султан направил крымские войска в Молдавию и Трансильванию. В Молдавию войска были направлены, чтобы сместить Константина Щербана, а в Трансильванию – чтобы сломить сопротивление венгров. При помощи татар правителем Валахии сделали Георгия Гику, а на молдавский престол возвели Штефанице (сына Василия Лупула). Однако до того, крымцы около Ясс, невзирая на помощь поляков, валахов и украинских казаков, были побеждены. Командующий крымского войска Гази-Гирей отступил в степи. В Валахии также было непросто. Господарь Михня III, заручившись помощью венгров и хорватов, восстал. Причиной восстания валахов Мустафа Наима называл деятельность Яноша Кеменя (турки называли его Гюльбануч). Сообщалось, что Янош Кемень вел переговоры о выкупе пленных венгров из плена. Для того, чтобы его одолеть в Валахию было отправлено турецкое войско. Янош Кемень, когда освободился из плена, был избран трансильванцями князем и казнил Акоша Барчаи. Но его избрания не признали Османы и сместили его с престола [55, с. 172-178, 185-189; 39, с. 333-337; 64, s. 322-323; 59, Глава III; 29, p. 594-595, 597; 30, p. 631-641].

Татарские отряды атаковали земли секеев и землю Бырца. Вторжение обычно датируеться 1658 г. В венгерской историографии эти события названы катастрофой 1658 г. Вторжение татар воспринималась венграми как “Божья кара за грехи’’. Дьердь Ракоци II, который оставался князем, отказывался заниматься выкупом пленом и отказался отречься от власти (это предожение ему сделал государственный совет Трансильвании). В октябре 1657 г. султан издал фирман по которым Дьердь Ракоци II лишался престола, а на его место назначался Ференц Редеи. Фирман был доставлен в Трансильванию в начале января 1658 г., а государственный совет вынудил Дьердя Ракоци II уйти с престола 2 ноября 1658 г. После этого началась внутреняя борьба за власть между разными претендентами, что привело к вторжению турок и смуты. Только в 1661 г. на престол турки поставили Михая Апафи I. Про вторжение крымцев и турок в Трансильванию сообщал и молдаванин Мирон Костин. В 1662 г. в Трансильванию прибыло посольство от крымцев во главе с Осман-агою. В 1663 г. везирь Канмирза (сын Шахин-аги) отправил ярлык Михаю Апафи I. Также ему написал Касим-ага от имени хана Мехмед-Гирея IV. В 1668 г. от нового крымського хана Адиль-Гирея прибыл посол Шах Гази-бек. В 1676 г. к Михаю Апафи прибыл Тахмас-ага от хана Селямет-Гирея. Необходимо отметить, что в том же году прибыл Ахмед-ага с другим посольством от хана. Также отправил к Михаю Апафи I посольство Мурад-Гирей. Крымцы продолжали отправлять своих амбасадоров и в Австрийскую империю. В 1666 г. к кайзеру прибыл Кантемир-мирза. В 1667 г. возвращаясь из посольства в Данию Ахмед-ага посетил Австрию. В конце 1668 г. с посольской миссией прибыл Ак-Гази-ага. В 1669 г. возвращаясь из миссии в Швеции в Австрии побывал Арслан-ага. Специальная же миссия в Австрию во главе с Мехмед-мирзою была направлена в конце того же года. В 1673 г. к австрийцам прибыло посольство Ахмед-аги, в 1674 г. – Каниса Имбриса-аги, в 1675 г. – Хасан-аги, в 1676 г. – Абд ал-Гани-аги, в 1677 г. – Таймас-аги, в 1679 г. – Абу-л-Хайра-аги, в 1680 г. – Кюльтазе-аги, в 1681 г. – Ахмед-аги и Мустафы-аги. Имя посла прибывшего в Австрию в 1682 р. неизвестно. Крымцы отправляли своих послов к кайзеру, тогда когда Османы с Габсбургами не враждовали, а в конце XVI в. Гази-Гирей II отправлял посольства к австрийцам потому, что у него были напряженые отношения с Османами [12, p. 29; 13, c. 320; 23; 5; 24, p. 200, 205-210, 212-213; Szabo 2006, old. 204-218; 54, п. 235-254; 39, с. 333-334].

Во времена Великой Турецкой войны (Войны Священной лиги, 1683 – 1699 гг.) крымский хан во главе основных татарских сил пришел в Венгрию. Он попробовал привлечь к антигабсбургской коалиции Швецию, но правитель этой страны был занят войной против Нидерландов и Дании. По христианским данным крымцев было 50 тыс. По другим, более объективным сведениям, их было около 20 тыс. По другим данным, 6 тыс. крымцев было около Вены. Часть татарских сил осталось на Подолте, в Очакове и Крыму. Крымцы в австрийской кампании 1683 г. действовали отдельно от Османов и всячески саботировали приказы Кара-Мустафы, поскольку были заинтересованы в его устранении с должности. Крымскотатарский хронист Мехмед-Гирей сообщал, что в кампании принимал участие Мурад-Гирей. Между Кара-Мустафой и Яном III Собесским не было буфера, который бы смягчил удар польской гусарии по туркам. Османский хронист Джебеджи Хасан Эзири сообщал, чтом рядом с турками находилось только 500-600 воинов во главе с калгой. Он писал, что великий везирь спрашивал где крымское войско. Хан Мурад-Гирей напомнил Кара-Мустафе о его словаз, что пользы от татар не будет. Ян III Собесский в письме несовершеннолетним русским царям Иоанну и Петру писал, что одержал победу над турками и татарами. В письме своей жене Марии польский король упоминал, что куруцы Имре Текели вместе с турками и татарами взяли в осаду Прессбург (Пожонь, Братиславу). Кроме того, он указывал, что татар не видел и не знает, где они во

время битвы под Веной. В украинской Черниговской летописи сообщалось, что татары бежали и потеряли на поле боя 3 тыс. воинов. Мехмед-Гирей сообщал, что крымцы должны были охранять переправу у Тульна на случай подхода сил поляков, но хан не собирался это исполнять, мотивуя это тем, что везирь унижает его, относясь лучше чем к нему к валашскому и молдавского господарей. Также турецкий командующий говорил, что татары едят вонючую конину и этим унижал хана. Мурад-Гирей предупреждал, что нужно отправить турецкое войско и подтягнуть артилерию. Везирь не только не удолетворил просьбу, но и ругался на хана за советы. Крымцы до подхода поляков вынудили отступить войско Карла Лотарингского. В битве с ними погиб брат Евгений Савойского Людовик Юлий. Крымскотатарский хронист считал, что крымских татар было мало потому, что те рассеялись по Австрии и взяли столько добычи как никогда ранне до этого. Их отряды доходили до Линца. В ясырь было уведено 80 тыс. австрийцев и венгров. Крымцы, в основном отступили из страны, не входя в соприкосновение с поляками. Ян Пасек писал, что вблизи Тульна соткнулся с куруцами Имре Текели, крымцами и турками-сипахами. Поляк упоминал, что везирь просил совета у хана, а тот отвечал, чтобы тот разбирался сам, поскольку хан ранее советовал отступить от Вены не дожидаясь поляков. Во время осады Вены валахи, молдаване и трансильванцы проявляли симпатию к австрийцам и всячески саботировали кампанию турок. В 1683 г. турки понесли тяжелое поражение от Яна III Собесского. Поляки закрепили свой успех в битве под Парканами. В 1684 г. австрийцы взяли Вышеград и Вац. Щербан Кантакузино и Штефан Петричейку перешли на сторону Австрии. До 1688 г. Валахия находилась под контролем австрийцев, пока Османы не поставили на престол Константина Брынковяну. Контроль над Молдавией Османы восстановили уже в 1685 г. и поставили там господарем выходца из рода Кантемиров. В 1688 и 1691 гг. Катемирам помогли удержаться при власти войска буджакцев и крымцев во время двух вторжений польских войск Яна III Собесского. Почти вся вторая половина XVII в. была характерна борьбой боярских партий между собой. Они занимали проосманскую и прогабсбургскую ориентацию [52, с. 601-610, 619-621, 626-640; 77; 46, s. 220-228; 78, с. 310-314, 360-363; 12, р. 31-33; 39, с. 337-352; 40, р. 102-124; 79, с. 174-178; 80; 81, s. 273, 277, 282, 284; 33, с. 138].

В 1683 г. Молдавия перешла на сторону Речи Посполитой. Зимой 1683-1684 гг. атаман правобережных украинськах казаков С.Куницкий совершил поход на Буджак. При вступлении поляков в страну молдаване изменили туркам. 5 декабря 1683 г. украинцы и молдаване одержали победу над турками и крымцами. Местом битвы называли Тилгротин (Филогранум), местность кторая соответствует Кицканам. С.Куницкий в битве победил тягинского (бендерского) бея Али, а также султана Буджакской орды Али-Гирея. После победы казаки взяли ясырь в Буджаке. С.Куницкий очень сильно преувеличил свою победу в письме к королю. Ян III Собесский приказал казакам не пропускать татар через Молдавию и приказал отбиваться от наседающего врага. Казаки должны были сидеть в фортификациях. По сведениям Мехмед-Гирея, в битве под Кицканами принимали участие 30 тыс. украинцев и молдован. Т.Чухлиб оценивает их силы в 15-18 тыс. Союзное войско сжигало села буджакцев и взяло Измаил. 30 декабря 1683 г. - 4 января 1684 г. войска калги Хаджи-Гирея численостью в 10-12 тыс. победили казаков С.Куницкого. Халим-Гирей сообщал, что при правлении хана Хаджи-Гирея II крымское войско вблизи города Печ флаг исламу был убережен от захвата врагами. В то время Буджак был захвачен поляками. Крымцы соткнулись с поляками вблизи Измаила и победили их. Кроме того, хан отправид на помощь турецкому гарнизону Буды отряд Азамат-Гирея. Джебеджи Хасан Эзири назвал эту битву поражение польских гяуров под паланкой Янык Хисар. Отмечалось, что до того гяуры опустошили окрестности Килии и Измаила, а также дошли до Бендер. Атака конницы крымцев вынудили казаков панично бежать, бросив артилерию и хоругви. Другой турецкий хронист, Рашид-эфенди сообщал, что Конашка это один из барабашских казаков, которого король назначил гетьманом, вошел в союз с молдаванином (Штефаном Петричейку) и дошел до Бендер, Измаила и Килии. Юсуп-ага победил казаков в восьми часах пути от Измаила, а Конашка бежал в Ясы, а при известии о прибытии хана бежал до Могилева (Могилев-Подольский), где погиб от рук своих (украинцев). Местом битвы были окрестности села Табак. Первыми начали бежать молдаване, а потом – люди Куницкого. Казаки, выбрав гетманом А.Могилу, понесли потери и отступили, но не были уничтожены. Поход С.Куницкого был хорошо освещен в европейских источниках. в краковской немецкоязычной реляции сообщалось о битве казаков с татарами и турками, в частности о битве при Тилгротине. В другом немецкоязычном польском вестнике упоминалось, что казаки удачно воевали в землях Белгородской Орды (Буджаке). В венецианской газете сообщалось о победе казаков Куницкого вблизи Тягини и о взятии ними многих городов. Швейцарская газета разместила сведения о уничтожении 20 тыс. крымцев. В Вене в

1684 г. был опубликован перевод письма С.Куницкого с кратким сообщением о победе. В италийской брошюре, посвященой походу, были сведения о том, что погибло 20 тыс. татар. Й.-М.Лерх и Й.Ньюпорт повятили этому событию свои гравюрю. О походе С.Куницкого писал польский хронист В.Коховский. Польский ветеран Я.Пасек в своих мемуарах сообщал, что король послал Куницкого в татарскую землю и тот опустошил ее вблизи Килии. Татары собрали войско крымцев, ногайцев, буджакцев. Сообщалось, что Куницкий в 1684 г. удачно воевал, поскольку основные силы крымцев, находились в Венгрии. Сообщалось, что он освбодил многих пленных. Поляк сообщал, что Куницкий победил самого хана, который возглавлял войско из 30 тыс. отборных татарских воинов. Также об этой кампании знали в Барселоне. Европейские хронисты однако молчали о поражении казаков. Тільки Ж. – Б.Шерер сообщил, что в 1684 г. из Немирова Кумицкий совершил поход на татар в Белгороде (Аккермане), но видя, что татары числено превосходят казаков, бежал, а большинство его войска перебили крымцы. Те, кто смог спастись, убили его. Об этих событиях также знал молдавский хронист Йон Некульче, который кратко сообщал о молдавско-казаческом союзе против татар при правлении господаря Ш.Петричейку [47, s. 228-230; 78, c. 318-333; 82; 15, s. 19-42; 40, p. 80; 83, s. 76-148; 34; 80].

С.Величко сообщал, что в 1685 г. казаки воевали у городов Рашков и Тягиня. Навстречу ему вышло ханское войско и С.Куницкий с немногими казаками спасся бегством. По данным Самовидца, в начале 1684 г. в Немирове неходились казаки во главе с С.Куницким. Они пришли в Валашскую землб (Молдавию) к Тегине и Аккерману. Войско ханского сына выступило против казаков и немного из них сполось. Г.Грабянка под 1684 р. сообщал, что назначеный королем гетман С.Куницкий пришел в Белгородскую землю (Буджак) и сжег посад города Тягини. Против него выступило ханское войско и он в панике бежал, но его войско отбилось от татар. Казаки казнили гетмана за трусость, когда вернулись в Украину [70; 71; 84; 19, s. 52-66].

В 1686 г. Михай Апафи I пользовался помощью крымцев. Их войска пришли в венгерские земли из Буджака через Молдавию. Против них воевал Адам II Баттьяни, который возглавлял проавстрийски настроенных венгров. В 1688-1690 гг. присутствие крымцев в Молдавии обусловило то, что этот регион не был занят австрийцами, а в 1690 г. помощь со стороны крымцев помогла Османам отвоевать Белград. Хурреми Челеби Акай, Абд ал-Гаффар Кырыми и Саид Мухаммед Риза сообщали, что после победы над московцами Калисина (Голицына), крымцы одержали победу над цесарцами (австрийцами) в битве под Канчанаком (Капчаком). Они овладели Нисом (Нишем), Лугошем и Бельном у 1688 г. Противник Селим-Гирея назван был как Герсек (герцог), которого взяли в плен и казнили в Ускюбе. В этой войне прославился будущий хан Девлет-Гирей II. Мехмед Рашид считает, что битва с австрийцами произошла в Трансильвании и там противником крымца был Хейзер (кайзер). Абд ал-Гафар ал-Кырыми говорил о кяфирах Немче (австрийцах). Они несколько раз разбили войско Османов и заняли земли вдоль Дуная и двинулись на Софию. Тогда Селим-Гирей направил войско против австрийского генерала Хайзара и около Качанака сразились с австрийцами и в битве пал Челеби Мустафа-ага. Однако несмотря на то, что Немче были мастера в стрельбе, они были разбиты, а Хайзар был убит. Силахдар Фындыклылы упоминал, что в Белграде командовал зять австрийского императора Барфиш, а сын Селим-Гирея Азамат-бей вынудил отступить из Бухареста немецкого генерала Кейзер. Герсеку или Кейзеру соответствует принц-электор Максимилиан II Баварский. В 1688 г. вследствие наступления французов в Рейнланде он был вынужден оставитиь Сербию и переместился на рейнский фронт, о чем крымские и османские источники молчали. Австрийцы в 1686 г. взяли Буду, в 1687 г. разбили турок при Мохаче, а в 1688 г. пал Белград. В 1688-1689 гг. австрийцы продвинулись в Валахию и Болгарию. Локальные успехи крымцев были сильно преувеличены мусульманкими хронистами. Хурреми Челеби Акай приписывал австрийцам желание уничтожить мусульман. Халим-Гирей и Саид Мухаммед Риза сообщали, что вблизи крепость Вардин (Варадин, Арад) мусулманские войска были побеждены австрийцами. Войско Мурад-Гирея в 1683 г. также воевало с поляками. Ханы Сеадет-Гирей II и Сафа-Гирей принимали участие в войне против австрийцев. Силахдар Фындыклылы сообщал, что были слухи о том, что в 1691 г. польский король нападет на Крым, а сын хана Девлет-Гирей находиться с войском в Трансильвании, обороной Крыма был назначен командовать Сеадет-Гирей. Его и назначили новым ханом. Возвращаясь через Афлак (Валахию) он подозревал Девлет-Гирея в плохих намерениях и наказал татар за мародерство, но не успел он достичь Аккермана, как вместо него назначили Сафа-Гирея, а того вскоре заменили на Селим-Гирея I. О смещении ханов и войну против ляхов (поляков) упомянуто в хронике Абд ал-Гаффара Кырыми. Поляк Ян Пасек сообщал, что в 1686 г. Ян Собесский совершил поход на Буджак и Молдове несколько раз сражался с буджакцми. Помощь крымцев помогла туркам вернуть контроль

над Валахией в 1690 г. Но Трансильвания была утрачена ними. Новый князь Михай Апафи II был союзником австрийцев и признал своим сюзереном императора Леопольда I Габсбурга. В 1691 г. поход Я.Собесского в Молдавию был неудачным. Сначала войска Речи Посполитой были остановлены буджакцами у Перериты. Войськ И. Любомирского столкнулись с превосходящими силами врага и не были разбиты только благодаря своевременной помощи со стороны Яна III Собесского. Далее в 1691 г. отряды крымских татар действовали в тылу поляков и тем пришлось отступить из Молдовы, хотя на некоторое время казаки и поляки взяли под свой контроль город Сороки и основали крепость Окопы Святой Троицы, что блокировала доступ к Камянцу-Подольскому. В 1694 г. австрийский император Леопольд I поздравлял Яна III Собесского с победой войск поляков и украинских правобережных казаков в битве под Аккерманом. Нужно сказать, что и австрийцам было чем похвалиться. После того как турки отвоевали ряд городов, они вновь перешли в контрнаступление. В 1691 г. они разбили турок при Сланкамене. В 1692-1694 г. австрийцы воевали с турками в Трансильвании. В 1695 г. турки взяли Тимишоару и осадили Липову, но Евгений Савойский успешно контратаковал турок и нанес им поражение под Зентой [47, s. 228-230; 36, c. 230-236; 52, c. 626-627; 77; 12, p. 34; 39, c. 365-367; 65, c. 61-62; 41, c. 119-121; 51; 34; 80; 33, c. 138-139].

В 1699 г. крымцы как вспомагательные войска еще находились в Центральной Европе. Как и в 1698 г., буджакцы совершили набег на Речь Посполиту пройдя Молдавию. Однако у Османов уже не было сил продолжать войну. Согласно Карловицкому договору крымцы должны были возвратиться из Венгрии в Крым. Османы уступали Центральную и Южную Венгрию, а также Трансильванию австрийцам. За турками остался Банат. Султан должен был контролировать действия крымцев и не допускать их самовольных вторжений. В следующий раз вторгнуться в дунайских княжеств крымцам позволила авантюра молдавского господаря Дмитрия Кантемира, который заключил союз с русским императором Петром I в Луцке. Русские обязывались закрпить за династией Кантемиров Молдавию, а за это молдаване обязывались быть вассалами и оказывать помощь. Однако за Дмитрием Кантемиром пошло всего несколько тысяч молдаван. Большинство населения же опасалось турок и крымцев. Валашский господарь Константин Брынковяну на поддержку которого тоже надеялся Петр I остался верным туркам. Летом 1711 г. войско Девлет-Гирея II нападало на русских, которые шли маршем до Дуная. При форсировании русскими Днестра крымцы захватили шесть сотен возов и семь сотен фуражиров. В июле 1711 г. русские оказались окружены вблизи Прута. В этом была значительная заслуга крымского хана, который возглавлял войско из 15-30 тыс. воинов. Необходимо отметить, что молдавский хронист Йон Некульче знал о походах Девлет-Гирея II в район Дона, Слободжанщины, Киевщины и Брацлавщины в 1710 г. В Молдавии были также в курсе поражения понесеного Капланом-Гиреем от кабардинцев в 1708 г. Также был отображен союз с русскими и Прутский поход Петра I в 1711 г. Указывалось, что вместе с ним шли калмыки, слобожанские и донские казаки. Они прикрывали войско Петра I, которое вошло в Молдавию. Однако это не спасло его от окружения турками и татарами. Крымцы перехватывали фуражиров, разбивали отдельные русские отряды и выжигали степь. Их малая война наносила больший убыток чем прямое столкновение. При хане было 30 тыс. воинов, а также было войско Батыр-Гирея, польских и украинских диссидентов. По сведениям Абд ал-Гафара ал-Кырыми войско хана Девлет-Гирея II нападало на войско всадников Богдана. Русское войско йшло как лагерь вооруженный до зубов. В нем были кроме русских саксонцы. Кроме того, им помагали австрийцы. Около реки Бурут (Прут) враги были окружены. Крымцы нападали на страну Богдан (Молдавия), захватывая пленных и скот. Как известно из других источников хан требовал чтобы Российская империя возобновила уплату упоминков, которая была прекращена в 1699 г. по условиям Карловицкого договора и чтобы переговоры русских с турками велись исключительно через Крымское ханство. Вице-канцлер П.Шафиров был вынужден устно согласиться на возобновление уплаты упоминков. Кроме того, русские уступали Османам регион возле Азова и срыли эту крепость. Турки боялись новых войн с европейцами, поэтому выставили такие скромные условия в 1711 г. В Молдавии же турки поставили каймакамом Луку Костаки, а потом назначили господарем выходца из греко-фанариотов Иоанна Маврокордата. Дмитрий Кантемир же был вынужден мигрировать в Россию, как Тома Кантакузино из Валахии. Сменивший подписавшего Прутский мир Мехмеда Балтаджи Юсуф-паша не стал добиваться добиваться уступки Киева и Левобережной Украины. Турки добились только уступки территории Запорожской Сечи и того, что русские не будут претендовать на Правобережную Украину, кроме Киева. Фактически турки пожертвовали украинцами для того, чтобы обеспечить мир с поляками и русскими. Похожим было отношение и к венграм. Восстание куруцов Ференца Ракоци II уже не имело поддержки турок и крымцев и было подавлено австрийцами. Только в 1714 г. турки

развязали войну с Венецией, что повлекло включение в войну австрийцев. Евгений Савойский разбил турок у Петерварадина (Арада), взял Тимишоару, а также отбил у турок Белград, который в начале войны занял Дамат Силахдар Али-паша в 1716 г. По Пожаревацкому договору турки потеряли Банат с Тимишоарой, Олтению в Валахии и Северную Сербию [12, p. 35; 9, old. 19-31; 85, c. 15; 40, p. 129-144, 215-235; 39, c. 371; 41, c. 136-143; 86, c. 80-117; 87; 33, c. 139-140, 156-159].

Таким образом, отношения Крымского ханства с Молдавией и Трансильванией были далеки от того чтобы называть их только враждебными или союзными. Многое зависело от отношений Гиреев с Османской империей в определеный момент времени. Участие крымцев в походах в венгерские земли Габсбургов обяснялись союзническим долгом перед Османами. Крымцы исполняли роль вспомагательных кавалерийских отрядов, похожих на акынджи. В 1529, 1532, 1663, 1683 гг. они исполняли глубокие рейды на австрийские территории. В 1545, 1566, 1594-1595, 1688-1690 гг. они помагали туркам достичь локальных целей, которых сами Османы не могли достичь. Молдавия также часто была театром военных столкновений. Местом противостояния с поляками эта страна ставала в 1595, 1620, 1684, 1691 гг. У 1538 г. крымцы помагали Османам воевать против молдаван, а в 1711 г. – против молдаван и русских. Вторжение в Трансильванию в 1657 и 1659-1660 гг. было согласовано с Османами. Крымцы действовали в дунайских княжествах и Трансильвании только с согласия Османов. Попытка проводить самостоятельную политику касательно этих государств сделал Гази-Гирей II, который некоторое время обострил отношения с Османами, что было обусловлено интригою Синан-паши, который сделал крымським ханом Фетих-Гирея. На контакты с Венгрией в начале 20-х гг. XVI в. пошел крымский хан Мухаммед-Гирей I. Но эти контакты не привели к реальному противостоянию с турками. Появление крымцев в Валахии была редким явлением и фиксировалась только во время противостояния с Михаем Храбрым и Михнею III и действиями против австрийцев.

Литература

1. Иванич М. Участие крымских татар в военных походах турок против Веннгрии (1593-1606) // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Т.3. Казань: Академия наук Республики Татарстан, Отделение гуманитарных наук, 1992. С. 40-42.
2. Иванич М. Трансильванские пленники в Крымском ханстве в 60-е годы XVII века // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе. М., Институт славяноведения РАН, 2005. С. 126-134.
3. Ivanics M. Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból // Keletkutatás. Budapest: Korosi Csoma Tarsag, 1989. Old. 27-59.
4. Ivanics M. Der Bündnisplan zwischen dem Chan Gazi Giray II. und dem Fürsten Sigismund Báthory aus dem Jahre 1598 // Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent.
5. Budapest: ELTE Department of Turkish Studies; Hungarian Academy of Sciences Institute of History, 1994. S. 183-198.
6. Ivanics M. Krimi tatar kovetjarasok a becsi udvarban 1598-1682 (Vazlat a krimi tatar diplomacia 16-17 szasadi tortenetrol) // Aetas. № 14 (4). Budapest, 1999. Old. 41-50 http://www.aetas.hu/1999_4/99-4-4.htm
7. Ivanics M. The Role of the Crimean Tatars in the Habsburg-Ottoman War (1595-1606) // The Great Ottoman Turkish Civilization. Istanbul: Yeni Türkiye, 2000. P. 302-310.
8. Ivanics M. Krimtatarische Spionage Im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet Während Des Feldzuges Im Jahre 1663 // Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae. – Vol. 1-2 (12). Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008. S. 119-133.
9. Ivanics M. The Military co-operation of Crimean khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries // The European Tributary states of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries. Leiden-Boston: E.J. Brill, 2013. P. 275-299.
10. Tóth H.A tatár kán és Batthyány II. Ádám. A Krími Kánság hadereje Buda alatt 1686-ban // Fons, skepsis, lex. XVI. Sz. 3. Szeged, 2009. Old. 373-386.
11. Tóth H. A karlócai béke és a Krími Kánság // Keletkutatás. Budapest: Korosi Csoma Tarsag, 2012. Old. 19-31.
12. Georgian P. Tătarii în Ţ ările româneş ti. III invazie tătare în veacul al XV ş i prima jumătate a veacului XVI // Convorbiri literare. Anul 58-lea. Iulie-August 1926. Bucureş ti: Atelierele grafice SOCEC, 1926. - P. 590-610.

13. Williams B.G. The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire. Washington D.C.: The Jamestown Foundation, 2013. 53 p.
14. Шушарин В.П. Трансильвания в соперничестве Османской Империи и Габсбургов // Османская Империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Ч.1. М.: Институт славяноведения РАН, 1998. С. 225-233.
15. Санин Г.А. Россия, Украина, Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе. - М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 100-125.
16. Urbanski T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine, Moldawii: szkic historyczny z czasow panowania Jana III Sobieskiego. Lwow: Nakladem Akademueckogo kolka we Lwowe, 1907. 50 s. http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=3115&from&dirids=1&ver_id=148060&lp=54&QI=45CA423B29EFCEFA179649C741021622-26
17. Meystowicz J. Pod Cecora i Chocinem. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1974. 165 S.
18. Milewski D.A campaign of the Great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595 r.). Part 1. Politico-Diplomatic and Military Preliminaries // Codrul Cosminului. Vol. 18. № 2. Suceava: Universitatea din Stefan cel Mare, 2012. P. 261-286.
19. Milewski D.A campaign of the Great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595 r.) : The Battle at Ţuţ ora and aftermath // Codrul Cosminului. Vol. 19. № 1. Suceava: Universitatea din Stefan cel Mare, 2013. - P. 57-76
20. Chowaniec Cz. Sobieski wobec Tatarszczyny 1683-1685 // Kwartalnik Historyczny. -R. 42. - Lwow: Towarysztwo Historyczne, 1928. - S. 62-66.
21. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. М.: Наука, 1987. 270 с.
22. Хайдарлы Д. Молдавия и Крымское ханство 1718-1774 // Stratum Plus. № 6. Кишинев-Бухарест-СПб.: Высшая Антропологическая школа, 2003. С. 244-319
23. Osman S. Did the Crimean khans collect tribute (harac or hazine) from Moldova and Wallachia? // Studia et Documenta. 2. Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana, 2014. P. 111- 124.
24. Osman S., Pienaru N. Tatar documents in Romanian archives and Libraries. https://www.academia.edu/4875819/Tatar_Documents_in_Romanian_Archives_and_Libraries
25. Aslan M. Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania in Transylvanian chronicles (16th -17th centuries) // Contemporary research in Turcology and Eurasian Studies. Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University Press, 2015. P. 197-215.
26. Fodor L. – A. The Image of Tatars in the Moldavian Chronicle of Ion Neculce: deconctructing negative representations // Contemporary research in Turcology and Eurasian Studies. Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University Press, 2015. P. 581-600.
27. Gemil T. Relaţ ile româno-otomano-tătare ş i problema ‘’hotarului lui Halil-paş a’’ // Politică, Diplomaţ ia, Război. Profesurul Gheorghe Buzatu la 70 de ani. - Craiova: Editura Universitatea Craiova, 2009. - P. 93-100.
28. Gemil T. La Moldavie dans les traites de paix Ottomano-Polonais du XVIIe siecle // Revue Roumaine din Histoire. T. XII. № 4. Bucureş ti: Editions de l'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1973. P. 687-714.
29. Gemil T. L'evolution des limites de l'habitat des tatars nogai au sud-est de la Moldavie// Revue Roumaine din Histoire. T. XXXV. Bucureş ti: Editions de l'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1996. P. 149-152.
29. Fodor L. – A. Image of the Tatars in the Chronicle of Transylvania by Georg Kraus // The Historical Heritage of Tatars. Vol. II. Bucharest: Editura Academiei Române, 2012.P. 587-600
30. Aslan M. R. Nagy Szabo Ferenc in Elyazarimda Tatarlarin Algilanmasi // The Historical Heritage of Tatars. Vol. II. Bucharest: Editura Academiei Române, 2012. P. 621-642.
31. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства литовського з Кримським ханатом (1515-1540). К.: Інститут історії України, 2006. 244 с.
32. History of Transylvania / B. Köpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. – Vol.1. – Toronto-New Jersey: Hungarian Research Institute of Canada – Atlantic Research and Publications, 2001-2002. http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/99.html
http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/100.html

http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/101.html
33. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М.: Наука, Восточная литература, 1990. 280 с.
34. Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. -Симферополь: Доля, 2004. 288 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/9.phtml?id=12929
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/10.phtml?id=12930
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/20.phtml?id=12940
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/21.phtml?id=12941
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/22.phtml?id=12942
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/23.phtml?id=12943
35. Остапчук В. Хроника Реммаля Хаджи История Сагиб-Герея как источник по крымско-татарским походам // Источниковедение истории Улуса джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2001. С. 391-421.
36. Очерки внешнеполитическакой истории Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1987. 465 с.
37. Гайворонский Л. Повелители двух материков. Т. I. Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. К.: Майстерня книги – Бахчисарай: Бахчисарайський музей-заповедник, 2010. 400 с.
38. Григоре Уреке. Летописецул цэрий Молдовей. - Кишинеу: Картя Молдовеняскэ, 1971. 277 п.
39. История Румынии. М.: Издательство ’’Весь Мир’’, 2005. 680 с.
40. Neculce Ion. Letopisețul Ț ării Moldovei. O samă de cuvinte. Chiș ineu-Bucureș ti: Litera Internaț ional, 2001. 416 p.
41. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
42. Грекул Ф.А. Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв. М.: Наука, 1976. 151 с.
43. Тасин Джемил. Татары Добруджи и Буджака // Золотоордынская цивилизация. Вып.1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 164-176.
44. Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії. К.: Вид. дім Києво-Могилянська Академія, 2009. 1008 с.
45. Kronika Polska Marcina Bielskiego. T.2. Księga IV-V. Sanok: Naklad i druk Karola Polaka, 1856. S. 1223-1790, LXXV s.
46. Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598. Warszawa: Nakladem i Drukiem S. Orgelbranda ksiegarza i typografia, 1861. CVI, 311 s.
http://books.google.com.ua/books?id=HLMZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
47. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska. Warszawa: Ksiązka i wiedza, 1987. 359 s.
48. Kolodzejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15 th – 18 th century): a study of peace treatiesfollowed by annotated documents. Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. XXXVI, 1109 p.
49. Еріх Лясота. Щоденник. http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm
50. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорізька старовина. К. –Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. С. 222-273. http://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm
51. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т.1. Одесса: Городская типография, 1844. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430
52. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Одесса: Университетская типография, 1887. V, XXXV, 769 с.
53. Sękowski O. Collectanea z dziejopisów tureckich: rzeczy do historyi polskiey służących. Warszawa: Naklad Zawadzkiego i Weckiego, 1824. X, 316 s.
http://books.google.com.ua/books?id=5xELAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
54. Мирон Костин. Летописецул Цэрый Молдовей де ла Аарон-воды ынконаче. Кишинеу: Картя Молдовэняскэ, 1972. 321 п.
55. Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. К.: Вид-во Жуковського, 2016. 288 с.

56. Гайворонский Л. Повелители двух материков. Т. II. Крымские ханы первой половины XVII века в борьбе засамостоятельность и единовластие. Киев-Бахчисарай: Майстерня Книги, Оранта, 2009. 272 с.
57. Гизер С.Н. Кантемир-мурза – предводитель Буджакской Орды. Страницы биографии // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип. 3. Одесса: Вид-во Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова, 2009. С. 214-235.
http://5fan.info/rnaatyjgemeratyjge.html
58. Constantinov V. Bătălia de la Țuțora din anul 1620. Cauze şi consecințe // Carpica. V. XLII. Bucharest, 2013. P. 145-159 http://biblioteca.cimec.ro/?articol=22387
59. Челеби Эвлия. Книга путешествия Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. М.: Восточная литература, 1961. 338 с.
http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi4/frametext3.htm
http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731
http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi4/text10.phtml?id=1745
http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text11.phtml?id=1737
60. Пименов Н. Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXIV. Одесса: Экономическая типография и литография, 1902. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm
61. Туранли Ф. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. К.: Вид-во Інституту української археографії та джерелознавства ім.. М.С. Грушевського, 2000. 332 с.
62. Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. К.: Вид-во Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2010. 368 с.
63. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. T. 1.Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
64. Kochowski Wespazjan. Historya panowania Jana Kazimerza. T.1. Poznan: Nakladem i Czcinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859. http://dir.icm.edu.pl/pl/Historya_panowania_Jana_Kazimierza/Tom_1/
65. Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2011. С. 55–65.
66. Путешествие патриарха Антиохийского Макария. Киевский список рукописи Павла Алеппского. К.: Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, 2015. 268 с.
67. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу. Т.3 (1652-1653). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2014. 423 с.
68. Заборовский Л.В. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Османская Империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Ч.1. М.: Институт славяноведения РАН, 1998. С. 190-224.
69. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 рр.). // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 83-100
70. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К.: Знання, 1992. 192 с.
http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm
71. Величко С.В. Літопис. Т.2. К.: Дніпро, 1991. 642 с. http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm
72. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К.: Наукова думка, 1992. 336 с.
73. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki, Tatary, Moskwa, potym szwedami i z Wegry przez lat dwanascie za panowania Nayjasnieyszego Jana Kazimierza Krola Polskiego. – Calissii: Typis Collegii Callissiensis, 1681. - 284 s.
74. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. T. 2. Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
75. Дмитрий Кантемир. Описание Молдавии. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1973.
http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Kantemir/frametext1.htm
76. Гордон Патрик. Дневник, 1635-1659. М.: Наука, 2005. 278 с.
http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext12.htm

77. Подхородецки Л. Вена, 1683. М.: АСТ, 2002. 98 с.
http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9B._%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B0,_1683.html
78. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. К.: Києво-Могилянська Академія, 2010. 446 с.
79. Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за золоте яблуко Європи. К.: Кліо, 2013. 559 с.
80. Pasek J.C. Pamietniki. https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html
81. Jan III Sobieski. Listy do Marysienki [Marii Kazimiery d'Arquien].
http://biblioteka.kijowski.pl/sobieski%20jan%20iii/listy%20do%20mar%20sie%F1ki.pdf
82. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. К.: Український письменник, 1994. 311 с. http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm
83. Sadzewicz M. Pod Wiednem i Parkanami, 1683. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1967. 196 S.
84. Літопис Самовидця. К.: Наукова думка, 1971. 208 с. http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm
85. Артамонов В.А. Крымскотатарское войско в Турецко-русской войне 1710-1713 гг. // V научные чтения памяти У. Боданинского. Симферополь: Антиква, 2013. С. 15-16.
86. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714 г г.). М.: Наука, 1990. 208 с
87. Артамонов В. Русская армия в сражении на р. Прут не была побеждена
https://zapadrus.su/rusmir/istf/889-russkaya-armiya-v-srazhenii-1711-g-na-r-prut-ne-byla-pobezhdena.html

Göndərilib: 26.08.2020 Qəbul edilib: 28.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/22-24

Səbuhi Xudaverdi oğlu Həsənov
AMEA Naxçıvan bölməsi
hsebuhi.13@gmail.com

NAXÇIVAN VƏ ANADOLUDA NEOLİT VƏ ENEOLİT DÖVRÜNDƏ DƏFNETMƏ ADƏTLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Çayönü və I Kültəpə materialları əsasında)

Xülasə

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisi qədim tarixə malikdir. Yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqeyinə görə daima miqrasiyaların kəsişdiyi məskənlərdən biri olmuşdur. Buna görə də Anadolu və Naxçıvanın qədim tarixdən mədəni əlaqələri mövcuddur. Bu ən çox qəbir abidələrində özünü göstərmişdir. Anadoluda Çayönü və Naxçıvanda I Kültəpə yaşayış yerində qədim dəfnetmə adətlərinin oxşar və fərqli xüsuesiyyətləri vardır. Ölülərin evlərin altında və ya arasında dəfn edilmələri, yanlarına əşyalar qoyulması oxşar cəhətlərdəndir. Anadoluda ölü yandırma adətinə isə Naxçıvanda rast gəlinməmişdir.

Açar sözlər: *Anadolu, Naxçıvan, Çayönü, I Kültəpə, dəfnetmə, qəbir*

Similar and different features of funeral customs in Nakhchivan and anatolia neolithic and eneolithic period (Based on the materials of Chayonu and I Kultapa)

Summary

The territory of Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, has an ancient history. According to the geographical position at the crossroads of migrations has always been one of the settlements. Therefore, Anatolia and Nakhchivan have cultural ties since ancient times. This manifested itself in the most grave monuments. There are similar and different features of the ancient burial customs in Chayonu in Anatolia and in Kultapa I settlement in Nakhchivan. Burial of the dead under or between houses and placing objects next to them are similar. The custom of cremation in Anatolia was not found in Nakhchivan.

Key words: *Anatolia, Nakhchivan, Chayonu, I Kultepe, burial, grave*

Giriş

Naxçıvan ərazisi yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə şimal-cənub, şərq-qərb istiqamətində etnik miqrasiyaların əsas hərəkət yerdəyişmələrini özündə cəmləşdirən strateji mərkəzlərdən biridir. Buna görə də Naxçıvan ərazisi daima miqrasiya proseslərinin təsir etdiyi bölgələrdən olmuşdur. Bu səbəbdən Naxçıvanın ətraf ərazilərlə, xüsusən də Anadolu ilə qədimdən mədəni əlaqələri olmuşdur. Neolit dövründən başlayaraq, insanlar arasındakı mədəni əlaqələr daha sürətlə genişlənməyə başladı. Eyni zamanda inanc sistemində də müəyyən dəyişikliklər olurdu. Anadolunun ən qədim yaşayış yerlərindən biri olan Çayönündəki mədəni proseslər daha da diqqətə layiqdir. Burada tədqiq edilən "ölü evləri" və qədim qəbirlər o dövrün insanlarının inancı haqqında məlumat verməkdədir. Çayönü və I Kültəpə yaşayış yerlərində dəfnetmə adətlərində müəyyən oxşarlıqlar vardır.

Naxçıvanın Azərbaycanın əsas tərkib hissələrindən biri olduğundan eyni zamanda Azərbaycandakı etnik proseslərin və vahid Azərbaycan xalqının təşəkkül tapdığı qədim oğuz yurdudur. Qədim dövrlərdən başlayaraq Naxçıvan həm etnosların yaşayıb inkişaf etdiyi, həm də orduların işğalçılıq və müdafiə mövqeylərinin əsas ordugahlarından biri olmuşdur.

Naxçıvanın ərazisinin digər üstün cəhətlərindən biri də Anadolu və Azərbaycanın etnik, mədəni və siyasi proseslərinin keçid məntəqəsi rolunu oynamasıdır.

Mezolit dövründən başlayaraq insan mədəniyyətinin inkişafı insanlar arasında əlaqələrin genişlənməsinə gətirib çıxartdı. Qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı dəfnedilənlərin yanında aid olduğu bölgəyə uyğun olmayan maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması qədim tayfalar arasında ibtidai ticarətin olduğunu göstərir. 12 min il öncə uzun məsafəli alış-veriş toru daha da genişlənmişdir. Eyni zamanda fikirləri, yenilikləri və qazandıqları mədəni uğurları qonşu topluluqlarla paylaşmalarına diqqət daha da artmışdır (1, s. 57). Bu baxımdan Anadoluda baş verən etnik-mədəni proseslər Naxçıvanda da öz təsirini tapırdı. Anadolunun cənub bölgələri Əkinçi Ayparaya daxil olması və onun mərkəzində yerləşməsi, o coğrafiyaya ən yaxın ərazilərdən biri olan Naxçıvana da təsir edirdi. Bu baxımdan qəbir abidələri daha çox məlumat verməkdədir. Qəbir abidələrinin öyrənilməsi həm də qonşu tayfalarla mədəni, iqtisadi və etnogenetik əlaqələrin öyrənilməsi üçün ətraflı fikir söyləməyə imkan verir (8, s.45). Dünya və Azərbaycan tarixində Cənubi Qafqaz o cümlədən, Şimali və Cənubi Azərbaycan Eneolit mədəniyyəti Ön Asiya və Türkmənistanla

iqtisadi mədəni əlaqələri qarşılıqlı biçimdə inkişaf etdiyi təsdiqləyir (5, s.38). Bu baxımdan Eneolit mədəniyyətinin əsas keçid yerlərindən biri Naxçıvan olmuşdur.

Neolit dövrü və daha sonra gələn Enolit dövründə Anadoluda və Naxçıvanda müvafiq dövrlərə aid olan qədim dəfnetmə adətlərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan əsas abidələrdən biri I Kültəpə yaşayış yeridir. Burada ilk tədqiqatlar SSRİ dövründə də tədqiqatlar aparılmışdır.

I Kültəpə yaşayış yerində tədqiq olunan qəbirlər əsasında qədim dəfnetmə adətlərini izləmək mümkündür. İnsanlar torpaq qəbirlərdə yarım bükülü formada sağ və sol yanı üstə, başları müxtəlif istiqamətlərə doğru dəfn edilmişlər. Anadoluda isə Çayönü yaşayış yerində və digər nekropollarda bu adət gözlənməkdədir. I Kültəpə yaşayış yerində və Çayönü yaşayış yerində dəfn edilənlərin ən çox oxşar cəhətlərindən biri ölülərin yanına az əşyaların qoyulmasıdır. Çayönündə ölülərin yanına üyütmə daşı, balta və muncuqlar qoyulmuşdur (6, s.17). Oxşar dəfnetmə adəti I Kültəpədə də tədqiq olunmuşdur. Naxçıvan ərazisidə aparılan tədqiqatlarda oxşar alətlərə rast gəlinmişdir (6, s. 21; 3,). I Kültəpədə tədqiq olunan qəbirlərin birində kəllə dən daşının üstünə qoyulmuşdur. Dirsəklərin arasında oval şəkilli sən daşı, çanaq hissəsinə isə daş həvəng qoyulmuşdur (4, s. 21). Tədqiqatçıların fikrincə dəfn edilənlərin başlarının altına qoyulan daş alətlər onların əsas məşğuliyyətini və eyni ilə onların sənətini göstərir.

Çayönü yaşayış yerində kollektiv qəbirlər I Kültəpədə də əldə edilmişdir. 2015-ci ildə beynəlxalq ekspedisiya zamanı I Kültəpədə kollektiv qəbirlərə rast gəlinmişdir (3, s.57) Bu qəbirlərin maraqlı cəhətlərindən biri Çayönü yaşayış yerində "Ölü evlərində" kollektiv dəfnlərə rast gəlinsə də, I Kültəpədə topraq qəbirdə rast gəlinmişdir. Naxçıvanda daha sonrakı dövrlərdə meydana gələn daşqutu qəbirlərdə kollektiv dəfnlər "Ölü evləri" ilə oxşarlığı vardır. Naxçıvan ərazisində xüsusən də Tunc dövründə daşqutu qəbirlər geniş yayılmışdır. Daşqutu qəbirlərin demək olar ki, hamısında kollektif dəfnlərə rast gəlinmişdir. Bu daş qutu qəbirlər Çayönündəki "ölü evlərinə" oxşardırlar.

Çayönündə tədqiqatlar zamanı burada ilkin dövrlərdə ölülər evlərin döşəmələrində və arasında dəfn edilirdilər (6, s.17). Oxşar Son Neolit və Erkən Eneolit dövrlərində də I Kültəpə yaşayış yerində eyni adət gözlənilmişdir. Ölülər evlərin döşəməsində və arasında dəfn edilirdilər (4, s.20; 2, s. 26). Ölülərin evlərinin tavanlarına deyil, ölünü dəfnettdikdən sonra qəbrin özərində evlərin tikilməsi haqqında da fikirlər vardır (7, s.126). Ölülərin evlərdə dəfnedilmələri sözsüz ki, atalar kultundan xəbər verməklə birlikdə, həm də oturaq həyata keçmiş tayfalar üçün sanki, mülk sənədi idi. Atanın evin içində olması onun ruhunun daima onları qoruduğuna inanırdılar. Ölülərin evlərin arasında və ya döşəmələrində dəfn edilmələrinin səbəbi ev sakinlərinin öz atalarının ruhları ilə daima əlaqə saxlamaları olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə ölülər evlərdən daha uzağa müəyyən edilmiş ərazilərdə dəfn edilirdilər ki, bu da ilkin nekropolların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Naxçıvan ərzisində tədqiq olunan qədim dəfnetmə adətləri ilə Anadolunun qədim dəfnetmə adətlər ilə ən böyük fərqlərindən biri Naxçıvanda ölü yandırma adətinin olmamasıdır. Çayönündə ölü evləri və yaşayış binaları yandırılırdılar (6, s.20). Çayönü sakinlərinin nə üçün uzun müddət istifadə etdikləri "Ölü evlərini" yandırdıaqları indiki dövr alimləri üçün də bilinməməkdədir. Çayönü sakinlərinin uzunca müddət istifadə etdikləri yaşayış binalarının yandırılması və daha sonra istifadə etməmələri, oşar hadisənin Göbəklitəpə də də məbədin daşla basdırılması ilə oxşardır. I Kültəpədə aparılan tədqiqatlarda aydın olmuşdur ki, burada yaşayış dayanmadan davam etmişdir.

Çayönü yaşayış yerində ölülər daha sonrakı dövrlərdə açıq yerlərə qoyulur və orada çürüyürdülər. Daha sonra onların kəllə və çənələri diqqətli şəkildə götürülüb ölü evlərinə qoyulurdu. Bu kəllələr alçı ilə sıvanır evin bir küncünə qoyulur və ona sitayiş edirdilər. Çayönü yaşayış yerində tapılan kəllərin özərində bir neçə qat gil qatı tapılması kəllələrin müntəzəm olaraq aralıqlarla bir neçə dəfə sıvandığı görünür. I Kültəpə də bu adətə rast gəlinməsə də, burada ölülərin çənələrinin altına qırmızı saxsı qab qırıqları qoyulmuşdur (4, s.201). Bu hər iki adət göstərir ki, dəfnetmə zamanı çənənin xüsusi önəmi olmuşdur. Böyük ehtimalla kəllənin bir hissəsi kimi çənənin qorunması başın bütövlüyü təmin etmək üçün icra olunan bir ənənə idi.

Nəticə

Anadolu və Naxçıvanda qədim dəfn adətləri qarşılıqlı təsirlərə məruz qalmışdır. Burada oxşar və fərqli dəfnetmə adətləri miqrasiya, etnogenetik əlaqələr və ibtidai ticarət münasibətlərinin təsirindən meydana gəlmişdir. Qeyd edək ki, dəfnetmə adətləri digər ənənələrdən ən çox fərqləndirən əlaməti onun daha muhafizəkar olmasıdır. Buna görə də adları çəkilən hər iki bölgəin bir birinə mədəni təsirləri sözsüz ki yerli tayfalar tərəfindən müxalifətlə qarşılaşırdı. Bunun digər səbəbi isə inanc müxtəlifliyi də öz təsirini göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Aktüel arkeoloji. Trevor Vatkins // 12 bin yıl önce Anadolu. 2012 mayıs-hazıran. 52-59 ss.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvan qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (E.ə VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələri əsasında). Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev. V. Caterine Marro., Remi Berthon., Zeynəb Quliyeva., Savaş Sarıertem. Kültəpə arxeoloji araşdırmalar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164
4. Həbubullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: MƏTBUAT. 1959, 155 s.
5. Xəliyyətdin Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı: "MBM", 2007, 384 s.
6. Metin Özbek. Çayönünde insan. Arkeoloji ve sanat yayınları. 2003. 53 s.
7. Torrey E.F. Beynin evrimi ve tanrıların ortaya çıkışı. İlk insanlar ve dinlerin kökeni. Tərcümə edən Erkan Aktaş. İstanbul: Cağaloğlu, 2018. 325s.
8. Zakir Rzayev. Nəhəcirin Orta tunc dövrü. Bakı: Elm, 2013, 192 s.

Rəyçi: dos.A.Orucov

Göndərilib: 29.08.2020 Qəbul edilib: 30.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/25-28

Гюлана Ильгар гызы Алиева
Институт археологии и этнографии НАНА
gulanahuseynova@gmail.com

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ УЗЕРЛИКТЕПЕ В АГДАМЕ

Резюме

Памятник Узерликтепе расположен на территории ныне оккупированного Агдамского района. Он представляет собой комплекс поселения эпохи средней бронзы и античного некрополя. Исследование памятника началось в 1954 г. К.Х.Кушнарёвой. Был раскопан и изучен античный могильник, образованный на месте древнейшего поселения Узерликтепе. В результате проводимых археологических раскопок 1954–1956 гг. было выявлено всего 13 погребений. В античном некрополе были подробно исследованы и изучены 5 грунтовых и 8 кувшинных захоронений. Выявленный богатый могильный инвентарь, в частности керамические сосуды, дают возможность датировать некрополь Узерликтепе III–I вв. до н.э.

Ключевые слова: *Карабах, Агдам, Узерликтепе, археология, погребения*

Historical-archaeological investigation of the ancient necropolis Uzerliktepe in Aghdam

Summary

Uzerliktepe is located on the territory of the now occupied Aghdam region. It is a complex of a Middle Bronze Age settlement and an ancient necropolis. The study of the monument began in 1954 by K. Kushnaryova. An ancient burial ground which was formed on the place of the most ancient settlement of Uzerliktepe was excavated and studied. As a result of the archaeological excavations carried out in 1954-1956 only 13 burials were identified. There were studied 5 ground and 8 pitcher burials in the ancient necropolis. The revealed rich grave artifacts, in particular, ceramic vessels, make it possible to date the Uzerliktepe necropolis to the 3rd – 1st centuries BC.

Key words: *Karabakh, Aghdam, Uzerliktepe, archaeology, burials*

Прежде чем приступить к описанию некрополя Узерликтепе, необходимо отметить историческую значимость данного исследования. В первую очередь, изучение погребальных памятников Карабаха позволяет реконструировать историю, материальную и духовную культуру Азербайджана во всём её многообразии. Погребальные памятники, как своим типом захоронения, так и помещённым в него инвентарём содержат ценнейшую информацию для изучения религиозных представлений, социальной структуры и экономического уровня развития общества, социального расслоения, имущественной дифференциации, миграционных процессов, взаимосвязи с другими странами, этнокультурного взаимовлияния, развития земледелия, скотоводства, ремесла, торговли и других отраслей хозяйства.

Агдам-один из древнейших регионов Азербайджана, расположенный к юго-западу от Карабахской равнины, территория которого богата многочисленными архитектурными памятниками, являющимися историческим наследием Азербайджана. Одним из памятников, представляющий большой интерес, как для историков, так и для археологов является Узерликтепе.

Исследования на холме Узерликтепе были начаты в 1954 г. Агдамским отрядом азербайджанской Оренгалинской археологической экспедиции. Раскопками руководила К.Х.Кушнарёва, в результате которых было раскопано и изучено поселение Узерликтепе, относящееся к эпохе бронзы (Кушнарёва К.Х., 1959: 18), а также был выявлен античный могильник, датируемый III–I вв. до н.э. (Кушнарёва К.Х., 1959: 416). Исследования показали, что могильник был образован на месте древнейшего поселения Узерликтепе. По мнению К.Х.Кушнарёвой этот могильник охватывал весь восточный склон холма (Кушнарёва К.Х., 1965: 99). В результате проводимых здесь стационарных археологических раскопок 1954–1956 гг. было выявлено 13 погребений, из которых 5 являлись грунтовыми и 8 – кувшинными захоронениями. Такие некрополи со смешанным обрядом захоронения зафиксированы и в Мингечевире (Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И., 1959), Габале (Qazıyev S.M., 1964: 7-67), Шеки (Muxtarov N.M., 2005: 77-81), Евлахе (Əliyev Ə.Ə., 1989: 61-67), Агдаше (Mustafayev M., 2006: 113-115).

Захоронение в грунтовых могилах – один из самых простых, древних, тем самым и наиболее распространённых и исторически устойчивых погребений на территории Азербайджана античного периода. В этих могильниках погребения совершались в земляных ямах четырехугольной формы, или с закруглёнными краями, вырытых в землю. Могильная яма в рыхлой земле должна была обязательно быть доведена до грунта. Грунтовые могильники, как правило, выявляются случайно, при земляных работах различного рода, а также при размывах берегов рек и оврагов и т.п., вследствие чего некоторые погребения относительно разрушаются.

Как уже отмечалось выше, было выявлено пять грунтовых погребений Узерликтепе. Перейдём к подробному описанию каждого.

Погребение № 2 было ориентировано с запада на восток и перекрыто деревянными балками. На дне грунтовой ямы длиной 120 см и шириной 60 см лежал скелет ребенка 3-5 лет в скорченном положении, на левом боку, головой на запад. Из погребения были выявлены подвески из листовой бронзы на цепочке, железная шейная гривна, бусы из пасты, подвески из раковин и 4 маленьких сосуда.

Погребение № 6 было почти разрушено, кости лежали разбросанно. Рядом лежали три маленьких одноручных сосуда.

Погребение № 7 принадлежало женщине. Могильная яма ориентирована с запада на восток на глубине 170 см от поверхности. Размеры: длина – 180 см, ширина – 77 см, глубина – 78 см. Скелет лежал в скорченном положении на правом боку, головой на восток. На его поверхности были обнаружены бронзовые и сердоликовые бусы, бронзовые браслеты и височные колечки. Вокруг погребенного были размещены 13 сосудов (Кушнарёва К.Х., 1959: 425, рис. 27).

Погребение № 8 ориентировано с запада на восток. Размеры: длина – 140 см, ширина – 140 см, глубина – 70 см. Кости в погребении были разбросаны, череп располагался на западной части могилы. Рядом были обнаружены 7 маленьких сосудов.

Погребение № 10 было выявлено на глубине 170 см от поверхности. Скелет не был сильно деформирован и на нем были отчётливо видны все части погребённого. Костяк лежал в сильно скорченном положении, на правом боку. Его голова была направлена на запад, лицевой частью на юг. Около головы был обнаружен горшок грубой лепки.

Сравнив данные грунтовые погребения Узерликтепе можно сделать следующие выводы:

1. Грунтовые погребения были ориентированы с запада на восток.
2. Среди могильного инвентаря отсутствовали чернолощеные сосуды.
3. Грунтовые и кувшинные могильники погребения Узерликтепе являются одновременными.
4. Керамика, выявленная из грунтовых погребений имеет аналоги с керамикой Галатепе (Алиев Т.Р., Бабаев Ф.И., 2010: 46-47; Əliyev T., Hüseynova G., Əliyev V., 2013: 159-160), Ялойлутепе (Исмизаде О.Ш., 1956), Мингечевира (Казиев С.М., 1949: 29), а также Джафарханского кургана (Пассек Т.С., 1946: 169).
5. Погребение датируется III-I вв. до н.э

Почти по всей территории античной Албании, также по обоим берегам реки Кура был распространён обряд захоронения в кувшинных погребениях. Этот обряд зафиксирован как в низменных, так и в предгорных и горных зонах. На сегодняшний день в пределах исторической Кавказской Албании зафиксированы более ста могильников с погребениями в кувшинах (Гошгарлы Г.О., 2012: 176-179). В результате археологических раскопок некрополя Узерликтепе были выявлены нижеуказанные кувшинные погребения:

Погребение № 1 было выявлено на глубине 80 - 85 см от дневной поверхности. Погребальный кувшин с одной ручкой был высотой 38 см и диаметром 37 см. Внутри были обнаружены кости маленького ребенка (1-2 лет), маленькое железное колечко и небольшой кувшин с отогнутым венчиком, высотой 14 см.

Погребение № 3. Погребальный кувшин лежал в горизонтальном положении на глубине 35 см от поверхности. Его высота составляла 46 см, а диаметр 42 см. Внутри были выявлены кости ребенка 1-2 лет и 2 маленьких сосуда (Кушнарёва К. Х., 1959: 424, рис. 26, 1).

Погребение № 4 было сильно разрушено. Двуручный погребальный кувшин был высотой 38 см и диаметром 31 см. Внутри были обнаружены кости ребенка.

Погребение № 5. Погребальный кувшин с двумя вертикальными ручками, высотой 67 см лежал на боку. Горловина сосуда была прикрыта другим кувшином с двумя вертикальными ручками (высота – 38 см, диаметр – 33 см). Внутри были выявлены кости ребенка, бусины, обломки серпообразного железного орудия. Вокруг были расположены несколько маленьких сосудов (Кушнарёва К. Х., 1959:

424, рис. 26, 2). На дне одного из сосудов имелись семена древних сортов винограда (Кушнарёва К.Х., 1957: 134). Отметим, что семена культивированного винограда также были обнаружены во втором культурном слое памятника Гаратепе (Исмизаде О.Ш., 1962: 171). Как письменные источники, так и многочисленные археологические находки свидетельствуют о том, что в период античности в Албании виноградарство было широко развито.

Погребение № 9. Кувшинное погребение, расположенное на глубине 145 см от дневной поверхности, было сильно разрушено. Внутри лежал скелет, от которого сохранился лишь череп. Рядом был обнаружен обломок крупного сосуда с вертикальной ручкой.

Погребение № 11. Погребальный кувшин лежал в горизонтальном положении на глубине 70 см. Его высота составляла 49 см, диаметр горловины – 16,5 см, диаметр тулова – 43 см, а диаметр днища – 18 см. Венчик погребального кувшина был прикрыт обломком толстостенного сосуда розового цвета. Внутри кувшина был размещён скелет, принадлежащий ребёнку, предположительно 2-3-х летнего возраста.

Погребение № 12 было выявлено на глубине 70 см от дневной поверхности. Отличительной чертой этого погребения является то, что погребальный кувшин был расположен под массивным необработанным камнем. Кувшин был небольшого роста с округлым туловом и одной ручкой. Внутри погребального кувшина лежали кости младенца, у которого зубы ещё не прорезались.

Погребение № 13. Погребальный кувшин лежал в горизонтальном положении на глубине 40 см. Он был небольшого размера, внутри которого лежали кости 2-3 летнего ребенка. Внутри погребального кувшина также были обнаружены бусы из бронзы, пасты и сердолика, подвески из раковин и маленький горшочек с обломанной ручкой.

Исследовав кувшинные погребения Узерликтепе можно сделать следующие выводы:

1. Все погребальные кувшины были расположены в горизонтальном положении, что характерно и для других памятников албанского периода. Хотя в своём отчёте 1895 г. Э.А.Реслер сообщает о вертикально расположенном кувшинном погребении в некрополе Галатепе Агджабединского района, отмеченное им положение погребального кувшина более не встречалось (Реслер Э., 1900: 155-156).
2. Погребальные кувшины по размеру и форме мало отличались друг от друга. Самый маленький кувшин имеет высоту 38 см, самый большой –70 см.
3. В кувшинных погребениях хоронились дети, а в грунтовых могилах хоронились взрослые (за исключением погребения № 2). Это указывает на существование различных обрядов погребения для детей и для взрослых.
4. Могильные кувшины погребений № 1 и № 12 сбоку имели одну ручку, а погребения № 5 – две вертикальные ручки. Отметим, что ни в одном из исследованных нами кувшинных погребений Низменного Карабаха не были обнаружены погребальные кувшины с ручками.
5. Все кувшинные погребения имеют маленькие размеры, что связано с тем, что они содержат исключительно детские костяки.
6. Костяки в погребениях были расположены в скорченном положении.
7. Погребальный инвентарь был очень скудным.
8. К.Х.Кушнарёва, датируя некрополь Узерликтепе, отнесла его к III–I вв. до н.э. (Кушнарёва К. Х., 1959: 416)

К сожалению, в 1993 году большая часть Агдамского района была оккупирована. Город вместе с многочисленными историческими памятниками, образцами культуры, архитектуры варварски разрушены врагом.

Литература

1. Кушнарёва К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерликтепе, около Агдама / МИА, СССР, Москва-Ленинград, 1959, № 67, с. 388-430
2. Кушнарёва К.Х. Новые данные о поселении Узерликтепе, около Агдама / МИА СССР, Москва-Ленинград, 1965, т. 2, № 125, с. 74-102
3. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 163 с.
4. Qazıyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi / AMM, V c., Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1964, s. 7-67
5. Muxtarov N.M. Şəkidə qədim dəfn adətlərinin bəzi məsələləri – Kiş Doxun nekropolu / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2005, s. 77-81

6. Əliyev Ə.Ə. Yevlax rayonu ərazisində aşkar olunmuş küp qəbirləri haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 61-67
7. Mustafayev M. Yevlax və Ağdaş rayonu ərazisində tapılmış arxeoloji nümunələr haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası, 2006, № 1-4, s. 113-115
8. Алиев Т.Р., Бабаев Ф.И. Археологические раскопки в городище Галатепе /«Археология, этнология, фольклористика Кавказа», Тбилиси: Меридиани, 2010, с. 46-47
9. Əliyev T., Hüseynova G., Əliyev V. Qalatəpə antik və orta əsr şəhər məskənində tədqiqatlar / Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqilik illərində.Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Xəzər universitetinin nəşriyyatı, 2013, s.159-160
10. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1956, 132 с.
11. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, 1, 1949, 29 с.
12. Пассек Т.С. Джафарханский могильник. ВДИ 1946, № 2, 169 с.
13. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
14. Кушнарёва К.Х. Раскопки на холме Узерликтепе около Агдама // КСИИМК, 1957, Вып. 69, с. 129-135
15. Исмизаде О.Ш. О раскопках на холме Каратепе в 1957 году / МКА, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962. т. IV, с. 171-216
16. Реслер Э. Отчёт о раскопках в Елизаветпольской губернии / ОАК за 1897 г., СПб.,1900,с. 150-160.

Reyçi: t.f.d. T.Eliyev

Göndərilib: 28.08.2020 Qəbul edilib: 30.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/29-32

Gulnoz Yunusovna Sattorova
O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi O‘zbek tili
Adabiyoti va Folklori Instituti
noza1969@mail.ru

BUGUNGI HIKOYALARDA AYOL OBRAZI TALQINI

Annotatsiya

Ayol obrazining dunyo adabiyotida aks etishi, uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei u yashagan tarixiy davr bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Dunyo adabiyotini kuzatadigan bo‘lsak, Angliya adabiyotidagi Elezabet, yapon adabiyotidagi Malika Otikuba, rus adabiyotida Tatyana Larina va Natasha Rostova, Amerika adabiyotidagi Skarlet Oxara, fransuz adabiyotidagi Madam Bovarilar bugun shu xalqlar ayollarining timsoliga aylangan.

O‘zbek adabiyotida ham ayollar obraziga murojaat qilish, ularning turfa qiyofalarini yaratish adabiyot yaralibdiki davom etib kelmoqda. Maqolada bugungi zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida ayol obraziga murojaat qilish, bunday obrazlarning badiiy talqini ikki hikoya misolida tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: *hikoya, ayol, obraz, adabiyot, qahramon*

Artistic interpretation of female image in the story

Summary

The image of a woman in world literature, her social status in society are directly related to the historical period in which she lived. If we look at world literature, Elizabeth in English literature, Princess Otikuba in Japanese literature, Tatiana Larina and Natasha Rostova in Russian literature, Scarlett Ohara in American literature, and Madame Bovary in French literature have become the epitome of women of these nations. And in Uzbek literature, the image of a woman, the creation of her inimitable image continues from the moment of her creation. The article analyzes the attractiveness of the image of a woman in the modern Uzbek narrative, the artistic interpretation of such images on the example of two stories.

Key words: *story, woman, image, literature, hero*

Har bir xalqning go‘zallik haqida o‘z qarashlari bor, gulga, tabiatga, hayotga, insonga va shuningdek AYOLga. Mana shu qarashlar badiiy adabiyotga kirib kelganda qarashlar yanada teranlashadi. Barcha xalqlar adabiyotini kuzatadigan bo‘lsak, qadimdan Ayol obrazi kult darajasiga ko‘tarilganligining guvohi bo‘lamiz. Ming bir kecha ertaklaridan to zamonaviy adabiyotimizdagi Kumushbibiyu Zaynab, Zebiyu Zabarjadlar qaysidir jihatlari bilan adabiyotimizda milliy o‘zligimizni anglatadigan asosiy obrazlar sifatida yashab kelmoqda.

“Insonshunoslik bo‘lmish adabiyot birinchi navbatda ayolshunoslik, ya’ni ayolni o‘rganish, inkishof etish ilmidir. Kuzatsak, eng qadimgi asarlar ham ayolga bag‘ishlangan, ular konfliktini ayol va unga aloqador narsalar tashkil etadi. Hatto aytish mumkinki, adabiyot taraqqiyoti ayol mavzuining badiiy tadqiqi, uning teranlasha borishi bilan chambarchas bog‘liq”[1]ekanligi barcha davrlar adabiyoti uchun xosdir. Darhaqiqat, jahon adabiyotida ayol obrazining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish adabiy jarayonning umumiy qonuniyatlarini, ayniqsa, milliy adabiyotlarni o‘zaro qiyosiy-tipologik aspektda o‘rganishda yordam beradi.

Ayol obrazining dunyo adabiyotida aks etishi, uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei u yashagan tarixiy davr bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. 18 asr nasrida ayollarning romantik obrazlari yaratilgan bo‘lsa, asta sekinlik bilan ularning manfaati uchun kurashchan obrazlari paydo bo‘la boshladi. Dunyo adabiyotini kuzatadigan bo‘lsak, Angliya adabiyotidagi Elezabet, yapon adabiyotidagi Malika Otikuba, rus adabiyotida Tatyana Larina va Natasha Rostova, Amerika adabiyotidagi Skarlet Oxara, fransuz adabiyotidagi Madam Bovarilar bugun shu xalqlar ayollarining timsoliga aylangan. Bu kabi obrazlar XIX asr rus mumtoz adabiyotida sezilarli darajada ko‘p uchratishimiz mumkin.

O‘zbek adabiyotida ayollar obraziga murojaat qilish, ularning turfa qiyofalarini yaratish XX asrning dastlabki yillarida yaratilgan nasriy asarlarimizda ko‘rina boshladi. Kumushbibi, Zaynab (“O‘tkan kunlar”), Zebi (“Kecha va kunduz”), Unsin (“Dahshat”), Gulnor (“Qutlug‘ qon”) Saida (“Sinchalak”) va h.k. asarlarni

[1] Исомиддинов З. Икки аёл. // Тафаккур.-2007.-№4.-47 б.

keltirishimiz mumkin. Garchand, bu asarlarning barchasida ayollar obrazi etakchi qahramon darajasiga chiqmagan bo‘lsa-da, asardan ko‘zlangan maqsadni u yoki bu darajada ochish uchun xizmat qilgan.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida Xurshid Do‘stmuhammad, Erkin A’zam, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulug‘bek Hamdam, Qo‘chqor norqobil, Luqmon Bo‘rixon, Zulfiya Qurolboy qizi kabi adiblarimiz ijodida erkaklar bilan teng ijtimoiy hayotimizda faoliyat yuritayotgan, yoki shu hayotning qaysi bir jihatida o‘z o‘rniga ega ayollar obrazlari muhim o‘rin egallaydi. Biz ushbu maqolamizda shu kabi ayollar obrazlari aks etgan ba’zi hikoyalarga murojaat qildik.

Obraz yaratishda uning to‘laqonli chiqishi yozuvchining iste’dodi va hayotiy tajribasi bilan bog‘liq. Rus olimi E.SHore ayollar obrazlarini quyidagicha tasnif qilishni taklif qiladi: malikalar, jodugarlar, farishtalar, yoqimli va jozibalilar, mehribon ona va xislatli ayollar. Ammo u o‘z qarashlarini rus adabiyoti misolida dalillab “... rus madaniyati va adabiyotida ayol eng yuqori insoniy qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi”[2], deydi. Adabiyotning umuminsoniy xususiyatlarini inobatga oladigan bo‘lsak, biz bu tasnifni o‘zbek adabiyotiga ko‘ra ham tatbiq etib har bir xalq adabiyotida yaratilgan obrazda albatta o‘sha xalq qadriyatlari va uning milliy xarakteri aks etishini nazardan qochirmay, opa, singil, suyukli yor va h.k, degan fikrni qo‘shimcha qilgan bo‘lardik.

X.Do‘stmuhammadning “Mahzuna”[3] hikoyasi milliy hikoyachiligimizdagi ayol obrazi o‘ziga xos tarzda yoritilgan obrazlardandir. Bu asar o‘tgan asrning 90 yillarida yaratilgan. Asar sho‘roviy axloq va sharq ayoli o‘rtasidagi zidlikni qiyos etuvchi badiiy-psixologik talqini bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Hikoyada milliy xarakter ichki kolliziyalar tasviri Mahzuna obrazi orqali maydonga chiqadi.

Hikoyaning boshlanishida telefon jiringlaydi. Asar qahramoni Mahzunaning allanimadan xavotirlanayotgani, vahimaga tushayotgani seziladi. Keyin bu pokiza ayol iztiroblarining sabablari ochila boradi.

Mahzuna turmush o‘rtog‘i Maqsad bilan ziyofatga boradi. O‘z axloqiga, dunyoqarashiga yot bir muhit bilan duch keladi. Ziyofat ishtirokchilari orasida o‘zini tamomila begona sezadi. Bemalol qadah ko‘tarayotgan, erkaklar bilan tengma-teng askiya aytayotgan ayollarni ko‘rib hayo olovida lov-lov yonadi. Bunday davralarda o‘tiraverib, eti o‘lib ketgan “Maqsadjon akasi ikki-uch, “Oling, eb o‘tiring” deb uni dasturxonga undadi. Mahzuna battar tortinib-qimtinib “sekinroq gapiring” degandek eriga er ostidan xumraydi”, deb tasvirlaydi muallif bu holatni.

Mahzuna bu davraga begona bo‘lishi bilan birga, so‘layotgan gullar orasida yangi ochilgan gulday yashnab turar, o‘zining yoshligi, go‘zalligi, tortinchoqligi bilan hammaning e’tiborini tortar edi. Ushbu holat erkak va ayollar teng huquqda bo‘lgan bunday davralarda ishtirok etib yuruvchi evropacha tarbiya ko‘rgan ayollar uchun normal holat bo‘lib tuyulishi mumkin edi. Hatto, evropacha axloqqa ko‘ra bu holat ayolning g‘alabasi, boshqalardan ko‘ra ustunligi sifatida baholanadi. Ammo Mahzuna uchun bunaqa emas. Davra ko‘rgan ayollardan biri Mahzunaga taskin beradi: “Birinchi safar (ziyofatga-G.S.) olib borganlarida o‘lib qolay deganman... Keyin-keyin o‘rganib ketdim...”[4]

Mahzuna ruhiyatiga juda qattiq ta’sir qilgan narsa shu davraning sardori (ziyofat ishtirokchilari, jumladan, Maqsadjonning boshlig‘i) Bo‘ri Sobitovichning o‘ziga shahvoniy hirs bilan tikilishi edi. “U kishi ko‘ziga tikilib turganini Mahzuna ancha kechikib payqadi, o‘g‘irlik ustida qo‘lga tushgan odamdek hurkib, duv qizardi. Ko‘zini olib qochdi-shoshib qo‘lini ustal ostiga yashirdi, shunda ham tinchimay eriga qaradi, Maqsad akasi muloyim, odobli tabassumlar sochib basavlat kishidan ko‘z uzmay turar edi...”[5]

Davradagilarning bu tariqa munosabati, Bo‘ri Sobitovichning o‘ziga eb qo‘ygudek tikilishi, ustiga-ustak turmush o‘rtog‘ining o‘zini sodiq quldek yoki xotinfurushdek tutishi Mahzunaning sharq ayoliga xos nozik qalbini tilka-tilka qiladi. “Mahzuna tushunmadi, qiynalib ketdi, xo‘rligi kelib yig‘lab yuboray dedi”, - deb tasvirlanadi uning holati. Eng yomoni ochiq-oydin pok nomusini toptashga intilayotgan mansabdor-Bo‘ri Sobitovichning harakatlariga davrada o‘tirgan yoshu qari, hatto turmush o‘rtog‘i tomonidan xayrixohlik bildiriladi. Ziyofat so‘nggida Bo‘ri Sobitovich evropalik janoblardek barcha ayollarning qo‘lini o‘pib xayrlashadi. Ayollar bundan hatto faxrlanishar, o‘xshovsiz hiringlashar, bu esa Mahzunani battar dahshatga solar edi. Bo‘ri Sobitovich o‘zi tomon qo‘l cho‘zar ekan: “o‘zini Maqsadjon akasining panasiga oldi.” “Mayli, qizim, mayli, dedi u Mahzunaga uzatgan qo‘lini havoda muallaq tutib, yosh ekansiz”. Davraning

---

[2] Шоре Э. Феминистское литературоведение на пороге XXI века. // Литературоведение на пороге XXI века./ Материалы Международной научной конференции. (МГУ, май 1997.) М., 1998, С. 99
[3] Дўстмуҳаммедов Х. Жажман. Тошкент:Шарқ, 1995. 196-бет.
[4] Дўстмуҳаммедов Х. Жажман. Тошкент:Шарқ, 1995. 199-бет.

kemshik qariyasi olovga yana yog‘ sepadi. “Birinchi safar Mahzunaxonni kechira qoling, Bo‘rivoy, yig‘ilishib tursak ko‘nikib ketadilar”.

YOzuvchi bu bilan millat axloqida yuz bergan fojialarni uning yaratuvchisi ayol obrazi orqali bir ko‘rinishni ochib beradi. SHarqona axloqdan, hayodan voz kechib, tamom bir begona hayot ostonasiga qadam qo‘yish va bu g‘ayrimilliy odatlarga “ko‘nikib ketish” eng katta fojia sifatida talqin etiladi. YOzuvchi bu «qoida»larga ko‘nikmaydigan ayol obrazini yaratar ekan millatni tanazzuldan saqla ko‘nika olmaydi. Har bir obrazga xususiy yondashuv bilan birga qiyosiy yondoshuv ularning tizimli guruhlarini ajaratib olish imkonini bedadi. SHu ma’noda hikoyadagi Mahzuna obrazi sevimli yor, sadoqatli rafiqa sifatida ko‘z o‘ngimizda gavdalansa, «barcha ayollarning qo‘lini o‘pib xayrlashish, ularning bundan hatto faxrlanishi va o‘xshovsiz hiringlashar», bu asardagi ayollarning yana bir tolifa umumlashma obrazlarini gavdalantiradi.

Muallif Mahzunaning hayosini, asli poklik dunyosining bebaho malikasi ekanini uning cho‘milish sahnasi orqali mahorat bilan tasvirlab beradi. SHarq e’tiqodida suv poklik ramzi. Axloqiga zid bo‘lgan jirkanch davradan qaytib kelgan Mahzuna kirlangan ruhini suv bilan poklamoqchi bo‘ladi, go‘yo: “Erini o‘rniga yotqizib mehmonxonaga chiqquniga qadar undan vannaxonaga o‘tib suvni oxirigacha sharillatib buraganiga qadar… chiroq nurida simobdek yiltillab tushayotgan suvga, oppoq vannaga, oppoq devorga...oppoq badaniga qarashdan uyalib kaftlarini yuziga bosganicha o‘ksib-o‘ksib yig‘lab yubordi...”[6]

Hikoya muqaddimasi xotimada yana takror beriladi. Qahramon ruhiyatidagi iztirobni ifodalash uchun yozuvchi telefondan foydalanadi. Go‘yo Mahzunaga telefon qo‘ng‘irog‘i ham o‘sha fayzsiz ziyofat oqshomini, ko‘zlari hayvoniy hirs bilan yonib, “telefonlashamiz” deya yaltoqlangan Bo‘ri Sobitovichni eslatadi. “Telefon qattiq, asabiy jiringladi. Mahzuna qo‘lidagi likobchani tashlab yubordi, likobcha ustol ustiga tushdi, sinmadi”.

Asarning oddiy o‘quvchiga g‘ayritabiiy tuyulishi mumkin bo‘lgan xotimasi, kulminatsion nuqta hisoblanadi. Fayrimilliy muhit iskanjasida ruhiy iztirob tortayotgan Mahzuna bir qarorga kela olmay dag‘dag‘a bilan sapchib jiringlayotgan telefon go‘shagini beixtiyor ko‘taradi. Qarangki, fahshga to‘la Bo‘ri Sobitovich ovozini emas, iymon, hayo, sadoqat ramzi SHarq ayolining-onasining ovozini eshitadi. Qizi tug‘ilgan yili vafot etgan onasi narigi dunyodan turib go‘yo Mahzunani ma’naviy qo‘llaydi: «Voy qizim-ey, o‘takam yorildi-ya!! Telefonni nega olmayapsan? Kechasi bilan alag‘da bo‘lib chiqdim-a, bolam!! Uying tinchmi, ishqilib?.. Mahzuna dastakni ikki qo‘llab quchoqlagancha ho‘ngrab yubordi.

Xullas, hikoyada milliy xarakterning hayo, vafodorlik, oilaga sodiqlik, poklik kabi qirralari Mahzunaning ichki dunyosi tahlili misolida mahorat bilan ochilgan. Muallif estetik ideali har qanday buzuq muhitda bo‘lmasin, haqiqiy o‘zbek o‘zligini yo‘qotmaydi, degan haqiqatni ifodalaydi. hikoyada ayollarning uch toifa obraziga murojaat qiladi. Bosh qahramon- Mahzuna, erining jamoasidagi evropacha axloqqa taqlid qiluvchi ayollar, insonni har narsadan himoya olish qudratiga ega - ONA obrazi. Garchi, ona va ziyofatdagi ayollar qisqa shtrixlarda epizod tarzida berilsa-da ayollarimizni poklikka undovchi yuksak tarbiyaviy, ma’naviy g‘oyani ilgari suruvchi Mahzuna xarakterini kengroq yoritishga xizmat qilgan.

Asarlarida ona, ayol timsoliga tez-tez murojaat qilgan adiblarimizdan biri Isajon Sultondir. “Jahon so‘z san’atida onalar vasfi, onalik sha’ni, ayol haq-huquqi va muammolariga bag‘ishlanib bitilgan, qadr topgan, maqtalgan asarlar oz emas. Isajon Sulton qissasi asl onaizorlikning shakllanishi va shakllantirilishidek og‘ir, zahmatli voqeiy-ilohiy tadbir, qonuniyatni islomiy yo‘lda sobit milliy turmush tarzi asosida, iymoniy ko‘rsatmalarga taslim poetik tafakkur bilan ijod etilgan o‘ziga xos badiiy namunadir. “Onaizorim” faqat mangu mavzuning yangi, eng ulug‘vor tomoni haqidaligi, adabiy-estetik yondashuvining iymonligi bilangina emas, boshqa qator fazilatlariga ko‘ra ham bugungi o‘zbek nasrining ko‘rkam yangiligidir”, deb yozadi adabiyotshunos olim Tohir SHermurodov[7] adibning “Onaizorim” qissasi haqida. Darhaqiqat Isajon Sulton ijodidagi etakchi obrazlardan biri Ona obrazidir. U boshqa adiblardan farqli o‘laroq Ona obraziga prototip o‘laroq o‘z onasini tanlaydi. Va bu obraz zamirida butun o‘zbek onalari portretini yaratadi. “Onaizorim”dan so‘ng adib bir qator hikoyalarida ayollar obraziga murojaat qildi. “SHamolli kecha”, “Tokelinchak”, kabi bir qator hikoyalarida ayol obrazining turli ko‘rinishlarini yaratdi. Adibning “Men, onam va O‘rta Er dengizi” hikoyasidagi Ona u yaratgan obrazlar ichida o‘ziga xoslik kasb etadi. Hikoya chuqur psixologizm va dramatizmga boy. Hikoyada endi qahramonimiz keksalik gashtini surib, hayot falsafasini farzandlariga o‘qtirayotgan, mushohadakor, ammo hali ham qarashlarida o‘sha o‘tkir ma’noli o‘zbek Onasi haqida so‘z yuritadi.

“Onam... o‘zgarib qolibdi-ku?” deb o‘ylayman bildirmasdan razm solib.

---

[6] Дўстмуҳаммедов Х. Жажман. Т.ошкент:Шарқ, 1995. 202-бет.
[7] Шермуродов Т. Мангу онаизорлик талқини. Етуклик жозибаси. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017. – Б. 144

Qaddini tik tutib, mag‘rur yurishlari o‘sha-o‘sha, biroq avvalgi shiddati sezilmaydi. Sekinroq, avaylabroq qadam bosadi. Men oldin ko‘rmagan, payqamagan ko‘p xavotirlar bor bu qiyofada”. Asarda muallif o‘zbek onasi qiyofasini, fazilatlarini, hech kimga o‘xshamaydigan qirralari, dunyodagi voqea-hodisalarga, oilaga, el-ulusga, zuryodiga, ota-onaga munosabatini badiiy ifoda etadi. Ammo biror o‘rinda uning millatiga ochiq ishora qilinmaydi. Bu ishoralarning hammasi matn osti ma’nolariga yuklatiladi. “Odamlar suvni to‘g‘ridan-to‘g‘ri idish og‘zidan ichishaveradi. Onam esa o‘ylanib turib “Piyolasi yo‘qmikin” deb atrofiga alanglaydi.

– SHundoq ichavering, qarang, hamma shunaqa qilyapti.

– E yo‘q, qo‘ysang-chi, uyat bo‘ladi.” Mana shu birgina “uyat” bo‘ladi so‘zining o‘ziyoq o‘zbek ONAsi timsolini ko‘z oldimizda gavdalantiradi. Hikoya davomini o‘qir ekansiz Onaning “eganim ichimga tushmadi”, “iymandim” kabi so‘zlar uning xarakteridagi bag‘rikenglik, mehr-u muhabbatni ifodalaydi. Asardagi kuchli lirizm uning engil o‘qilishiga ko‘mak beradi. Asar muvaffaqiyatlaridan biri shundaki asr yozuvchi-o‘g‘il tilidan hikoya qilinadi. Onaning quvonchi va qayg‘ularidan anchadan buyon uzoqlashgan o‘g‘ilning u bilan safarga, safarki, xorij safariga chiqishi ular orasida biroz uzoqlashgan ona mehri ne ekanligini yanada mustahkamlanishiga asos bo‘ladi. YOzuvchi o‘g‘ilning poytaxtda yashashi va qishloqda yashaydigan onaizorning shahar mo‘‘jizalaridan hayratlanishi, bir qarashda oddiy hodisadek tuyuladi. Ammo ijodkorning onaning har bir so‘zi va harakatidan xushyor kitobxon chuqur falsafani anglaydi. Hikoya boshdan oxirigacha ona bolaning diologi asosiga qurilgan. O‘rni -o‘rni bilan ona bolaning ichki kechinmalari ham berib boriladi. «Ha, onam o‘zgaribdi. Menga boladay itoat qilishi-chi? Boshqa yo‘lakka qarab ketaversa “U yoqqa bormang” desam, “Xo‘p” deb ortiga qaytishlari, qayga borsam ergashishlari, xuddi bolamday itoatkor bo‘lsa-da, bu ham etmaganday, chiroyli manzaralaru xushta’m eguliklarni ilinishlari… bir zavqimni keltirsa, bir xavotirimni oshiradi. Har diydor onida yonida bo‘lib, shularni sezmaganimni qarang». Muallif o‘z ichki kechinmalari orqali onasi haqidagi anglamlarini berar ekan, umr g‘animatligi, shu g‘animat dunyoda onalarimizni e’zozlashimiz lozimligi uqtiriladi.

«“Men, onam va O‘rta Er dengizi” hikoyasida ba’zan hatto bir so‘z ustida alohida ishlashining, shu bir so‘z misolida asar tovlanib turishi mumkinligining guvohi bo‘lasiz. “Men, onam va O‘rta Er dengizi” hikoyasi esa, umuman, O‘zbek onasi, O‘zbek ayoli qiyofasini, o‘zbekning fidoyi farzandi timsolini dunyoga ko‘z-ko‘z qilishga arzigulik dilbar asardir»[8], deb yozadi akademik Baxtiyor Nazarov.

Bu hikoyada Isajon Sulton qahramonining psixologik dunyosini, uning jamiyatdagi o‘rni, ma’naviy axloqiy xususiyatlarini ochib berishda Xurshid Do‘stmuhammaddan farqli o‘laroq, oddiy ayolning emas, Onaning ruhiyatini, yillar davomida uning tiynatidagi o‘zgarishlarni farzand o‘laroq kuzatishlari asosida yoritadi.

Har ikki hikoyaning ham asosiy markazida ayol obrazi turadi. “Mahzuna”da muallif ayol ruhiyatidagi bir biriga qarshi, bir-birini takrorlamaydigan nozik kechinmalar, ayni paytda uning hech bir kuch enga olmaydigan qudrati AYOLlik g‘ururi haqida hikoya qiladi. “Mahzuna” oilasi tomonidan ardoqlangan, erining muhabbatiga sazovor bo‘lgan va shunga munosib tarzda oila va turmush degan tushunchalarni muqaddas sanagan ayol sifatida tasvirlaydi. Hikoya o‘quvchiga baxtdan masrur ayol uchun ham, sha’ni toptalgan ayol uchun ham ayollik sha’ni, qadr-qimmati, muhim har qanday holatda ham ayol buyuk va muqaddas, degan xulosalarni beradi.

Birida umr yo‘ldoshi, birida Ona timsolida tasvirlangan har ikki hikoyada ham ayol ruhiyatining qat-qatigacha nigoh tashlanadi. “Mahzuna”da uning eriga, atrofidagilarga bo‘lgan munosabatlar bittagina ziyofat jarayoni orqali ochilsa, Ona obrazida uning ruhiyati, nigohlari, harakatlari, jimligi, bolalarcha sodda va beg‘uborligi bilan ochiladi. Har ikki hikoyaning yutug‘i shundaki dunyo adabiyoti uchun xos bo‘lgan bu ikki obraz milliy uzanlarda aks ettiriladi.

Adabiyotlar

1. Do‘stmuhammedov X. Jajman. T.oshkent:SHarq, 1995. 202-bet.
2. Isomiddinov Z. Ikki ayol. // Tafakkur.-2007.-№4.-47 b.
3. Isajon Sulton. Men, Onam va O‘rta Er dengizi (“O’zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, №5, 29.01.2016.
4. Nazarov B. Ist’’dod manzaralari. Etuklik jozibasi. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – B. 7.
5. SHore E. Feministskoe literaturovedenie na poroge XXI veka.// Literaturovedenie na poroge XXI veka./ Materialы Mejdunarodnoy nauchnoy konferensii. (MGU, may 1997.) M., 1998, S. 99.
6. SHermurodov T. Mangu onaizorlik talqini. Etuklik jozibasi. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – B. 144.

Göndərilib: 25.08.2020 Qəbul edilib: 27.08.2020

[8]Назаров. Б. Истъъдод манзаралари. Етуклик жозибаси. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017. – Б. 7

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/33-45

Mahira Aydin Veliyeva
Scientific Research Institute for Plant Protection and Industrial Crops
mahire-veliyeva54@mail.ru

PHYTO-CLIMATIC OBSERVATIONS ENSURING THE INCREASE OF THE COTTON YIELD

Summary

The factors affecting on the decrease of cotton productivity are discussed in the article. With this purpose, the foundation for the research work on the study "Influence of external factors and components of agro-technical cultivation on the degree of falling fruit organs of cotton" was laid in 2011. The research work had been carried out in four-rowed plots with 100 m of length, 12 variants with four-fold repetition. The total area of experimental plot formed 11520 m^2. The results of observations and calculations based on studies conducted under three sharply differing irrigation regimes, two plant densities and the use of micro-elements in two periods are analyzed. There are a lot of difficulties in growing a systematically stable crop from cotton fields. One of them is falling of fruit organs. Falling of fruit organs of cotton plant (bud, flower, ovary) due to physiological decline and violation of agro-technical measures forms 50-60% and sometimes more.

Falling of fruit organs also depends on hereditary factors. Lack or abundance of moisture content of the soil, unbalanced fertilizers, strong winds, excessive heat, damage by diseases and pests, etc. Reinforce the falling process, which leads to lower yields. An urgent task is to study ways for regulating the global problem - to reduce the fall of the fruit organs in order to increase productivity.

The influence of phytoclimate, plant density and microclimate was studied under three different irrigation regimes. Systematic observations over the soil temperature had been conducted from the beginning to the end of the vegetation period. As a result of the study, it was found that the soil under the vegetative layer warms up later. There is a continuous heat exchange between the soil surface and the lower layers.

The study of the relationship between the temperature conditions and the growth and development of plants is of great significance in the practice of agricultural crops. For this purpose, the effect of changes in soil temperature on cotton field under the influence of irrigation regimes on productivity, growth and development of plants is determined.

The influence of irrigation - the most important element of the complex of agro-technical methods - on change of soil temperature, duration of the each irrigation, soil cooling depth, productiveness, growth and development of plants is studied in the article.

Key words: *fruit organs, fall, irrigation regime, hard, optimal, high, soil temperature, maximum and minimum temperatures*

Pambıq bitkisinin məhsuldarlığının artmasını təmin edən fitoiqlim müşahidələri

Xülasə

Məqalədə pambıq bitkisinin məhsuldarlığının azalmasına təsir edən amillərdən bəhs olunur. Bu məqsədlə 2011-ci ildə "Xarici şərait amillərinin və aqrotexniki becərmə komponentlərinin pambıq bitkisinin bar orqanlarının tökülmə dərəcəsinə təsiri" mövzusunda tədqiqat işinin əsası qoyulmuşdur. Tədqiqat işi uzunluğu 100 m olan 4-cərgəli ləklərdə, 4 təkrarda, 12 variantda aparılmışdır. Təcrübə tarlasının ümumi sahəsi 11520 m^2 təşkil etmişdir. Bir-birindən kəskin fərqlənən üç müxtəlif suvarma rejimində, iki bitki sıxlığı və iki müddətdə mikroelementlərin tətbiqi ilə aparılan müşahidələrin və hesabaalmaların nəticələri təhlil edilir. Pambıq əkinlərindən sistemli sabit, yüksək məhsulun yetişdirilməsinin qeyri-mümkün olma səbəbləri çoxdur. Bunlardan biri də bar orqanlarının tökülməsidir. Pambıq bitkisinin bar orqanlarının tökülməsi (qönçə, çiçək, tumurcuq) fizioloji və aqrotexniki tədbirlərin pozulması hesabına 50-60%, bəzən isə daha çox təşkil edir.

Bar orqanlarının tökülməsi xarici şərait və irsi amillərdən də asılıdır. Torpaqda nəmliyin azlığı və ya çoxluğu, balanslaşdırılmamış gübrələr, güclü küləklər, həddindən artıq istilər, xəstəlik və zərərvericilərin verdiyi zədələnmə və s. bütün bu amillər tökülməni gücləndirir. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün bu sahədə qlobal problem olan bar orqanlarının tökülməsinin tənzimlənməsi yollarını öyrənmək çox aktual məsələ olaraq qalmaqdardır.

Fitoiqlim müşahidələri üç müxtəlif suvarma rejimində və 2 bitki sıxlığında araşdırılmışdır. Torpaq temperaturu üzərində müşahidələr vegetasiya dövrünün əvvəlindən sonuna qədər sistemli olaraq aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bitki örtüyü altındakı torpaqlar daha gec isinir. Torpağın üst səthi ilə alt təbəqələr arasında davamlı olaraq istilik mübadiləsi baş verir.

Temperatur şəraitlərinin bitkilərin böyüməsi və inkişafı ilə əlaqəsinin öyrənilməsi artmaqda olan əkinçilik təcrübəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə pambıq sahəsində suvarma rejimlərinin təsiri altında torpağın temperatur dəyişikliklərinin bitkilərin məhsuldarlığına, böyümə və inkişafına təsiri müəyyən edilmişdir.

Məqalədə aqrotexniki tədbirlər kompleksinin ən vacib elementi olan suvarmanın, torpaq temperaturunun dəyişməsinə, hər suvarmanın müddətinə, torpağın soyuma dərinliyinə, bitkilərin məhsuldarlığına, böyüməsinə və inkişafına təsiri müzakirə olunur.

Açar sözlər: *bar orqanları, tökülmə, suvarma rejimi, sərt, optimal, yüksək, torpaq temperaturu, maksimal və minimal temperaturlar*

Introduction

Large-scale economically valuable cotton was one of the leading sectors of the country's economy in the 1970-1980s. After reestablishing independence in our country, in connection with the food security program, cotton and other industrial crops, which are the priority areas of agriculture, were replaced by the main food crops. However, the ever-growing demand for strategically important cotton products, especially fibers, is still remaining as one of the global problems of the world market. Therefore, a thorough study of the scientific basis of main factors contributing the sustainable development of this area is required.

As is known, in order to increase the production of raw cotton, as well as to increase productivity, in direction of the dynamic development of cotton, along with the introduction of new, biologically potential varieties which are plastic to various extreme environmental conditions, the correct compatibility of elements of cultivation technology is of great importance, with taking into account specific agro-technological features and agro-climatic conditions of cultivated varieties.

The main components of cultivation, such as irrigation and proper nutritional regime during the vegetative period, are decisive factors in cultivation technology. On the other hand, soil-climatic conditions influencing the physiological processes of cotton that occur during the growing season also determine the qualitative and quantitative characters. Therefore, in order to increase productivity, a comprehensive study of factors affecting the plant is required.

There are a lot of problems in developing a sustainable cotton cultivation system. One of them is the fall of the fruit organs.

The results of observations and counts are analyzed on the basis of experimental work which is carried out under three sharply differing irrigation regimes, two plant densities by the use of micro elements in two periods. As a result of the study, the phytoclimate (temperature and relative humidity, soil temperature), irrigation regimes, plant density and the use of micro elements affecting on the decrease of falling fruit organs were determined. Observations made over the soil temperature under three different irrigation regimes are of those factors.

MATERIALS AND METHODS. The object of the research work is the cotton variety AzNIKhI-195 which belongs to the species Goss. Hirsutum. It is a breeding achievement of the former Scientific Research Cotton-Growing Institute (now Scientific-Research Institute for Plant Protection and Industrial Crops). It is included in the State register of Selection Achievements in 1998, protected by the patent of the Republic of Azerbaijan No. 00046.

The cotton variety AzNIKhI-195 was registered in 1998. The variety had been created by repeated backcrossing of several varieties according to the following hybridization scheme (Acala-4-42 x 3012) x C4727 x 3273, afterwards a direct selection work at the former Azerbaijan Cotton-Growing Research Institute had been carried out. The cotton variety AzNIKhI-195 meets the requirements of IV fiber type by terms of technological quality of fiber.

It is known that the higher the temperature (within certain limits), the sooner cotton will develop. However, it has been defined by researches that temperatures above 30-35° have a negative effect on it, since in connection with the increased evaporation and dehydration especially in conditions of moisture deficiency in plants overheating of tissues occurs. This condition often leads to the laying-off plant activity and mass decay of the fruit organs.

Irrigations decrease the temperature and increase humidity, create more favorable microclimatic conditions for the growth, development and accumulation of fruit elements. To obtain a high and stable crop of cotton the use of rational irrigation regimes on the background of improved complex of agro-technical measures is required. Change in humidity and temperature of environment entails the change of humidity and temperature of the plant, which affects on the physiological and biochemical processes, the intensity of growth, development and ultimately, on plant productivity.

For this purpose, there had been set a task on study of the influence of various irrigation regimes on phytoclimatic change created under certain weather conditions and various irrigation regimes, because of which it will be easy to construct irrigation schemes more properly and rationally and thereby to create optimal conditions for the life and productivity of cotton.

The presence of plant cover on the soil surface introduces significant changes into the microclimate of the field. The climate inside the grass is called phytoclimate. Each culture is characterized by its phytoclimate. Soil temperature which is of phytoclimatic elements had been observed in the research work.

When talking about climate of the soil one may understand the totality of processes associated with changes in its thermal and water regime. Knowledge of soil climate makes it possible to better understand the conditions under which seed germination, plant development and the vital activity of soil microorganisms occur.

As it is known, radiant energy of the sun is the main source in the soil. Radiant energy absorbed by the active surface turns into heat and is transferred both deep into the active layer and into adjacent layers of air.

The heat flux deep into the soil is determined by two factors: the temperature gradient and thermal conductivity of the soil. The greater the difference between temperature of the soil surface and the temperature of the deeper layers (i.e. the larger the gradient), the more heat will enter the soil or conversely, leave it.

Temperature is the most important characteristic of the thermal state of environment. In practical meteorology the temperature is expressed in international practical temperature scale (IPTS), i.e.in degrees Celsius – ^{o}C.

The change in soil temperature during the day is called the diurnal course. The daily temperature variation usually has one maximum and one minimum. The minimum surface temperature on clear days is usually observed before sunrise, when the radiation balance is still negative and the heat transfer between air and soil is insignificant. After sun rise, by change of the indicator and magnitude of the radiation balance, the soil surface temperature increases, especially on clear days. The maximum temperature is observed at about 13 a.m., then it begins to drop, which continues to the morning minimum [23].

On some days, the spoken diurnal variation in soil temperature is disturbed under affection of cloudiness, precipitation and other factors. In this case, the maximum and minimum can shift to another time. A well-defined and correct diurnal course is observed in the warm season with clear weather.

Determination of soil moisture before irrigation in the depth of 70 cm by 10 cm layer in six replicates had been carried out in the study by the generally accepted weight method [16].

For identification of the influence of irrigation regime and phytoclimate on the growth, development and productivity of cotton, phenological observations had been carried out at ten-day intervals from early June, taking into account the following elements:

a) the height of the main stem;

b) the total number of fruiting organs on the bush dividing them into buds, flowers and boxes;

c) dates of the beginning and mass (50-70%) onset of phases, the appearance of 1, 2, 3 leaves, budding, flowering and ripening.

General (total) accounting of fruiting and decay of the vegetative organs in most experiments should be carried out on August 1 and September 1. At this time the plants are accounted separately: all fully formed balls, ovaries (boxes younger than 10 days with a diameter less than 20 penny coins shouldn't be included here), buds, the total number of places where fruit organs are absent. A detailed account (description) of fruiting and decay of fruiting organs is carried out on September 1, but no later than before the first harvest.

Accounting for the crop was carried out for each plot of experience separately. The weight of raw in a box had been determined for the first and second charges by double weighing [11].

RESULTS AND DISCUSSION. The soil temperature at a depth of 5, 10, 15, 20 cm was measured by Savinov's thermometers and on the soil surface by urgent maximum and minimum thermometers.

Solar radiation, passing through the atmosphere, reaches the surface of the Earth. Moreover, a part of the radiant energy is reflected, a part penetrates deep into the soil, and the rest is absorbed by it, turning into thermal energy, which heats the surface to a certain temperature. The amount of energy absorbed by the soil depends on its physical properties: composition, structure and color [5]. The conversion of radiant energy into thermal energy occurs on the surface of the soil. A.A.Skvortsov, who gives a paramount importance to solar radiation in formation of the soil temperature regime, notes that "… soil temperature depends on the ratio between the influx and outflow of heat."

A number of researchers have noted the great role of soil in formation of microclimate of the vegetation cover. The soil, by their opinion, is a "regulating heat accumulator" [1, 6, 7, 8, 22, 24].

Some of these authors' works are of methodological significance, which include researches [2, 3, 9].

The conclusions made by all the above mentioned authors indicate the great influence of soil on the growth, development and productivity of agricultural crops; the role of various methods of cultivating, on soil temperatures; direct correlation between solar radiation and soil temperature; the dependence of soil temperature on the season, the daytime and its moisture; the effect of shading the surface of the soil by plant mass on its warming, etc.

The study of the effect of irrigation on soil temperature, the influence duration of each irrigation, the degree and depth of cooling of the soil, the relationship of soil temperature with growth, development and productivity and other issues are of great practical importance in the regions of irrigated agriculture.

A number of scientists found that the heat exchange in the soil under the influence of irrigation is practically unchanged and decrease in the temperature gradient of the soil is compensated by increase in thermal conductivity compared with non-irrigated one [19,20,21,25,26].

It is defined by studies that differences in thermal conditions under sorghum and under cotton noticeably change during daytime. In this case, the differences reach their maximum values during the noon hours, for example, on the cotton field, the soil surface is on average 7-11 ° warmer than on the sorghum field, and when the wind intensifies up to 4 m /s or more, the differences do not exceed 5-7 ° [12, 17, 18]. By distance from the soil surface, differences in the thermal regime smooth out. The reasons of decrease in soil temperature during irrigation are intensive evaporation and the associated loss of heat due to the latent heat of vaporization, in addition, the shading of the surface by strongly developed vegetation in the irrigated field is also a significant circumstance. So, when the height of cotton changes from 50 to 130 cm under the influence of increased shading, the temperature at a depth of 5 cm decreases by 5 ° [4]. At the same time, moist soil has a higher thermal conductivity than dry soil. This is due to filling the gaps between the soil particles with water, which differs by better thermal conductivity than air. Loose and dry soil has less thermal conductivity, since a large amount of air is contained between the particles. Air is a poor conductor of heat [10, 13, 14, 15].

Knowing that the change in the humidity of the environment and its temperature entails the change in the humidity and temperature of the soil and plants, which in turn affects the physiological and biochemical processes, and ultimately the intensity of growth, development and productivity of plants, we set the task to study the influence of one of the most responsible methods of the agro-technical complex - irrigation, on the change in soil temperature.

As a result of the studies, it was defined that the plant cover created by cotton plants sharply reduces the diurnal fluctuation of soil temperature, and that mostly affects on the surface and in the 0-5 cm layer. By increase of the depth, the differences in diurnal amplitudes between the cotton field and the control plot sharply decrease. Detailed data on soil temperature are given in table No. 1.

In closed and open aisles, the influx of heat and its radiation by the soil at night proceeds differently, but is reflected in the thermal balance of the soil. The measurements showed the existence of a close relationship between the aboveground mass of plants and the formation of temperature in the cotton field. The surface of an open loosened area is characterized by higher temperatures than among plants.

The soil gradually warms up or gradually cools both at daytime and during vegetation progresses. Moreover, the maximum temperature of the soil surface during the initial growing season was close in all variants. During the summer the temperature was higher at the control plot than in cotton fields all the time. The absolute maximum of soil temperature in the cotton field is lower than in the control field, but it occurs about a month earlier (2011-2016 and only rarely coincides). This can be explained by the role of the vegetative mass of cotton bushes by gradually increase of leaf surface area and degree of soil shade. When the period of the highest temperatures sets in and the soil in the control plot gradually warms up and reaches the maximum level, temperature of the surface in cotton fields becomes much lower. For example, at the end of June (27.VII), the absolute maximum temperature of the soil surface in the control plot reached 65.1 ° in 2011, in the cotton field with a hard irrigation regime -58^0, with an optimal irrigation regime -56 °, and with an increased -54°.

In 2012 these values were respectively equal: in the control 58.6° and in the variants 52.0°; in 2013 they respectively equaled 61.8° in the control and 58.5° in the variants. This pattern persisted throughout the years of the experiment. In the middle of summer the difference in soil surface temperature in the control and cotton fields of even larger values was -18° between the control and the hard irrigation regimes (71.4 against 53.7), 25° between the control and the optimal irrigation regime (71.4 ° against 46.4), between the control and the increased irrigation regime 28° (71.4 against 43.4^o); in 2012, respectively 16° (65° against 49°), 27°

(65° against 43°), 25° (65° against 40°); in 2013, respectively 17° (69° against 52°), 20° (69° against 49°), 23° (69° against 46°).

During the day, the maximum temperature on the soil surface occurs 7 hours earlier than at the depth of 20 cm. For example, on the soil surface of the control plot, the maximum was noted at 4 a.m. 66 ° at a depth of 5 cm, also at 4 a.m. 44.7^0; at a depth of 10 cm - 41.8^0 at 7 a.m., and at a depth of 15 and 20 cm at 10 p.m. - 35.5 °, respectively. The same pattern had been observed in cotton fields. Soil cooling is also in progress - the minimum temperature is noted before sunrise. The greatest difference between the maximum and minimum temperatures during the day is noted on the soil surface, it decreases by depth.

The absolute minimum on the soil surface of the control plot was higher than in the cotton field from the beginning of the growing season to the end of August, and in September, on the contrary. For example, on September 7, 2011, in the control variant, the minimum was 13.0°, in the cotton field with hard irrigation mode it was 14.5^0, with optimal irrigation mode it was 15.6° and with increased irrigation mode - 15.8°. Thus, during the vegetation period, when the weather is hot plants create a more favorable temperature regime for the soil on the cotton field by shading its surface. This shows that the plants at some extent protect themselves from both from high and low temperatures.

It is interesting to note that absolute minimums of soil temperature were closer than absolute maximums in all plots during the whole growing season. The average daily temperature of soil on the surface during budding in the control option ranged from 32.4 to 32.9, in the cotton field with increased irrigation regime from 28.7-31.0°, and during flowering - fruit formation, respectively, from 35.0 to 36.4° and from 21.0 to 26.0°. In the hard regime of irrigation, these indicators were closer to the control, while in the optimal regime they were between high and hard. This pattern is typical for all years of experience (table 2).

The most favorable temperature regime of soil for the growth and development of cotton occurred during watering according to the optimal irrigation regime. During the opening of the bolls, the soil temperature in all options was lower than in summer, but at the same time there were significant differences not only between the control and the cotton fields, but also between the cotton fields and different irrigation regimes. The temperature on the soil surface in the control plot was kept at a level of 30.6-40.5°C, and on the cotton field with increased regime - 23.1 to 30.1°C. The soil temperature in the optimal irrigation regime was between hard, which was closer to the control and increased irrigation regime.

It must be noted that the average daily temperature of soil in the control plot gradually increased by vegetation progress and, for example, on June 26, 2011 reached 62.4° (when mass flowering observed). Such a high temperature was maintained until the beginning of the opening of the bolls (63.9°), afterwards it gradually began to decline by mid-September, i.e. by the time of harvesting, decreased to 42.0°.

The direction of the soil temperature on the cotton field was of the opposite character. During the budding period, when the cotton was still small and shaded the soil slightly, so that the solar radiation heated it completely, the soil temperature was high and even on the non-irrigated option it reached 38.1 ° (June 28, 2011). The more cotton bushes grew and developed and the soil shading increased the more noticeably decreased soil temperature under the cotton. When it reached 40.8° (daily average on 08/01/2011) in the control plot the temperature on the soil surface in the cotton plot with hard irrigation regime was 31.5°, at optimal irrigation mode - 30.3°, and at increased irrigation mode – 28,4°. The difference between the control plot and the cotton field with hard irrigation regime reached 9.3°, between the control and the plot with the optimal irrigation regime up to 10.5°, and the control and the plot with the increased irrigation regime up to 12.4°. The difference between hard, optimal and increased irrigation regimes was 1.2-3.1°.

During the formation and opening of the bolls, a gradual decrease in soil temperature had been noted both in the control and in the cotton fields. However, the soil temperature on the control plot was always higher.

From August 20 the soil was much drier in the control plot of cotton with a hard irrigation regime than with optimal and increased irrigation regimes. The maximum soil temperature in the control plot was 1.5-3.5° lower than in the cotton field with increased regime (3rd decade of August and 1st, 2nd, 3rd decade of September). Here follows that dry soil has a relatively low heat capacity and thermal conductivity, which leads to significant heating of the soil surface as a result of insolation.

The soil temperature is constantly increases at a depth of 15-20 cm in the control area from the beginning of the growing season and reaches its highest value by the end of July. In the cotton field, due to the increase of shading on the soil surface, it gradually decreases from the beginning of the growing season till the end and up to watering equals to 32.2°, after it 25.6°, in the plot with hard irrigation regime at a depth of 5 cm - respectively 27.2 ° and 21.4, in the optimal irrigation regime - 23.5° - 21.7^0, and in the plot with increased irrigation regime 22.3 - 21.2 (table 3). The same pattern is noticeable at a depth of 5, 10, 15 and 20 cm.

During the budding period, when the bushes were small and shaded the soil surface more slightly and watering was not given yet, the soil temperature at depths of 5, 10, 15, and 20 cm was rather close over the variants of experiment. So, at a depth of 5 cm it varied from 22.5 to 19.5°, at a depth of 10 cm from 21.4° to 19.0°, at a depth of 15 cm from 20.9 to 18.6° and at a depth of 20 cm - from 20.6 to 18.2°.

The temperature difference between the control and cotton field with increased irrigation regime ranged from 2.3 to 3.0 at all depths.

Watering significantly affects the cooling of soil, but it lasts not very long - 5-8 days. Soil cooling is observed not only on the surface, but also over the entire depth studied by us (up to 20 cm), while the degree of cooling decreases by depth.

The most significant decrease in soil temperature after irrigation occurs before flowering, so the soil which is still poorly shaded by cotton is very hot and the water temperature at this time is quite low. So, in our experiments the next day after irrigation which was carried out in the third decade of June, the soil temperature at a depth of 5 cm decreased, compared with non-irrigated for 1.1-5.8° C. The results of temperature measurements before and after irrigation are shown in table 3.

The data presented in the table show that in summer (July, August) the effect of irrigation on cooling the soil is not the same and is directly related to its temperature before irrigation. The soil temperature besides its general tense mostly depends on the development of the vegetation cover in connection with intensity of solar radiation. This explains the fact that they cooled the soil more strongly (on average in the layer of 0-20 cm by 3.7-4.6 °, 6.6-13.8° - on the surface) during irrigation in July. In mid-August, when the shading reached its maximum value, the decrease in soil temperature from irrigation was lower for 1.2-1.7° C on average for the layer of 0-20 cm and 2.6-4.2° C on the surface.

The soil gradually warms up on the 6-7th day after irrigation. The difference between the watered and non-watered soil is usually no longer observed, however, this time also has a significant impact on the growth and development of plants.

Results

In the study conducted during 2011-2016 over the determination of the variability degree of the main phytoclimatic factors which influence the decrease in falling of fruit organs and increase in yield, it was found that there are differences in the number and duration of irrigation between the cotton field and the control plot, as well as among the options on the cotton field.

The average daily and maximum soil temperature of cotton fields from the late June, i.e. from the time when the vegetative mass begins to noticeably obscure the soil is much lower than in the control plot.

With an absolute maximum on the soil surface of the control plot of 71.4° C in cotton fields, it lies in the range 53.4-40.0° C, while the smallest value refers to the area with an increased irrigation regime.

The largest temperature difference (average daily) between the soil surface of the control plot and the cotton field with hard irrigation regime forms 18.0°C, with optimal regime - 25.0 ° C and with an increased - 28.0 ° C.

The same pattern is observed in the soil layer 5-20 cm from the surface, but the difference between the options becomes smaller by increase in depth and compared to the control, amounts to 9.3° C in the hard irrigation mode, 10.5 ° in the optimal regime and 12.4 ° C in the high irrigation regime. The difference between hard and high irrigation regimes formed 1.2-3.1°C. The direct effect of irrigation on the elements of the phytoclimate is observed within 5-7 days and is expressed in the decrease of soil surface temperature, which reaches 15.9 ° C, and at a depth of 0.5-20 cm - 4.8-1.6 ° C. The most favorable phytoclimate for cotton was formed in the variants with optimal irrigation regime, where a higher yield of raw cotton had been obtained: 35.7 c/ ha in 2011, 36.7 c / ha in 2012, 35.9 c / ha in 2013, 36.1 c / ha in 2014, 34.2 c / ha in 2015, 37.6 c / ha in 2016.

In terms of economic efficiency, the cultivation of cotton by optimal irrigation regime is the most appropriate and beneficial for farms. Profitability of expenses in this case amounted to 118.3% against 99.2 and 81.1%, by increased and hard irrigation regimes.

CONCLUSION. Knowledge of the peculiarities of the phytoclimate created by various irrigation regimes under given climatic and weather conditions and its influence on the growth, development and productivity of cotton will create an opportunity for clarifying the recommended irrigation schemes for production.

The daily variation in temperature in the arable layer of soil, as well as its absolute value, plays an important role in the life of higher plants. It was revealed that there is a relationship between soil temperature and vegetation, since the vegetation cover contributes to the temperature dynamics in the soil. Due to its effect, the soil surface is obscured to a certain extent, thereby preventing overheating during the day and

cooling during the night. It follows that the decrease in daily and seasonal temperatures in the upper soil layer is in direct dependence with the vegetation cover.

Direct radiation does not reach the surface of the soil, heating occurs only due to the heat that is radiated and scattered by plants. The degree of surface heating is determined mainly by the thickness of the plant cover.

It should be noted that the diurnal fluctuation of the surface temperature of the soil, which means that a high maximum, depending on the clear weather, is observed after sunrise until noon, and a low minimum before sunset and during the night. By depth, the daily temperature change decreases. Significant temperature fluctuations are observed mainly in the upper layers of the soil. The absolute gradient value is closely related not only to the thermal characteristics, but also to the physical state of the soil. Heat transfer to the inner layers of the soil, from there to the surface layer worsens when there is a dry surface layer.

Literature

1. Azizova N.A. Water exchange and salt resistance of cotton varieties under conditions of oil salting and drought / N.A.Azizova/ M.: "International Educational Centre", 2016. No. 29-1.C.6-7.
2. Aizenshtat B.A., Zuev M.B. Microclimate of the cotton field, Cotton. Ed.Uzbek USSR, Tashkent, 1957.
3. Aizenshtat V.A., Krillova T.V., Lighthman D.G., Ogneva T.A. et al. Change of thermal balance of the active surface during irrigation. Proceedings of the SGO, vol. 39 (101) L. - 1953.
4. Aizenshtat V.A, Ogneva TA, Borushko I.S., Influence of irrigation on the separation of meteorological elements in the surface layer. Proceedings of the SGO, vol. 39 (101) L, 1953.
5. Van Week V.R. Physics of plant habitat. Hidrometeoizdat, Leningrad, 1968
6. Geiger G. The climate of the surface air layer. Translation from English. Ed. IL 1960.
7. Karimova I.S. The effect of prolonged soil drought on physiological processes of various cotton varieties and lines / diss. Cand. biol.science: 03.00.12 / Karimova Idigul Salimovna - Dushanbe, 2009 – 137 p.
8. Karimova I. Effect of soil drought on carbohydrate content in various cotton varieties and lines of medium fiber / I.Karimova, A.Ergashev, A.Abdulloyev // Proceedings of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Dep. biol. and medical science. 2008, No. 2 (163). pp. 31-36.
9. Clado T.N. Climate, its significance and methods of study. Hydrometeoizdat. Leningrad. 1949
10. Maksimov S.A. Weather and agriculture. Hydrometeoizdat, L., 1965
11. Methodology of field and vegetation experiments on cotton under watering conditions. Soyuz NIKhI, Tashkent, 1973, 223 p.
12. Mishenko Z.A., Nikolayeva Z.I., Kupchenko H.S. Features of formation of phyto-climate in cotton and sorghum fields. TRGGO Microclimatology, ed. 248, Leningrad, Hydrometeoizdat, 1969
13. Mukhamedzhanov M.V., Suleymanov S.M. About the wide-row cultivation method of cotton // Cotton-growing, 1970, No. 9.
14. Mukhamedzhanov M.V., Suleymanov S.M. In the book The Scientific Basis of Placing Cotton in the fields; Publishing house "Uzbekistan", Tashkent, 1975, 223p.
15. Nedukha O.M. The effect of water deficiency on plant leaves / O.M.Nedukha // Ukr.bot. magazine. 2001-58. – G. –p. 99-106.
16. Rawut I.B. In the book Soil physics. Publishing house "KOLOS," Leningrad, 1964, 318 p.
17. Rachmanina K.P. The temperature regime for sowing fine-fiber cotton at various modes of irrigation / K.P.Rakhmanina, N.Akhmedov, B.Sanginov // Ed. AN Taj. USSR. Dep. Biol. Sciences. - 1980. - No. 4. - p. 56-63.
18. Rakhmanov O. The effectiveness of the water - nutritional regime in the implementation of potential possibilities of new fine-fiber cotton varieties / O.Rakhmanov, B.Haidarov // In: Actual problems, prospects for the development of agriculture – Dushanbe "Irfon" – 2009". - T.V. p. 96-102.
19. Safarova S. Influence of the norm of water consumption during growing season on the yield level of fine fiber cotton varieties under conditions of the Vakhsh valley / S.Safarova, A.Ergashev // Bulletin of TNU. 2017, No. 1. pp. 215-218.
20. Safarova S. Dynamics of formation and decay of fruit elements depending on the level of mineral nutrition of varieties of fine fiber cotton in the conditions of Vakhsh valley / S.Safarova, A.Ergashev // Bulletin of TNU. 2017, No. 1, pp. 211-216.
21. Safarova S.S. The effect of soil drought on the water exchange in the leaves of fine fiber cotton varieties / S.S.Safarova, E.A.Ergashev // Bulletin of Kurgan - Tubin State University. N.Khusrava. 2016, No. 2-1. (36). p.102-104.
22. Skvortsov A.A. Irrigation of agricultural fields and microclimate. Leningrad, 1964

23. Chirkov Y.I. In the book Agro-meteorology, Leningrad, Hidrometeoizdat, 1979, 328 p.
24. Chudnovsky A.F. Microclimate and heat balance of the cotton field. "Microclimatic and climatic studies in the Caspian lowland" Ed. Academy of Sciences USSR, M. 1953.
25. Shavkiyev J.Sh. The number of pigments in the leaves of plants of cotton varieties under conditions of optimal water regime and drought / Sh.Zh.Shavkiev, Sh.A.Hamdullaev, S.M.Nabiyev, T.A.Bozorov, S.K.Abdishukirova, E.S.Eshonkulov // Ed. “Scientific Review”, Volgograd. 2017. No 4 (38). p.16-18.
26. Shardakov V.S. The water regime of cotton / V.S. Shardakov // "Cotton", T. IV, Tashkent. 1960. pp. 277-332.

Table 1

Change of soil temperature in connection with irrigation regime
2011 (60x20-1)

Date	Options	On the soil surface			Depth, cm			
		Average	Max.	Min.	5	10	15	20
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
22.06	Control	31.8	49.5	20.5	25.9	24.6	24.3	20.4
	Hard	27.8	46.5	20.1	24.9	23.6	23.5	23.1
	Optimal	27.8	46.5	20.1	24.9	23.6	23.5	23.1
	High	27.8	42.0	18.1	22.3	21.4	20.9	20.6
23.06	Control	26.9	35.4	20.5	24.2	23.6	23.0	22.4
	Hard	22.9	35.0	19.5	20.5	20.0	19.7	19.4
	Optimal	22.9	35.0	19.5	20.5	20.0	19.7	19.4
	High	22.9	23.0	18.5	17.1	16.6	16.2	10.0
24.06	Control	33.3	59.5	15.5	27.8	25.7	25.0	24.6
	Hard	23.5	54.0	14.0	24.6	23.5	23.0	22.6
	Optimal	23.3	54.0	14.0	24.6	23.5	23.0	22.6
	High	23.0	52.0	13.5	21.5	21.0	20.6	20.3
25.06	Control	34.3	62.4	15.5	28.7	27.8	27.5	27.2
	Hard	30.5	59.6	14.5	27.5	26.5	26.0	25.6
	Optimal	30.5	59.6	14.5	27.5	26.5	26.0	25.6
	High	28.6	56.4	13.5	28.1	23.1	22.5	22.3
26.06	Control	35.1	63.0	18.5	29.9	28.0	27.6	27.2
	Hard	32.0	60.0	18.0	28.4	27.4	27.0	26.6
	Optimal	32.0	60.0	18.0	28.4	27.4	27.0	26.6
	High	30.0	58.0	17.0	25.7	25.0	24.5	24.1
27.06	Control	37.7	65.1	19.9	32.7	31.7	31.2	30.7
	Hard	32.2	58.0	19.0	27.3	26.4	25.8	25.3
	Optimal	31.0	56.0	18.5	24.9	24.3	24.0	23.7
	High	30.5	54.0	17.8	24.0	23.2	22.6	22.2
28.06	Control	38.1	64.0	23.8	32.3	31.4	31.0	30.7
	Hard	32.6	60.5	23.5	27.7	27.0	26.4	26.0
	Optimal	29.5	59.2	22.4	23.5	22.7	22.4	22.2
	High	27.9	55.7	22.4	22.9	22.0	21.5	21.3
29.06	Control	37.5	61.5	21.0	32.4	31.6	31.2	30.8
	Hard	28.6	57.2	20.4	25.5	24.2	23.5	23.2
	Optimal	27.0	55.3	20.0	24.3	23.5	23.0	22.7
	High	26.2	53.4	19.8	23.5	23.0	22.6	22.4
30.06	Control	37.2	61.0	20.0	32.2	31.6	31.2	30.8
	Hard	35.1	56.7	19.3	30.0	29.0	28.5	28.2
	Optimal	34.4	54.5	19.6	29.2	28.5	28.1	27.7
	High	32.6	53.1	19.0	27.4	26.6	26.2	25.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
01.07	Control	37,0	61,0	21,2	34,0	33,2	32,7	32,3
	Hard	36,0	60,0	20,9	33,0	34,7	31,5	33,6
	Optimal	34,0	59,0	20,5	29,2	28,6	27,8	27,5
	High	32,0	58,0	20,3	28,8	27,9	27,5	27,9
14.07	Control	36.4	64.0	20.0	33.0	32.0	31.5	31.0
	Hard	32.2	56.6	20.6	27.2	25.4	24.3	23.5
	Optimal	28.1	54.5	20.4	26.4	25.0	23.8	23.0
	High	25.3	51.0	20.4	21.2	20.0	19.4	19.0
15.07	Control	38.1	66.5	19.5	30.8	28.6	27.6	27.4
	Hard	32.8	62.5	18.9	29.8	27.5	27.0	26.7
	Optimal	32.4	61.0	18.5	28.5	26.8	26.2	25.8
	High	28.1	58.0	18.0	27.3	26.6	26.0	25.8
16.07	Control	37.4	59.1	23.5	30.7	28.5	26.6	25.4
	Hard	27.1	49.5	21.4	23.4	22.2	21.4	21.0
	Optimal	26.6	47.2	20.6	23.0	21.5	21.1	20.6
	High	25.2	50.8	18.3	21.1	20.2	19.4	19.0
17.07	Control	34.3	60.0	20.5	30.8	29.6	29.1	28.5
	Hard	30.2	56.0	19.4	25.4	24.6	24.1	23.5
	Optimal	29.3	54.0	18.6	28.5	27.8	27.4	27.0
	High	26.6	52.0	18.2	25.2	24.4	23.8	23.2
18.07	Control	35.4	61.0	19.5	31.2	30.2	29.7	29.4
	Hard	30.3	54.0	16.5	23.4	22.5	22.1	21.6
	Optimal	27.4	50.0	16.0	23.5	22.2	21.6	22.2
	High	25.4	48.0	15.3	24.4	23.9	23.5	23.3
19.07	Control	36.7	62.8	20.0	28.5	26.4	25.7	21.2
	Hard	32.5	58.3	19.5	23.4	27.7	27.1	26.7
	Optimal	28.2	54.3	19.0	26.4	25.4	24.9	24.6
	High	27.3	52.4	17.5	26.3	25.5	25.0	24.6
20.07	Control	32.9	63.4	20.5	25.0	23.5	22.8	22.2
	Hard	26.8	57.6	19.5	22.7	21.9	21.3	21.0
	Optimal	25.4	55.4	19.4	21.7	20.8	20.2	19.7
	High	24.8	53.9	18.5	20.6	19.5	19.0	18.7
21.07	Control	35.5	63.0	20.0	25.9	24.8	24.2	23.6
	Hard	30.9	58.9	19.5	26.8	25.9	25.3	24.8
	Optimal	28.5	56.0	19.0	26.7	26.2	25.7	25.2
	High	27.5	54.0	18.0	26.6	26.0	25.6	25.2
22.07	Control	38.1	71.4	22.5	35.5	34.6	34.1	30.5
	Hard	36.1	53.4	20.4	34.1	33.5	33.0	32.7
	Optimal	34.4	46.4	19.9	32.3	31.3	30.7	30.4
	High	29.1	43.4	20.8	26.5	25.5	25.0	24.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
23.07	Control	35.7	66.0	20.4	32.5	31.5	31.0	30.7
	Hard	31.7	62.0	18.4	29.4	28.4	27.9	27.6
	Optimal	30.2	60.0	18.4	27.5	26.5	26.0	25.7
	High	27.5	45.0	16.4	24.2	23.2	22.7	22.4
02.08	Control	40.5	62.0	26.0	36.5	35.5	35.0	34.7
	Hard	36.2	58.0	24.0	33.9	32.7	32.2	31.8
	Optimal	32.4	50.0	23.0	29.5	28.4	28.0	27.5
	High	30.1	47.0	23.0	25.6	24.6	24.0	23.7
03.08	Control	40.3	62.0	26.6	36.4	35.5	35.0	34.5
	Hard	34.4	54.0	25.4	32.6	31.7	31.2	30.8
	Optimal	32.2	52.0	24.4	30.5	29.6	29.2	28.7
	High	28.2	50.0	23.6	26.7	26.2	25.7	25.4
04.08	Control	40.2	69.4	26.0	36.6	35.3	34.8	34.5
	Hard	35.4	65.2	25.4	31.4	30.9	30.5	30.1
	Optimal	34.5	63.4	24.7	29.5	29.2	28.3	28.4
	High	32.4	59.0	24.0	27.8	27.5	27.0	26.6
05.08	Control	37,2	57,0	23,5	34,5	32,5	31,8	31,6
	Hard	34,5	50,0	22,0	31,5	30,8	30,3	30,0
	Optimal	32,5	48,0	22,0	29,2	28,5	28,0	27,7
	High	30,7	47,0	21,0	27,2	26,6	26,1	25,8
10.08	Control	30,6	53,0	20,0	26,4	25,6	25,1	24,6
	Hard	28,0	44,0	19,1	25,6	25,1	24,7	24,4
	Optimal	26,0	42,0	18,8	23,4	22,9	22,4	22,3
	High	23,1	40,0	17,5	20,4	21,8	21,3	21,0
20.08	Control	31,5	55,0	20,0	23,0	21,5	21,36	21,1
	Hard	22,3	33,0	21,7	21,8	21,6	21,5	21,2
	Optimal	20,9	32,0	21,5	18,5	18,3	18,2	18,0
	High	20,6	30,0	21,4	18,2	18,0	17,9	17,7
21.08	Control	30,0	44,8	21,0	22,0	21,8	21,6	21,5
	Hard	23,5	24,5	23,0	21,2	21,0	20,8	20,6
	Optimal	23,0	24,0	22,5	20,8	20,6	20,5	20,3
	High	23,0	23,5	22,5	20,8	20,5	20,4	20,2
22.08	Control	30,8	55,0	16,2	22,6	29,4	22,3	22,1
	Hard	24,0	35,0	17,4	21,7	21,5	21,3	21,2
	Optimal	23,5	34,5	18,3	21,0	20,9	20,7	20,6
	High	23,5	34,5	18,3	21,0	20,8	20,7	20,5
06.09	Control	25,5	39,6	18,5	20,7	20,6	20,5	20,3
	Hard	19,2	26,5	19,7	18,1	17,9	17,8	17,7
	Optimal	18,3	19,5	20,5	17,9	17,8	17,6	17,5
	High	17,8	18,2	21,5	16,8	16,6	16,4	16,3

ISSN 2663 – 4619
e-ISSN: 2708-986X

Table 2

Average dayly soil temperature at different irrigation regimes (2011)

Depth of assessment	options	June		July		August		September	
		20.VI	21.VI	13.VII	14.VII	18.VIII	19.VIII	8.IX	9.IX
Temperature on the soil surface	Control	32.4	32.9	35.0	36.4	35.4	32.0	27.0	29.1
	Hard	31.0	28.7	23.0	27.9	24.2	24.8	25.9	26.5
	Optimal	31.0	28.7	22.0	26.8	22.6	24.5	23.5	23.6
	High	31.0	28.7	21.0	26.0	22.0	24.0	21.7	22.9
At the depth of 5cm from the soil surface	Control	22.3	22.9	24.0	30.6	27.8	28.2	21.8	21.4
	Hard	21.3	21.5	18.8	24.7	22.3	24.1	17.7	18.2
	Optimal	21.3	21.6	18.5	24.0	21.2	23.4	16.2	15.8
	High	21.3	21.6	18.2	23.3	20.0	22.3	15.1	15.0
At the depth of 20 cm from the soil surface	Control	16.9	22.7	20.8	26.9	24.7	26.0	17.5	18.2
	Hard	16.1	21.3	17.9	24.0	20.7	22.0	15.1	16.4
	Optimal	16.1	21.3	17.4	23.5	20.4	21.5	14.5	15.5
	High	16.1	21.3	17.0	23.0	20.0	20.5	13.7	14.0

ISSN 2663 – 4619
e-ISSN: 2708-986X

Table 3

Soil temperature since a day after irrigation

(2011)

Depth of determination	65-65-65 % (hard irrigation regime)				70-70-65 % (optimal irrigation)						70-75-65% (high irrigation regime)							
	Number of irrigations																	
	I		II		I		II		III		I		II		III		IV	
	14.07 Before irrigation	16.07 After irrigation	8.08 Before irrigation	10.08 After irrigation	22.06 Before irrigation	24.06 After irrigation	18.07 Before irrigation	20.07 After irrigation	10.08 Before irrigation	12.08 After irrigation	22.06 Before irrigation	24.06 After irrigation	12.07 Before irrigation	14.07 After irrigation	1.08 Before irrigation	308 After irrigation	22.08 Before irrigation	24.08 After irrigation
Control	36,4	37,4	26,8	30,6	37,7	32,5	35,4	32,9	30,6	32,8	31,8	33,3	33,1	36,4	40,8	40,3	30,8	27,7
On the soil surface	32.2	25.6	19.4	18.1	31.0	27.0	30.4	25.7	25.0	22.4	24.3	20.2	26.1	22.3	28.4	24.2	23.4	21.5
5 cm	27.2	21.4	15.3	14.3	24.9	24.3	23.5	21.7	21.0	19.2	22.5	19.5	22.3	21.2	24.2	23.2	20.2	19.2
10 cm	25.4	21.0	14.2	13.6	24.3	23.5	22.2	20.8	20.0	18.5	21.4	19.0	21.4	20.0	23.2	22.3	19.4	18.0

15 cm	24.3	20.9	13.7	13.0	24.0	23.0	21.6	20.2	19.8	18.0	20.9	18.6	20.6	19.4	21.7	20.6	18.6	17.3
20 cm	23.5	20.9	13.2	12.6	23.7	22.7	21.2	19.7	19.4	17.7	20.6	18.2	20.3	19.0	21.4	20.2	18.1	16.7
0-20 cm	26.5	22.0	15.2	14.3	25.6	24.1	23.8	21.6	21.0	19.2	21.9	19.1	22.1	20.4	24.0	22.1	20.0	18.5

Göndərilib: 24.08.2020 Qəbul edilib: 25.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/46-49

Полина Георгиевна Грановская
Россия, Балтийск

И НЕТ У НАС ИНОГО ДОСТОЯНЬЯ…
(К 150-летию со дня рождения И.А.Бунина)

«Культура всех до сих пор существовавших человеческих обществ
вырастала из слова, измерялась словом, осознавалась в слове»
(В.В.Вейдле. О поэтах и поэзии. Paris, 1973, с. 177)

Резюме

В статье представлены высказывания И.А.Бунина о русском языке, оценки его изменений в годы революции и Гражданской войны, определена авторская позиция: сохранить в изгнании русский литературный язык как один из феноменов духовной культуры России.
Ключевые слова: *язык Бунина, оценки «революционного языка», эмиграция, программы*

And we have no other property...
(Dedicated to the 150th anniversary of the birth of I.A. Bunin)

Summary

The article presents the statements of I.A.Bunin about the Russian language, assessments of its changes during the years of the revolution and the civil war, the author’s position is determined: to preserve the Russian literary language as one of the phenomena of the spiritual culture of Russia in exile.
Key words: *Bunin's language, assessments of the "revolutionary language", emigration, programs*

Иван Алексеевич Бунин – общепризнанный классик русской литературы, получивший ещё при жизни всероссийское и всемирное признание, удостоился многих восторженных отзывов.

«Нелегко найти слово, которое бунинский язык, бунинский стиль определило бы», – писал Георгий Адамович. Блестящий – совсем не то. Некоторые критики пользуются словом «сочный»: отвратительный эпитет, будто стиль – это ананас или груша, и уж, конечно, в применении к Бунину, тоже – совсем «не то!». Слово «волшебный», ничего, в сущности, не значащее, пожалуй, всё-таки ближе» (1, с. 52).

«Стиль его «поёт», когда он подходит к чистой природе; чем психологичнее тема, тем рефлективнее стиль» (9, с. 57). О синтаксисе: фразы «не подчиняются, а сочиняются», «нанизываются, как бусы <…> периоды развёртываются в бесконечные недифференцированные гирлянды предложений» (9, с. 59). «Особое строение фразы, при котором подлежащее отодвигается к концу, передавая «ритм духовного безволия» (9, с. 61).

В 1933 году И.А.Бунину – первому русскому писателю присуждается Нобелевская премия. «Признан миром русский писатель, – сказал, И.Шмелёв, – и этим признана русская литература, ибо И.А.Бунин – от её духа-плоти; и этим духовно признана и Россия, бессмертно запечатленная в её литературе» (15, с. 49).

В эмиграции вопрос о судьбах русской литературы и её языка (ибо русская литература существует поскольку, поскольку выражает себя в слове) осознавался в ареале тех духовных ценностей, которые следовало сберечь, сохранить и передать «в незамутнённом виде» следующим поколениям.

Непременным условием существования художественного творчества за рубежом эмигрантская критика считала сохранение приёмов, выработанных русской классической литературой. Бунин восхищался «милым XVIII веком», старинными словами, в его «сантиментально-напыщенных» длинных романах и альманахах», «скалы и дубравы, бледная луна и одиночество, привидения и призраки, «ероты», розы и лилии, «проказы и резвости младых шалунов», лилейная рука, Людмилы и Алины… («Антоновские яблоки», III).

«Развернул я как-то один из прелестнейших томиков начала прошлого столетия, прочитал на шершавой бумаге строки:

Успокой мятежный дух
И в страстях не сгорай,
Не тревожь меня, пастух,
Во свирель не играй, –

и долго стоял очарованный: какой ритм и какая прелесть, грация, танцующий перелив чувств! Теперь, когда от славы и чести Державы Российской остались только «пупки», пишут иначе: «Солнце, как лужа кобыльей мочи…» (Бунин. Несрочная весна).

В «Жизни Арсеньева»: «Что касается до моей юности, то вся она прошла с Пушкиным». «То, среди чего, говоря словами А.С.Пушкина, «расцветал» я, очень не походило на царскосельские парки. Но как пленительно, как родственно звучали для меня тогда пушкинские строки о них!» (Жизнь Арсеньева, XV). В «Грасском дневнике» Г.Кузнецовой: «Проза А.С.Пушкина, – сказал И.А., – суховата, аристократична рядом с прозой Толстого, как может быть аристократична проза Петрония, который всё знал, всё видел…» (11, с. 277). В прологе к пушкинскому «Руслану и Людмиле» («И днём и ночью кот учёный…») Бунин отметил «ворожбу из кругообразных непрестанных движений – четырежды «О!» (3, с. 282).

Школа этнографической беллетристики в начале XX в. перегрузила многие тексты словами, которые, по мнению Бунина, воспроизводятся в переводах из славянских языков, близких к природе, «откуда и их прелесть».

Запись в «Грасском дневнике» Г.Кузнецовой: «Вечером у меня в комнате И.А. говорил:

– Ну, как это перевести – «скиглит чайка?». А ведь как выражено! – Да это просто звукоподражание, – с лёгким презрением сказал Леонид. – Да, а вот как выражено! Это именно эти звуки (он показал голосом, как кричит чайка). А вот, например: «За байраком, байраком, – в поли могила. – Из могилы встае – казак сивый, похилий». «Похилий – как сказано! А перевести нельзя. Я пробовал переводить Шевченко. Не то!» (11, с. 282 – 283).

В годы революции и Гражданской войны оценки революционного языка и порождённых им искажений нашли место среди описания многих трагических событий. В «Дневниках» Бунина читаем: *трофеи выясняются, империалистические хищники, восстание успешно ликвидируется, набеги выдохлись* (6, с. 119 – 120). «Я вам раньше предупреждаю» – слышу на улице. Да и язык уже давно сломался, и у мужиков, и у рабочих» (6, с. 124). Бунин приводит примеры словоупотреблений – штампы, укоренившиеся в языке большевистских газет: *кровопийцы, буржуазные акулы, угнетатели, эксцессы, рыцари тьмы и насилия» только лакеи душой останутся за бортом нашего якоря спасения* и др.

«Совершенно нестерпим большевистский жаргон. А каков был вообще язык наших левых? С цинизмом, доходящим до грации… Нынче брюнет, завтра блондин… Чтение в сердцах… Учинить допрос с пристрастием… Или – или: третьего не дано… Сделать надлежащие выводы… Кому сие ведать надлежит… Вариться в собственном соку… Ловкость рук… Нововременские молодцы…». А это употребление с какой-то якобы ядовитейшей иронией (неизвестно над чем и над кем) высокого стиля? Ведь даже у Короленко (особенно в письмах) это на каждом шагу. Непременно не лошадь, а Россинант, вместо «я сел писать» – «я оседлал своего Пегаса», жандармы – «мундиры небесного цвета» (7, с. 79).

В условиях иноязычной среды важным представлялось уберечь русский язык, «застыть в пуризме». С.М.Волконский называл это «духовно-воспитательной цензурой», призванной закрепить устоявшееся и противостоять насыщению русской речи иностранными словами и «революционным новшествами». «Жизнь, здоровье речи состоит в том, чтобы следовать за революционной силой как можно медленнее <…> и крепко удерживаться за охранительное начало» (8, с. 86 – 87). Старые нормы на протяжении 20 – 30-х годов ещё сохраняют в языке эмиграции свою гипнотическую силу.

«Когда, например, читаешь зарубежные статьи Бунина 1935 – 1936 годов, то и дело встречаешь словечки и обороты, которых у нас в те же годы в подобном публицистическом контексте никто не употребил бы. Он пишет по поводу Нобелевской церемонии «*раздача премий*» (у нас сказали бы «вручение премии»), «пожалует его величество», «соблаговолите пройти». Он обращается к редактору словами «милостивый государь» и пишет «арестный дом», «пароход», перевозящий *путешественников* по Боденскому озеру (У нас сказали бы «пассажиров»), «позвольте изложить на *столбцах* Вашей газеты» и т.д. и т.п. Немало устаревших выражений есть и в бунинских статьях этого же периода о Чехове, о Толстом. Но там они не так бросаются в глаза, а иногда кажутся единственно уместными: ведь о Толстом и о Чехове вспоминает их современник, их знакомый! В первом случае сразу чувствуется оторванность Бунина от стихии родного языка, который он так глубоко знал, во втором её совершенно не ощущаешь» (2, с. 204).

В Предисловии к книге В.Вейдле «Эмбриология поэзии» (Париж, 1980) Е.Г.Эткинд отметил, что противостояние чужому языку породило в творчестве Бунина «антифранцузские языковые силы большой мощности – в ином случае они дремали бы непробуждённые» (с. 12).

Однако известно отношение Бунина к архирусскому, так называемому народному языку, смесь, «на которой никто на Руси не говорил», его полемика А.М.Ремизовым, пытавшегося «оживить русским ладом затасканную русскую беллетристику» и сказовую форму (Ремизов называл Тургенева «словесно-робким»). «А попытки Ремизова писать так, как писали до Петра, или уловить разговорный «живой» склад речи того времени, считал неосуществимыми, а главное, ненужными» (11, с. 343).

Что касается французского языка, то использование его в виде новых освоенных слов (*ажан, сюплеман, авион, вакансы, синема, плакар, шассер, фам де менаж* и др.) было весьма ощутимым в силу исторически сложившегося на протяжении веков билингвизма в русском образованном обществе. Многие примеры можно привести в «Жизни Арсеньева», рассказах, дневниках и записях И.Бунина, «просвеченных» калькированием французских слов и фраз. На французском передаются и некоторые диалоги, отражая, манеру говорящих («В Париже», «Галя Ганская» и многие другие). По свидетельству современников, И.Бунин так и не овладел в совершенстве французским языком, хотя читал французских писателей (в том числе и любимого им Мопассана) в подлинниках.

Отмечая неправильности, возникшие «благодаря тому же французскому языку», Бунин писал Ум-Эль-Банин: «Пишете Вы по-русски всё лучше и лучше, только в последнем письме есть маленькая чепуха – французская: Вы говорите об узбекском романе: «Перелистывая его, он мне показался занятным». Кто кого перелистывал? Выходит, что он сам себя. По-русски же надо было сказать так: «Перелистывая его, я нашла его занятным». Впрочем, и сам Толстой ошибался в подобных случаях (благодаря тому же французскому языку): «Въехав в лес, ветер стих…». Выходит, что въехал в лес ветер» (14, с. 68).

Внимательно читались книги, изданные в советской России, оценивался язык – новообразования, стилистически сниженная лексика (просторечие низших слоёв населения, участвовавших в революции), «словесное фиглярство на областнической основе». В поэзии – рубленая ритмика и расплывчатый словарь.

В статье «Версты», опубликованной в газете «Возрождение», Бунин назвал слово *голубень* у С.Есенина «дурацким». «Нарочито-хамскими вывертами и словечками наполнены новеллы Сельвинского. «Пирамидами, водопадами и уступами, змее подобными лентами» напечатана «Вольница Артема Весёлого» (5).

Критике подвергся и язык произведений, написанных уже за рубежом: денационализация, оскудение, создание штампов (рассказ-воспоминание «с берёзками»), злоупотребление патетическими эпитетами.

В оценках творчества молодого поколения поэтов и писателей отмечалось влияние языка южной России, слова, подхваченные из советских газет, наспех придуманные французские выражения, не освоенные и не переведённые на русский язык. Хотя многие эмигрантские писатели никак не идентифицировали себя с французским языком и его литературой, тем не менее нередко написанное ими было подражательным, что ощущалось в композиции, синтаксисе и стилистике.

Языковым ошибкам были посвящены статьи Г.Адамовича, М.Осоргина, Вл.Ходасевича, М.Слонима и других известных эмигрантских писателей и критиков.

М.Осоргин считал неправильным употребление Буниным сочетания *круглая сирота* в рассказе «Клаша»: «Клаша осталась в эту весну круглой сиротой», ибо речь шла о смерти воспитавшей её тётки и её мужа» (12).

Предлагаемые здесь заметки отражают лишь небольшую часть материала в теме: «Бунин и русский литературный язык в ХХ-м столетии», который может быть дополнен и расширен в своих источниках и комментариях.

Литература

1. Адамович Г. Одиночество и свобода. СПб.: Логос, 1993.
2. Апт С.К. Время и переводчик // Иностранная литература, 1985, № 9.
3. Бицилли П.М. Этюды о русской поэзии. Прага, 1926.
4. Бунин И.А. Собрание сочинений в 9-ти томах. Под общей ред. А.С.Мясникова, Б.С.Рюрикова, А.Т.Твардоского. М.: Худож. литература, 1967.
5. Бунин И.А. «Версты» // Возрождение. Париж, 1926, 5 авг. № 429.
6. Бунин И.А. Дневники // Бунин И.А. Лишь слову жизнь дана… М.: Советская Россия, 1990.
7. Бунин И.А. Окаянные дни // Даугава, 1989, № 4.
8. Волконский С.М., Волконский А.М. В защиту русского языка: Сборник статей. Берлин, 1928.

9. Ильин И.А. О тьме и просветлении: Книга художественной критики: Бунин-Ремизов-Шмелёв. Мюнхен, 1959.
10. Литературное наследство. Бунин. Т. 84. Книга первая. М.: Наука, 1972.
11. Литературное наследство. Бунин. Т. 84. Книга вторая. М.: Наука, 1973.
12. Осоргин М.А. Литературные размышления // Последние новости. Париж, 1937, № 6097, 4 декабря.
13. Степун Ф.А. Рец.: Иван Бунин. Избранные стихи // Современные записки. Т. 39. Париж, 1929.
14. Ум-Эль-Банин. Последний поединок Ивана Бунина // Литературный Азербайджан, 1988, № 9.
15. Шмелёв в контексте славянской культуры. VIII Крымские Международные Шмелёвские чтения. Алушта, 1933 (Слово Ив.Шмелёва на чествовании И.А.Бунина в 1933 году).

Göndərilib: 29.08.2020 Qəbul edilib: 31.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/50-54

Gulnoz Hamrayevna Ernazarova
Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet
Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Bağımsız Araştırmacısı

AHMED YESEVİ VE ALİŞER NAVOİ'NİN ESERLERİNDE LİRİK MEDİTASYON

Öz

Bu makalede Yusuf Hos Hacib, Ahmad Yassavi ve Alişer Navoi gibi Özbek klasik edebiyatının önde gelen temsilcilerin gazallerinde meditatif sözlerin işaretleri ve temeli incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: *meditatif şarkı sözleri, Doğu İslam mistisizmi, Yusuf Hos Hacib, Ahmad Yassavi, Alişer Navoi, lirik meditasyon*

Lyrical meditation in the works of Ahmad Yassawi and Alisher Navoi

Abstract

In this article it is analyzed signs and basis of meditative lyrics in the ghazals by the prominent representatives of Uzbek classic literature as Yusuf Khos Hojib, Ahmad Yassaviy and Alisher Navoi.

Key words: *meditative lyrics, Eastern Islamic mysticism, Yusuf Khos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoi, lyrical meditation*

Modern Özbek meditatif nazmının tarihî-edebî, manevî-eğitsel etkenlerini belirleyen önemli kaynaklardan biri klâsik Özbek edebiyatıdır. Edip Ahmet Yüknekî'nin *Atabetü-l Hakayık,* Burhanuddin Rabguzî'nin *Kısasü-l Enbiya* adlı eserlerinde, Yesevî, Nevaî, Süleyman Bakırgânî, Sufi Allahyar, Babarahim Meşreb, Zahiriddin Muhammed Babur, Turdi Feragî, Muhammed Riza Âgâhî, Hocanazar Hüveyda, Muhammed Amin Hoca Mukimî, Zakircan Furkat gibi klâsik şairlerimizin şiirlerinde çağdaş Özbek meditatif nazmına ait özellikler çoktur. XX. Yüzyıl Özbek şiirinin en parlak temsilcilerinin sanatında görülen genel insanlık, genel felsefî ve genel psikolojik motiflerin, karakter ve imgelerin bu geniş şiir tuvalinden renk aldığını söylersek, yanılmayız elbette.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde meditatif nazmın felsefî yönü, özellikle hayat ve ölüm, âdem ve âlem meseleleri net biçimde ifade edilir. Yazarın bireysel durumu ve duygularının toplumsal, manevi meselelerle uygun halde ele alınışı şu dizelerde açıkça görülür:

Teessüflerim, teessüflerim, nerde o adamlar ki,
Vefa adını âlemde bırakıp gittiler, onları methedeyim.
Onlar bugün bu âdet, kural, huyları görselerdi,
Eğer bunları onlar bırakmış olsalar, mutlu olayım.
Edebin, âdetin, huyun nasıl olacağını anlatsınlar,
Tüm iyiler öldüler, güzel kural, âdetleri kendileriyle götürdüler,
İnsanların en bayağısı geride kaldı, nasıl da iyiyi bulayım
Bu ortada gezenlerin hepsi adam ise,
Onlar, yani öncekiler melekler miydi acaba
Onlar göçüp gittiler, ben bunlarla kaldım,
Nasıl olayım, hangi huylarımla yarayayım...[9]

Hint yoga sistemi kaynaklarda: "tamamen trans durumu, mistik vecd halini ortaya çıkaran fiziksel alıştırmalar yardımıyla insan ruhunun ilahi sistem içine girmesi" şeklinde tanımlanır. Yoganın kurucusu olarak MÖ I. Yüzyılda ikamet eden Patamjali gösterilir.[10] Hinduizm'in temelini oluşturan yoga öğretisi fiziksel meditasyonun ana aracı olarak kabul edilir. Ama meditasyonun bu şekli Doğu İslam tasavvufu, tasavvuf öğretisinin kelamdaki ifadesi olan Doğu eğitsel edebiyatındaki lirik meditasyondan tamamen ayrılır. Bu iki hadisenin birbiriyle karıştırılmaması gerekir. Aksi takdirde modern Özbek meditatif nazmının mahiyetini anlamak, onun genetik etkenleri ile ilgili doğru sonuca varmak imkansızlaşır. Genel olarak Doğu İslam yazılı meditatif şiiri marifet kavramına dayanır. Yani Allah'a yakın olmaya, vücut ve maddi âlemden

[9] Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (Saadete Ulaştıran Bilim), Fan Yay., Taşkent, 1971, s.945-947. Bu bmlümde masaya yatırılan problemin doğasını göz önünde bulundurarak Yusuf Has Hacib şiirlerinin tebdil şeklini sunmayı uygun bulduk-G.E.)

[10] Filosofskiy slovar. Ed.İ.T.Frolova, 5.baskı, İszatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskova, 1987, s.183.

kopmak suretiyle ruhu olgunlaştırmaya yönelik ruhsal süreçlerin lirik tasviri Doğu İslam meditatif nazmının mahiyetini oluşturur. Burada fiziksel olgunluğu sağlayan fiziksel egzersizler dikkate alınmaz.

Tasavvufla ilgili irfani edebiyatlarda sık sık karşılaştığımız şu hadise fikrimizi daha da belirginleştirir. Kaynaklara göre, Hakka ulaşan bir ulu şeyh iki müridine yedi sene süre tanıyarak dünyada kendilerinden daha bilgin kişileri bulup onlardan eğitim almalarını istemiş. Yedi sene geçtikten sonra müritler şeyhin huzuruna dönmüşler. Şeyh onlardan neler öğrendiklerini sormuş. O sırada müritlerden biri havada muallak kalarak, diğeri de suyun altına inerek namaz kılmışlar. Bu yaptıkları ile şeyhi şaşırttıklarını düşünmüşler. Şeyh de onlara bakarak şöyle demiş: "Havada toz, suyun altında saman çöpü de muallak kalabilir. Sizler hiçbir şey öğrenememişsiniz. Benim gösterdiğim yolu terk etmişsiniz. Gidiniz, artık bizlerden değilsiniz."

Sufi şairimiz Sufî Allahyar aşağıdaki dizeleri sanki bu iki mürit için yazmış, ulu şeyhin sözlerini doğrulamış gibi:

Şeriatsiz kişi uçsa bile havaya,
Gönül verme onun gibi hudnümaya...

Rivayete benzer bu olay Hint yoga meditasyonu ile Doğu İslam tasavvufu meditasyonu arasında büyük bir fark olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. İnsan bedenen hangi seviyeye ulaşsa ulaşsın Hakka bağlanmadıkça kamil insan olamaz, der İslam tasavvufu. Nazmında da bu mânâyı ifade eder. Ahmet Yesevî hikmetlerinde bu anlam net ve öz bir şekilde belirtilir.

Mevlâna'nın "Bişnev ez ney çün hikâyet meküned, Ez cüdayeha şikâyet meküned" şeklinde tarif ettiği ney navası şeriat dairesindeki amel, Allah'ı anma, O'nu sevme, O'na kalben bağlanma demektir. Dizelerde ney tasvir edilmiş gibi görünse de aslında ney vasıtasıyla Hakkın aşkı ile kıvranan olgun insanın gönlü kaleme alınmıştır. Bu noktada lirik "ben" geniş anlamda toplumsallaşır. Bu da meditatif şiirin önemli özelliklerinden biridir.

Yusuf Has Hacib'in yukarıdaki dizeleri de bizi bu sonuca götürür. Şair, geçmişi hatırlayarak teessüf eder: "Teessüflerim, teessüflerim, nerde o adamlar ki, Vefa adını âlemde bırakıp gittiler, onları methedeyim..." Teessüfün nedeni, geçmişte yaşamış, yazarın tanıdığı ve sohbet ettiği insanların bu dünyayı terk etmiş olmalarıdır. Geride kalanlar ise alçaklığa yöneldiler, dünya malına gönül verdiler. Göçen olgun insanların kişilikleri, yaşam tarzları sadece akıllarda kaldı. Toplum onları unuttu ve kendi istediği kurallara göre yaşamaktalar. "İnsanların en bayağısı geride kaldı, nasıl da iyiyi bulayım, Bu ortada gezenlerin hepsi adam ise, onlar, yani öncekiler melekler miydi acaba" diye kaygılarını beyan eder şair. Burada şair, geçmişle bugünü karşılaştırarak sonuç çıkarmaktadır. Olgunluk, asıl insanlık hakkında lirik düşüncelerini sergilemekte, dönemin toplumsal hayatıyla tatmin olmayıp geçmişi özlemektedir. Ruhsal olgunluk hakkındaki kavram ve âdetlerin yerini dünya sevgisi, haset, dedikodu, aç gözlülük gibi illetlerin almış olmasına üzülmekte, ağlamaktadır. Yalnız, bu kara düşünceden doğan boş bir ağlayış değildir. Bu, ulvidir ve gönülleri temizleyen bir ağlayıştır.

Şairin toplumsallaşmış "ben"i aracılığıyla mensubu olduğu dönemin olgularını değerlendirme, toplumdaki manevi hastalıklara karşı bâtini isyan motifi bakımından Yusuf Has Hacib ile Ahmet Yesevî şiirleri birbirine çok yakındır.

Ezel günde Azim bize kıldı takdir,
Bizden geçip onca hata kıldık, taksir,
Onun için nareside oldu esir,
Huyumuzdan bize cefa etti, görün.

Ne anada rahim kaldı ne babada,
Ağa kardeş birbiriyle macerada,
Müslümanlar dava kılar içer bade,
Mestlik ile akrabadan koptu, görün.

Nekes, hasis, vicdanı yok kullar hâkim,
Kibir haddin geçip onlar oldu zalim,
Halk içinde hor görüldü derviş, âlim,
Himayesi halkın kâfir oldu, görün...[11]

Yesevîşinas İbrahim Hakkulov şairin bu ruhtaki şiirlerini o dönem Türkistan'ının sosyal-tarihî hadiseleri ile bağlayarak şöyle açıklar: "Yesevî, halkın başına zorluk ve felaketlerin yağdırıldığı bir dönemde

[11] Ahmet Yesevî, Hikmetler, Yayıma hazırlayan, önsöz ve açıklamalar yazarı İbrahim Hakkulov, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.189-190.

yaşamıştır. O, Türk Karahanlı devleti ile Karahitaylar arasında yaşanan savaşı, onun akıbetlerini görmüş, şiirlerinde bu faciaları kaleme almıştır. "Nekes, hasis, vicdanı yok" zalimlerin hükmettiği toplumda meydana gelen şefkatsizlik ve manevi çöküş konusunda Yesevî hikmetlerinde böyle der..."[12] Hakikaten, böylesi kesin bahisli düşünceler yazarın gerçek hayatta gördüğü, yaşadığı, içinde isyan uyandığı olayların etkisiyle doğar. Bu dizeleri (Ezel günde Azim bize kıldı takdir, Bizden geçip onca hata kıldık, taksir...) ile Yesevî bir yandan Yusuf Has Hacib'e yaklaşırken diğer yandan olgu ve ona yaklaşımı belirginleşmektedir. Söz konusu dizeler yazarın sadece, İbrahim Hakkulov'un kaydettiği, toplumsal kargaşalar, anarşi sonucunda ortaya çıkan duruma yaklaşımı ve değerlendirmesi değildir. Burada tüm bunların niçin gerçekleşmekte olduğuna yönelik düşünceler aktarılmaktadır. Şair olayı beyan etmek ve ondan şikâyetçi olmakla yetinmemektedir. İlk bendin son dizesinde yazar sebep sonuç mukayesesi yaparak genel felsefi sonuç çıkarır. Yani "Huyumuzdan bize cefa etti, görün..." demektedir. Kutsal kitaplarda, halk bilgeliğine ait atasözü ve masallarda insanın başına onun huyundan dolayı zorluk ve belalar geldiği vurgulanır. İnsanın mizacı bozulsa, toplumda zulüm ve zorbalık çoğalsa böyle bir topluma bela yağacağı belirtilir. Yesevî de toplumdaki bozulmaların sebebini büyük sosyal-siyasal hadiselerde değil, bu toplum mensuplarının gönül ve manevi bozuluşlarında görür.

Daha sonraki bentlerde şair, kendini tedirgin eden ve böyle akıbetleri ortaya çıkaran sebepleri daha net beyan eder. Bu, dizelerde aşağıdaki meselelerin beyanında görülür: 1. Akrabalık bağlarının kopması, yakın kişiler arasında merhametin kaybolması. 2. İçki – İslam'ın yasakladığı işlere toplum üyelerinin kendilerini kaptırmaları. 3. Hâkim sınıfın huyunda kibrin, amelinde zulmün artışı. 4. Bilgin va Allah'ın olgun insanlar olan dervişlerin toplumda hor görülmesi, itibarsızlaştırılması.

Yesevî'nin *Müncatnâme* adlı şiirinde Allah'a hamt ve Peygambere salavattan sonra toplumsal, beşerî meselelere geçilir. Şair, cahille âlimi karşılaştırıp birinin topluma zararlı, diğerini faydalı olduğunu söylerken faydalı olanların birçoğunun dünyadan göçtüğünü, şimdi yer altında olduklarını belirterek eseflenir:

Zeban-ı hal ile ummana döktüm,
Hakikat sözüyle cahili sövdüm.
Eğer âlim olsa canım tasadduk,
İnci cevher sözümü işitip anla.
İnci cevher sözün âleme saçsa,
Okuyup anlasa kelamı hakkı açsa.
Ol âlime canımı feda kılarım,
Tamamı hanuman ihsan kılarım.
Hani âlim, hani amel yâranlar,
Hüdadan söylese siz can veriniz.
Gerçek âlim yastığını taştan yarattı,
Neyi anladıysa onu âleme anlattı.
Özünü bildi ise halkı bildi,
Hüdadan korktu ve insafa geldi...[13]

Şiirde aynı zamanda gerçek bilginle sahte bilginin kim olduğu araştırılır. Yesevî'ye göre sahte bilginin yolu riya ve yalan ile yoludur. Onun bu dünyada eğlenceli hayat sürmesi, yüksek makam ve sahte itibar kazanması kolaydır. Çünkü o, Allah'tan korkmaz. Ahireti düşünmez. Gerçek bilginlik ise zorlu ve dikenli patikadan yürüyerek yol açmaktır. O, toplum için zorluk çekerek su getirir. Ama toplum onu hor görür, ona değer vermez. Bu, onun gerçek bilgin olduğuna dair bir kanıttır. Çünkü gerçek bilgin "yastığının taştan" olduğunu, ızdırap içinde yaşayacağını iyi bilir. Bunu bilmesine rağmen sahte bilginin yolundan yürümez. Çünkü o kendini anlamıştır. Kendini anlarken de toplumun alçaklıklarla dolu, dünyanın da yalancı olduğunu idrak etmiştir. Böylesi âlimler toplum arasında nadirdir. Hatta onların çoğunluğu yer altında. Gerçek âlim toplumdan gelecek ızdıraplara Allah'tan korktuğu için aldırmaz. Hak ve hakikat yolunda sakin ve emin tavırla devam eder.

Yusuf Has Hacib, Ahmet Yesevî gelenekleri XX. Yüzyıl şiirine direk intikal etmiş değildir. Bu gelenekler kuşakların şiir silsilesinde tedrici olarak ulaştırılmıştır. Örneğin, Ali Şir Nevaî sanatında öyle şiirler, beyit ve mısralar vardır ki onlar şairin dönemine kadar yaşamış düşünürlerin eserlerindeki anlam ve şekille aynıdır.

Ali Şir Nevaî'nin tasavvuf felsefesi ile yoğrulmuş, ciddi toplumsal, insani meselelerin yorumlandığı şiirleri çoktur. Bu durum, diğer klâsik şairlerin yanında Ali Şir Nevaî'nin de şiirlerini meditatif nazım bakımından araştırmayı gerektirir. Aşağıda şairin şiirlerindeki meditatif yönler üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

[12] İbrahim Hakkulov, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.5.
[13] İbrahim Hakkulov, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.199.

Hayretü-l Abrar'ın "Evvelki Makalat"ına ilave edilen hikâyede Yusuf Has Hacib ve Ahmet Yesevî'lerin şiirlerinde yorumlanan insan ve toplum, insan hayatı, onun mahiyeti incelenir. Nevaî; ciddi toplumsal problemleri yazarın diliyle beyan eden seleflerinden farklı olarak, onları karakterlerin diliyle, diyalog şeklinde ortaya koyar.

Hikâyeye göre günün birinde meşhur şeyh Bâyezid-i Bistamî'yi dalgın halde gören müritlerinden biri ondan bu halinin sebebini sorar. Şeyh, ızdırabını şöyle açıklar:

Kim bu cihan içre ki, ildir gulu,
İl dolu, ama kişidendir hulu...[14]

"Bu yalancı dünyada gulu, yani gürültü ile yaşayan insanlar arasında "adam" bulamadım. Veya dünya insanlarla dolu ama onların arasında "adam" demeye değer birini göremedim." Cevaba şaşıran mürit tekrar sorar: "Eğer bu dünyada adam yoksa, o zaman onların içinde ikamet eden siz kimsiniz? Siz de bu topluma ait değil misiniz?" Şeyhin cevabı çok derindi. Müridin sorusu ise bu derinliği kavrayamadığının göstergesiydi. Bu yüzden şeyh "adam" derken kimi veya neyi kastettiğini açıklar:

Şeyh dedi: "Ey işi gümrahlık,
Bulmamış iş sırrından agâhlık.
Ben yine yüz bin beni sergeştedek,
Aşkı bağır kanına ağuştadek,
Olmazsa iman ile gitmek işi
Anla ki onu dese olmaz kişi...
Kim çü veda eyleyecek can ona,
Yoldaş olur yoksa yok iman ona..."[15]

Yanıttan anlaşılacağı üzere Bâyezid-i Bistamî'yi düşündüren şey, insanoğlunun bu hayattan imanlı halde mi yoksa imansız mı gidecek olmasıdır. Kaygının genel insanlığa ait olması ve Bayezid'i derin düşünceye sevketmesinin nedeni yaşamsal meselelerle uğraşan kişilerin hakikatı anlayamamalarıdır. Sadece ahiretini düşünen, Nakşibendilik'te ifade edildiği gibi "Eli emekte, kalbi Allah'ta" olan kişi böylesi derin düşünceye muktedirdir. Ayrıca, insanın bu dünyadan imanıyla mı imansız halde mı gideceği bilinmez. Bâyezid-i Bistamî'nin kaygısının mahiyeti tam da bununla ilgilidir. Ayrıca söz konusu hikâyenin göçenleri anma, onların hayatına ibretle bakma özelliği de vardır. Hikâye kahramanı göçenleri yâd etmekle yetinmemekte; ulu zatların göçmüş olmasından dolayı meydana gelen üzüntüsünü ve "kişinin bulunmadığı" bir dönemde yaşamak zorunda kaldığını beyan etmektedir.

Her ne kadar "meditatif nazım" terimi Avrupa'da ortaya çıkmış ve özgün örneklerini İngiliz santimantal şiiri bağrında vermiş ise de köken itibarıyla Doğu'ya dayanır. İslamiyet sonrası Doğu edebiyatında göze çarpan civanmertlik, ahilik etiği ve onun tasavvuf şiirine yansıması Orta Çağ'da Doğu'ya gerçekleştirdikleri haç seferlerinden dönen şövalye nazmını büyük ölçüde etkilemiştir. Konuyla ilgili edebiyat meseleleri ile özel olarak ilgilenen Necmiddin Kamilov, Fazıla Süleymanova gibi bilginlerin eserlerinde önemli kayıtlar vardır.[16] Neticede, Batı şiirinde de ölüme ibret gözüyle bakma, ölümü baki hayata geçiş basamağı olarak yorumlama, toplumsal hayat ile doğa egzotiğini birbirine karşı koyma, insanlığın çocukluğu hakkında düşünceye dalma, ağıtsallık, yol anıları ile duygularını ortaya koyma, seyahatte hayat felsefesini anlama motifi, endüstriden tedirgin olma ve doğa kucağına özlem duyma, "kabristan şiiri", ölümü hatırlama, geçmişte yaşamış atalara, yakınlarına, erken terk eden aşkına ithaflar, şair "ben"inin sosyalleşmesi gibi meditatif nazma ait özellikler yavaş yavaş gelişerek tekamüle ulaştı. Buradan anlaşılacağı üzere Özbek şiirinin klâsik döneminde meditatif nazma ait unsurlara sık sık rastlanması tesadüf değildir.

Gözlemlerimize dayanarak söyleyebiliriz ki halkın belli dönemine ait toplumsal, yaşamsal, ahlaki krizler hakkındaki bu tür şiir yorumlarına her kuşak temsilcisinin şiirinde rastlanır. Yesevî'den birkaç asır sonra XX. Yüzyılda faaliyette bulunan Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Aman Matcan, Rauf Parfi, Halime Hudayberdiyeva, Şevket Rahman, Hurşid Dostmuhammed, İşkabil Şükür gibi Özbek şairlerinin sanatında bu yön kabararak görünür. Bütün bunlar XX. Yüzyıl şiiri ve günümüz Özbek şiirinde meditatif nazmın yasal temellere dayandığını, onun milli gelenekler bağrında yetiştiğini gösterir.

[14] Ali Şir Nevaî, Mükemmel Eserler, Hamse. Hayretü-l Ebrar, Fan Yay., Taşkent, 1991, s.108.
[15] A.g.e., s.109.
[16] Bk. Necmiddin Kamilov, İbni Sina ve Dante, O'qituvchi Yay., Taşkent, 1982; Fazıla Süleymanova, Doğu ve Batı, Gafur Gulam, Taşkent, 1997.

Kaynaklar

1. Ahmet Yesevî, Hikmetler, Yayıma hazırlayan, önsöz ve açıklamalar yazarı İbrahim Hakkulov, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.189-190
2.Ali Şir Nevaî, Mükemmel Eserler, Hamse. Hayretü-l Ebrar, Fan Yay., Taşkent, 1991, s.108.
3. Kamilov Necmiddin, İbni Sina ve Dante, O'qituvchi Yay., Taşkent, 1982;
4. Süleymanova Fazıla, Doğu ve Batı, Gafur Gulam, Taşkent, 1997.
5. Hakkulov İbrahim, Ahmet Yesevî / Ahmet Yesevî. Hikmetler, Gafur Gulam Yay., Taşkent, 1991, s.199.
6.Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (Saadete Ulaştıran Bilim), Fan Yay., Taşkent, 1971, s.945-947.
7.Filosofskiy slovar. Ed.İ.T.Frolova, 5.baskı, İszatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskova, 1987, s.183.

Göndərilib: 14.08.2020 Qəbul edilib: 16.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/55-59

Nübar İsmayıl qızı Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı
nubar.bayramova.78@mail.ru

AUDİTORİYADAN KƏNAR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ MULTİKULTURAL HİSSLƏRİN TƏBLİĞİ

Xülasə

Müasir dövrdə şagirdlərin təlabatları istər təhsil sisteminin, istərsə də müəllimin qarşısında o qədər mühüm vəzifələr qoyur. Bu təlabatları ödəmək üçün təkcə auditoriyada təşkil olunan təlim prosesi yetərli olmur. Müəllimə bu zaman auditoriyadan kənar məşğələlər köməyinə gəlir. Düzgün təşkil olunacaq məşğələlər müəllimə təlim prosesində qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmasını asanlaşdırar. Sinifdə irqi, dini, etnik, sosial cəhətləri ilə fərqlənən uşaqların bir-birləri ilə ünsiyyət çatışmamazlıqları yaşayırlar. Bu zaman müəllim onlar arasındakı baryeri oyunlar vasitəsilə azaldır.

Açar sözlər: *multikulturalizm, müəllim, tolerant, etnik, təhsil*

Promoting multicultural feelings in students in extracurricular activities

Summary

In modern times, the needs of student place so important responsibilities on both the education system and the teacher. The classroom training process alone is not enough to meet these needs. In this case, the teacher helps with extracurricular activities. Properly organized classes will make it easier for the teacher to achieve the goals set in the learning process. In the classroom, children of different races, religions, ethnicities, and social backgrounds lack communication with each other. In this case, the teacher reduces the barrier between them through games.

Key words: *multiculturalism, teacher, tolerant, ethnic, educational*

Müasir dövrdə şagirdlərin təlabatları istər təhsil sisteminin, istərsə də müəllimin qarşısında o qədər mühüm vəzifələr qoyur. Bu təlabatları ödəmək üçün təkcə auditoriyada təşkil olunan təlim prosesi yetərli olmur. Müəllimə bu zaman auditoriyadan kənar məşğələlər köməyinə gəlir. Düzgün təşkil olunacaq məşğələlər müəllimə təlim prosesində qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmasını asanlaşdırar. Pedaqoji biliklər bu zaman kifayət etmir, müəllimə həmçinin psixoloji biliklərə də ehtiyacı yaranır. Auditoriyadan kənar məşğələlərdə şagirdləri təlim prosesinə hazırlaması üçün müəllimdə psixoloji biliklərinin olması danılmazdır. Psixoloji biliklər vasitəsilə müəllim şagirdlərə daha çox yaxınlaşa və pedaqoji prosesi daha maraqlı edə bilər. Sual olunur: Hansı psixoloji biliklər müəllimə auditoriyadan kənar məşğələlərdə şagirdlərin təlimə uğurlu hazırlığına yardımçı ola bilər? İlk olaraq uşaq psixologiyasını dərindən bilməli, uşaqların yaş psixologiyası haqqında biliklərə sahib olmalıdır. Uşaqların yaşlarına görə psixologiyasının xüsusiyyətlərini dərində bilərsə, bu zaman müvafiq yaş dövrlərində baş verən böhranları, bu böhranların yaranma səbəblərini anlaya biləcəkdir. Xüsusilə də, təfəkkürün inkişafının müvafiq mərhələlərini yaxşı bilməli və istər təlim prosesində, həmçinin də auditoriyadan kənar məşğələlərdə həssaslıqla yanaşmalıdır. Auditoriyada kənar məşğələlərinin düzgün və məqsədyönlü qurulmasında bu biliklərin olması çox vacib sayılır və biliklər əsasında uşaqların fiziki və psixi inkişafının bir-birilə mütənasibliyini anlamaq, inkişafın səviyyəsini qiymətləndirmək, uşaqların yoldaşları ilə uzlaşmasını, konfliktlərin aradan qaldırılmasını təmin etmək mümkün olur. Həmçinin uşaqların psixologiyasını yaxşı bilməklə onların meyl və maraqlarının idarə etmək, təlim prosesinə motivasiyasını artırmaq mümkündür.

Fransız pedaqoq J.J.Russonun qeyd etdiyi kimi, "uşaqlara kiçildilmiş böyüklər kimi" baxılmamalıdır (Müseyib, 2018., 100-107"). Axı uşaq kiçik adam deyil və ona görə də müəllim hər bir yaş dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətləri, müxtəlif yaş dövründə inkişafın hansı tərəflərinə daha çox diqqət yetirilməli olduğunu bilməli, auditoriyadankənar nə zaman hansı məşğələnin necə keçirilməsini doğru planlaya bilər. Fərdi xüsusiyyətlərinə dərindən bələd olaraq, onların temperament tiplərini, hər bir temperament tipinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilməkə, hansı tip uşağa necə yanaşmaq lazım olduğunu müəyyənləşdirə bilər. Diqqəti, hafizəsi, onların xüsusiyyətləri, təfəkkür və təxəyyülün inkişaf səviyyələri, nitqi və s. haqqında elmi bilikləri ona auditoriyadan kənar məşğələlərdə də şağidlərdə multikultural dəyərlərin aşılanmasında yardımçı olar. Məhz psixoloji biliklər sayəsində təlim prosesinin uğurlu təminatı baş tutur. Auditoriyadan kənar məşğələlərin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, o müəllimə şagirdləri diqqətlə müşahidə edərək təlim prosesinin uğurlu baş tutması üçün material yığmasına imkan yaradır. Müşahidələri zamanı analitik təfəkkürü sayəsində

baş verən hadisələrin səbəblərini, şagirdlərin irəliləmə və geriləməsini, onlara təsir edən amilləri təhlil edərək, təlim prosesində bunların aradan qaldırılma yollarını fikirləşir, müxtəlif etniklərin nümayəndələrinin yığıldıqları siniflərdə belə qəbildən olan uşaqların təlimdə geriləmə səbəbləri haqqında daha tez nəticə çıxardır. Təlim prosesində diqqətdən kənarda qalan bəzi xırdalıqlar dərsdən kənar məşğələlərdə asanlıqla izlənilir. Şagirdlərin düşüncəsinə, hisslərinə, ideyalarına, arzularına daha çox diqqət ayıra, bu fikirlərdən təlim prosesi zamanı səmərəli istifadə edə bilir. Müəllimə auditoriyadankənar məşğələlərdə bir sıra oyunlar kömək edə bilər ki, bu onlarda multikultural dəyərləri formalaşdırar.

İlk əvvəl oyunlara ***psixoloji hazırlıq*** aparmaq lazımdır.

Rəsm dərslərində, qrup işləri zamanı uşaqların çəkdiyi rəsmlərə diqqət yetirməklə uşaqları tanımağa çalışmalıdır. Psixoloq iddia edirlər ki, uşaqların çəkdiyi cızma-qaralar belə onların ehtiyaclarından xəbər verir.

Müxtəlif insan şəkilləri-bu onların özlərini köməksiz, aciz hansısa çətinlik çəkdikləri bir işin içində olduqlarına eyham vurur.

Daha çox çarpaz xətlər çəkirsə-etdiyi hansısa hərəkətdən narahat olduğunu və hətta utanc hisssi keçirdiyini göstərir.

Şaxmat lovhəsinə bənzər şəkillər çəkirsə-özünü çətin və ya xoşəgəlməz vəziiyətdə hiss etdiyini bildirir.

Güllər, naxışlar çəkirsə-dost və ətrafındakıların mehriban münasibətini arzulayir.

Torlu şəkillərdən daha çox istifadə edirsə-bu onun hansısa hadisədən, və ya insandan incidiyini və ətrafındakıların ona qarşı münasibətini qəbul etməməyə çalışdığının göstərir.

Urək şəkillərini çəkməkdən zövq alırsa-daxilindəki şən və gözəl hisslərinin olmasına baxmayaraq gizlətməyə çalışır.

Dalğavari, spiral formalı xətlərin çəkilməsi- uşağın başqalarını dinləməmək kimi ciddi bir probleminin göstəricisi sayılır.

Şəkillərində həndəsi fiqurlardan çox istifadə etməsi- uşaqların öz məqsədlərinin həyata keçirmək üçün nə istədiklərini və necə edəcəklərini bildiklərinin göstəricidir.

Halqalar çəkməyi sevirsə- bu onların həmişə hadisələrin mərkəzində olmaq istədiyini bildirir.

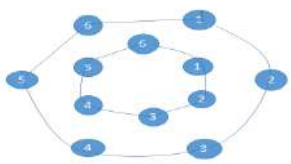
Arı şanının xanalarına bənzəyən damalar– isə onların sakit təbiətli olduğunu, vaxtlarını nizamlı təzadsız kecirmək istəyini bildirir.

Müəllimin uşaqları oyunlara cəlb edərkən bu nüansları gözdən qaçırmaması çox vacibdir.

Auditoriyadan kənar məşğələlərdə multikultural mühiti yaratmaq üçün aşağıda təqdim edilən bir sıra oyunlardan istifadə etmək olar:

İnsan düyünü oyunu- Oyun zamanı müəllim əvvəlcə şagirdləri dairə şəklində düzür və onlardan sağ əlini qaldıraraq dairədə olan digər birisinin sol əlinin tutması haqda tapşırıq verir. Əsas şərt odur ki, əllərini tutduqları şagird onların yanında dayanan olmasın və son nəticədə düyün formasında bir dolaşıq forma alınır. Sonra yenidən şagirdlərdə bir-birlərinin əllərini buraxmadan yeni dairə formasında yerlərini dəyişdirməyi tapşırır və yeni dairə alınır. Bu oyunun mahiyyəti çox mühüm və maraqlıdır. Oyunun mahiyyətini müəllim uşaqlara da izah edir: Birincisi dairə onların hamının sadəcə şagird olduğunu, ikinci halda alınan düyün onlar arasında fərqlilikləri, üçüncü dairə isə şagirdlərə fərqli etniklərin nümayəndələri olsa belə hamının eyni bir səviyyəli, eyni dərəcəli, bərabər olduğu fikrini aşılayır. (Dr Peter Grimes, Marieke Stevens, Arlena dela Cruz, Tricia Mercado, Kaisa Ligaya Sol Kruz, 2018., 14)

Mehriban çevrələr- bu oyun mahiyyətcə fərqliliklərə deyil, oxşarlıqlara fokuslanır. Məqsəd şagirdlərin fərqlilikləri deyil onlar arasında olan oxşarlıqları dərindən dərketməsidir. Belə oyunlar zamanı şagirdlər bir-birlərini fərqli tərəflərdən tanıyır və bu tanışılıq təlim prosesinin özündə şagirdlər arasında sağlam əməkdaşlığın yaranmasının zəmini olur. Şagirdləri növbə ilə 1, 2, 1, 2, 1, 2 ....sayaraq iki qrupa ayrılır, hər iki qrup dairə şəklində düzülür, daxili və xarici dairələr alınır.

Müəllim əvvəlcə daxili dairəyə suallar verir, hər bir suala konkret vaxt təyin edilir.

1. Ən cox xoşladığınız yeməklər-3 dəq

2. Ən çox secdiyiniz oyunlar- 3 dəq
3. Ən çox üstünlük verdiyi artraksionlar- 3 dəq
4. Dərsin ən çox necə keçilməsini sevirik-qruplarla, cütlərlə, fərdi-5 dəq
5. Müəllimin bizi necə qiymətlədirən zaman biz sevinirik-qiymət yazmaqla,

alqışlamaqla, afərin və s. kimi sözlərlə-5 dəq və s tipli suallar verilir.

Ümumiyyətlə, müəllim sualların qoyuluşuna yaradıcı yanaşmalı, sinfin xarakterinə əsasən müəyyənləşdirməlidir. Hər bir sualın cavabını dairəvi şəkildə düzülmüş sagirdlərin yanında dayanan yoldaşına soyləməsini oyunun əvvəlində tapşırır və hər verilən sualdan sonra suala ayrılmış zaman bitdikdə əl çalaraq növbəti suala keçməsini tapşırır. Daxildəki dairə sualları cavablandırarkən xarici dairə onları izləyir. Sonra isə dairələr yerlərini dəyişərək əvvəlki mərhələləri təkrarlayırlar. Oyun zamanı şagirdlər həm bir-birlərini fərqli tərəflərdən tanıyırlar, həm də özlərinin oxşar tərəflərini kəşf edirlər. Xüsusilədə, təlim prosesində bir-birlərindən tam fərqlənən müxtəliş etniklərin nümayəndələri olan uşaqlar bu tip oyunlar zamanı öz ortaq nöqtələrini taparaq əslində bir-birlərindən heç nə ilə fərqlənmədiklərini anlayır və nəticədə fərqli mənşəli şagirdləri yaxınlaşdırır, onlar arasında möhkəm dostluqların yaranır. (Webinar 12, UNİCEF, 2014., 25)

Dostumu tapdım- Bu oyun siniflərdə fərqlilikləri ilə seçilən şagirdlər olduqda onların sosiallaşması üçün bir-birlərinin daha yaxından tanımasına xidmət edir. Çünki bəzən fərqli davranış tərzləri, fərqli yanaşmağa sahib olmaları onların təlim prosesində həm yaxınlaşmasına mane olur, həm də qrup işlərindəki əməkdaşlığını zəiflədir. Oyun zamanı suallar cədvəl şəklində çıxardalaraq şagirdlərə paylanılır, keçirilməsi üçün konkret vaxt təyin edir. Təlimatına görə uşaqlar bu cədvəli doldurmaq üçün bir-birlərinə yaxınlaşır, cədvəldə verilən sualları yoldaşlarına verir. Cədvəli ya üfiqi, ya da şaquli sırada ilk hə cavabı aldıqda oyunu udmuş hesab edilir. Oyunun nəticəsində uşaqlar yoldaşlarının tanımadığı xüsusiyyətlərini kəşf edir, aralarında səmimi münasibətlər yaranır, onların fikrində mənsub olduqları etnik mənşələri deyil maraqlı xüsusiyyətləri fokuslanır. Suallar sinfin quruluşuna, ehtiyaclarına, şagirdlər arasındakı ünsiyyət çətinliklərinin xarakterinə gorə dəyişə bilər. *Nümunə:*

Pizzanı xoşlayır	Pişikləri Sevmir	Televizora baxmağı xoşlayır	Riyaziyatı sevir	Eynəkdə gəzir
İtlərdən qorxur	Səhərlər şirin qoğalları xoşlayır	Rollu oyunları oynamağı sevir	Plastilindən fiqurlar düzəltməyi sevir	Oxu dərsini xoşlayır
Oyuncaqlarını paylaşmağı xoşlamır	Müsiqini sevir	Dondurma hər gün yeməyə hazırdır	İdman dərslərini çox sevir	Həşəratlardan qorxur
İdman ayaqqabıları ilə dərsə gəlməyi çox sevir	Dərsdə təqdimat etməyi sevmir	Cizgi filmlərini izləməkdən doymur	Velosiped sürməyi bacarmır	Musiqi dərsləri gələndə sevinir
Həyat bilgisi dərslərini çox sevir	Pazzl oyunlarını sevir	Evdə heyvan saxlamaq arzusundadır	Milli bayramları xoşlayır	Dalaşmağı sevmir

(Dr Peter Grimes, Marieke Stevens, Arlena dela Cruz, Tricia Mercado, Kaisa Ligaya Sol Kruz, 2018., 29)

Nişanlanma-Oyunun məqsədi şagirdlər arasında sterotiplərin yox edilməsidir. Fərqliliklərlə zəngin olan siniflərdə ən çox rast gəlinən hal şagirdlərin bir-birinin damğalanmasıdır. Bu isə şagirdlərin fərqli etniklərə mənsub olduğu zaman daha ağır fəsadlara səbəb olur. Şagirdlərin nişanlanmış əlamətləri nəinki tədris prosesinə öz mənfi təsirlərini göstərir, həm də şagirdlərin sonrakı həyatına da əhəmiyyətli izini qoyur. Fərqli mənşəli uşaqlar müəyyən əlamətinə görə nişanlandığı zaman həmin əlamət artıq uşaqda sterotipləşir və nəticədə həmin uşağın şəxsiyyəti deyil əlaməti daha çox önə çıxır. Bu şagirdin təlimdə uğurunu təhlükəyə atır və şəxsi rifahına da mənfi təsir edir. Müəllim hər bir şagirdə yapışqanlı vərəq və markerlər verərək deyir:*"Bizim hamımız həyatda damğalanmaya məruz qala bilərik və qalmışıq. Bu günkü oyunda biz bu damğaları xatırlayacaq, onların bizim həyatımızda nə kimi rol oynadıqlarını, bizə necə təsir etdiyini və bu damğanın üstümüzdən götürməyin bizim üçün nə demək olduğunu başa düşməyə çalışacıq"* Sonra şagirdləri gözlərini yumaraq, həyatında nə vaxtsa damğalandığı zamanları və keçirmiş olduqları yada salmağı tapşırır. Məsələn, dərs zamanı məsələni həll etməyi bacara bilmədiyi an *bacarıqsız* deyə adlandırıldığı anları onlara misal çəkə bilərsiniz. Fikirləşməyə 5 dəqiqə vaxt verilir, yapışqanlı vərəqlərdə damğalarını yazaraq

sinələrinə yapışdırmağı tapşırır. Sonra uşaqların bir-bir ayağa qalxaraq onlara qoyulan damğanı yüksək səslə deyir və həmin yapışqanlı vərəqləri sinələrində götürərək lövhəyə yapışdırır. Müəllim şagirdlərə aşağıdakı məzmunda suallar verməklə onları danışdırtmağa çalışır: 1.Bu oyun zamanı nə hiss edirsiniz? 2.Başqalarının sizə qoyduqları damğanı sinənizdə daşımaq sizdə nə kimi hisslər yaradırdı? 3.İndi başqalarını damğaladığınız zaman onların nə hiss edəcəyini başa düşünürsünzmü?

4.Öz damğalarınızı sinənizdən götürüb divara yapışdırdığınız zamanı hansı hisslər keçirdiniz? və s.. Uşaqların hər birinin cavabları dinlənərək müzakirə edilir, onlarda digərlərinin fikirlərini dinləyib anlamaq və damğalanmış insanların yerinə özlərini qoyaraq empatiya hissini formalaşdırmağa çalışılır.

Bu oyunla nişanlamanın yaratdığı təhlükələr aşkarlanır və uşaqlara özlərinin necə lazımsız, deqredasiyaya uğramış, mənfi mənada fərqləndirilmiş kimi hiss etdiyini dərk etdirdikdən sonra qarşısında nişanladığı insanların da bu tip hisslər keçirdiyini anladılır. Nişanlanmanın ən böyük mənfi tərə fiondadır ki, fərdin aldığı damğa daimidir, heç bir zaman dəyişmir. Damğalar nəinki uşaqlardan müəllimlərin gözləntilərinin, hətta onların özlərinin belə özlərindən olan gözləntilərinin aşağı salır və xüsusən də bu damğalar uşaqların təlim bacarıqları ilə əlaqəli olduqda müəllimin belə bu prosesin nə dərəcədə uğurla tamamlana biləcəyi şübhə doğurur.

Məhz bu oyunla müəllim milli, dini, irqi, sosial və iqtisadi fərqliliklərlə bağlı damğaların sterotiplərin neqativ nəticələrini həm uşaqlara dərk etdirmək, həm də anlatmaq mümkün olur. (Dr Peter Grimes, Marieke Stevens, Arlena dela Cruz, Tricia Mercado, Kaisa Ligaya Sol Kruz, 2018., 35)

Unikallıq və bənzərlik oyunu-Müəllim bu zaman uşaqları 4-5 nəfərlik qruplara ayırır və onlara bir-birləri ilə ozlərinin həm unikal, həm də bənzər xüsusiyyətləri haqqında müzakirələr aparmağı tapşırır. Vaxt bitdikdən sonra onlardan öz qruplarının üzlərinin həm ümumi oxşar, həm də unikal olan xüsusiyyətlərinin təqdimatlarını verməyə şərait yaradır. Uşaqlar təqdimatlar zamanı hər birinin unikal xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, çoxlu miqdarda bənzər cəhətlərini sadalayır, özlərinin nə qədər fərqli olsalar belə nə qədər də bənzər olduğunu həm dərk edir, həm də bir-birlərinə izah edirlər. Bu oyun müəllimə təlim prosesində uşağa yönəlik təlim prosesinin qurulmasında böyük köməyi olur.

(Burns, Mary, 2014 Last accessed on 01.11.18)

5 Sevimli əyləncə- Sinifdə irqi, dini, milli, etnik-mədəni fərqliliklərin sıxlığı zamanı

ünsiyyət çətinlikləri yaşana bilir. Bu fərqliliklər üzündən bir-birlərini yaxından tanımağa belə imkanları olmayan uşaqların sosiallaşmasını bu oyunla təmin edə bilərik. Uşaqları 4-5 nəfərlik qruplara bölür, fərqlilikləri olan uşaqları bir qrupa yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət ayırırıq. Çünki bu oyun onların ünsiyyətlərinin formalaşması üçün vacibdir. Qruplara təlimat verilir və tapşırığın icrası üçün konkret vaxt qoyulur. Qruplara 5 sualdan ibarər tapşırığı cavablandırmağı tapşılır: 1. 5 ən çox sevdiyiniz oyun; 2. 5 ən çox sevdiyiniz cizgi filmi; 3. 5 Ən çox sevdiyiniz nağıl qəhrəmanı;4. 5 Ən çox sevmədiyiniz hərəkət; 5. Dost olmaq üçün 5 əsas səbəb

Bu sualları uşaqlar cavablandıran zaman əvvəllər yaxında tanımağa çalışmadıqları yoldaşlarında ortaq cəhətləri tapmaqla bir-birlərilə yenidən ünsiyyətə girərək sosiallaşırlar. Xüsusilə də, 4-cü sualı cavablandıran zaman onlar bəzən niyə yola getmədikləri dərk edir, yoldaşları ilə hansı səbəblər üzündən problemlər yaşadıqlarının səbəblərini anlayır, yoldaşlarının hansı hərəkətlərdən xoşlanmadıqlarını başa düşürlər. 5-ci sual isə onlara sinifdə yeni dostlar qazanmaq üçün bir başlanğıca çevrilir. Bu onunun əhəmiyyəti müəllim təlim prosesində qarşılıqlı anlaşmaları müşahidə edərkən daha yaxşı hisss edir. (UNISEF, Vebinar 12, 2018., 36). Bu dediklərimizdən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, sinifdə irqi, dini, etnik, sosial cəhətləri ilə fərqlənən uşaqların bir-birləri ilə ünsiyyət çatışmamazlıqları yaşadırların zaman müəllim onlar arasındakı baryeri oyunlar vasitəsilə azalda, onlar arasında sağlam əməkdaşlıq münasibətlərinin təməlini, fərqli mədəniyyətlərin elementlərini oyunlar zamanı tətbiq etməklə birilərinin digərlərinə qarşı dözümlü, tolerant davranışları aşılaya bilər. Auditoriyadan kənar məşğələlərdə fərqli oyunların təşkili təlim prosesində şagirdlərin güc, bacarıq, maraq və ehtiyaclarının səfərbər edilməsində və cəsarətli olmasında xüsusi rol oynayır və müəllim bütün uşaqların eyni olmadığını və diferensiallaşmış təlimin düzgün təşkili üçün uşaqların fərqli ehtiyaclarının üzə çıxarılmasın imkan verən oyunların təşkilinin vacibliyini anlıyır. Fərqliliklər arasında yeni möhkəm dostluqların əsası qoyulur və şagirdlər müəllim milli, dini, irqi, sosial və iqtisadi fərqliliklərlə bağlı damğaların sterotiplərin neqativ nəticələri aradan qaldırmaq asanlaşır. Nümunələr kimi verilən bu oyunlar uşaqlarda təkcə yad psixologiyanı, yad mədəniyyəti qəbul etmək yox, eyni zamanda onları duyma, anlama bacarıqlarını da formalaşdıracaqdır. Bununla da müəllim sinifdə multikultural mühitə, şagirdlərdə də multikultural dəyərlərə sahib ola bilir ki, bu dəyərlərə sahib olan şagird isə məktəb mühitindən cəmiyyət mühitinə keçdikdə cəmiyyətin rəngarəngliyini anlayan, insanlarla ünsiyyət çətinlikləri yaşamadan uzlaşa bilən üzvlərə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Müseyib İlyasov "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri", Elm və təhsil, Bakı: 2018
2. Dr Peter Grimes, Marieke Stevens, Arlena dela Cruz, Tricia Mercado, Kaisa Ligaya Sol Kruz, "İnkluziv təhsil üzrə müəllim inkişafı", proqram-1: 2018
3.Webinar 12, "Teachers, İnclusive, Child-Centred Teaching and Pedagogi, Companion Technical Booklet." New-York: UNİCEF, 2014
4.Burns, Mary "Five Models of Teacher-Centered Professional Development" Mənbə: https://www.globalpartnership.org/blog/five-models-teacher-centered-professional-development Last accessed on 01.11.18 Edication Development Centre, 2014
5.UNISEF, Vebinar 12-Müəllim, inklüziv, uşaqyönlü tədris və metodika" 2018

Rəyçi: prof.F.Rüstəmov

Göndərilib: 13.08.2020 Qəbul edilib: 15.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/60-62

Abduresul Qodiroviç İşanbabayev
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Ali Şir Nevaî Edebiyat Müzesi
abdurasul.eshonboboev@gmail.ru

DOĞU EDEBİYATI KURAMCISI OLARAK ALİ ŞİR NEVAÎ

Özet

Makale Alisher Navoi'nin Doğu edebiyatının teorik meseleleriyle ilgili bir takım kararlarını incelemektedir. Türk ve Fars şiiriyle ilgili değerlendirmeleri analiz edilir.

Anahtar kelimeler: *şiir, ölçü, beceri, yansıtma, yansıtma, edebi süreç, ideallik*

Alisher Navoi literary theorist of the East

The article considers a number of judgments of Alisher Navoi on theoretical issues of literature. His assessments of Turkic and Persian poetry are analyzed.

Keywords: *poetry, metric, skill, reflection, reflection, literary process, ideality*

Ulu Nevaî mirasının büyük bir kısmını şairin edebî eleştirel düşüncelerini içinde barındıran eserleri oluşturur. XX. asrın dalgalı yıllarında bile Nevaî'yi araştırma çalışmaları devam ettirildi. Bu çalışmalar arasında özellikle vurgulamak istediğimiz, A.Hayitmetov'un **Ali Şir Nevaî'nin Edebî-Eleştirel Düşünceleri** adlı risalesidir. Saygıdeğer hocamız; Nevaî'nin (ister epik olsun ister lirik olsun) her eseri sayfalarından edebî eser, sanatçı, edebî maharet, muasırları ve seleflerinin eserleri ile ilgili düşünceleri bulup analiz etmiş, değerlendirmiştir. Her bir bilim dalı gibi Nevaîşinaslık da gelişme süreci boyunca gerçekleştirilen daha önceki çalışmalarda ihmal edilen, eksik kalan konuları yeni olgu ve bulgulara dayanarak yorumlamaya, onları yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, şairin edebî-eleştirel düşüncelerini Özbek edebiyatı çerçevesinde değil, **Doğu edebiyatı genelinde** araştırarak bazı görüşlerimizi paylaşmak istedik.

Bilindiği üzere, Ali Şir Nevaî'nin edebî düşünceleri sadece **Mecalisü-n Nefais**'le sınırlı değildir. Onun tüm eserlerinde bu tür düşüncelere rastlamak mümkündür. Büyük söz sanatçısının görüşlerinde dönemin edebî kültürel hayatının tüm ana eğilimleri kabararak görünür ve bunların araştırılması aynı zamanda dönemin estetik ilkelerini belirler. Örneğin, Maksud Şeyhzade **Mahbubu-l Kulub'**daki edebiyatla ilgili fikirler hakkında şunları yazmıştı: "Edebiyatın özelliği, **anlamı ve vazifesi hakkında gâyet anlamlı bir tarif** Nevaî'nin şiire bakışını doğrudan ve açıkça ifade eder. Nevaî'nin sözüyle, şairlerin işi **"mânâ hazinesinden inci toplamak ve halkın feyzi için nazım düzenine dizmek"**tir. Kısa ama ansiklopedik bir derinliğe sahip olan bu tarife dikkat edelim: 1.Nazım, mânâ ve mazmun temelinde **("mânâ hazinesinden inci toplamak")**; 2.Belli ve muntazam bir kalıp içinde gelişmeli. **("Nazım düzenine dizmek")**; 3.Nazımdan beklenen; halkın faydası, halka hizmet etmektir. **(halkın feyzi için**)".[17] Görüldüğü üzere şair, edebiyatın sosyal fonksiyonuna önem vermiş, tüm sanatsal faaliyeti boyunca onu vurgulamıştır. Şair; edebî eseri, yazarı değerlendirirken her şeyden önce onun toplumsal önemine dikkat çeker. A.Hayitmetov konuyla ilgili şöyle der: "Nevaî muasırları arasında **hiçbir sosyal özelliği olmayan şiirler yazan** **Âsefî, Sağarî, Hürremî, Kabilî, Baverdî** gibi onlarca şairi tezkiresinde *sertçe eleştirir,* onların halkın gözünde hiçbir hizmetinin ve değerinin olmadığını vurgular."[18] Buna dayanarak, Nevaî'nin edebî esere sadece sosyal çerçeveden baktığını söylemek yanlış olur elbette. Şair edebî eserin edebî maharet, delilleme, vezin, uyak gibi diğer unsurlarına da büyük önem vermiştir.

Biz, herhangi bir dahice eserin kökeninin geçmişe dayandığını, geçmiş değerlerini bağrında bulundurarak dönemin, ait olduğu zamanın tablosunu çizdiğini son zamanlarda unutmuş gibi görünüyoruz. XX. Yüzyılın ünlü filolog ve filozofu M.Bahtin'in (1895-1975) şu sözleri bu bağlamda manidardır: "*Edebiyatın büyük eserleri asırlar boyu şekillenir, olgunlaştığında ise bu uzun ve zorlu süreçte pişen en güzel meyveler toplanır."*[19]

Demek ki Ali Şir Nevaî'nin sanatı uzun süren edebî kültürel gelişmenin meyvesidir. **Büyük şair Türk edebiyatının yanı sıra Fars edebiyatının da önde gelen geleneklerini eserlerinde sentez edebilmiştir**. Bu

[17] M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972. S.195.
[18] Hayitmetov A. Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.S.84.
[19] M. Bahtin. "Novıy mir" yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1.S.86.

anlamda, şairin edebî eleştirel düşünceleri doğrudan Fars edebiyatı için de geçerlidir. Yalnız, geçtiğimiz süre boyunca şairin sanatı, edebî eleştirel görüşleri esasen Özbek edebiyatı çerçevesinde araştırıldı ve bu, kanaatimizce Navaîşinaslık tarihi için normal bir aşamaydı. Bununla birlikte, bugüne kadar toplanan muazzam bilgiler, günümüz edebiyat biliminin yakaladığı başarılar ekseninde konu yeniden idrak edilmeli, değerlendirilmelidir.

Şairin *Mecalisü-n Nefais*'te adlarını andığı ve sanatını değerlendirdiği şairlerin büyük çoğunluğu Fars şairleridir. Nevaî, seleflerinin sanatından gâyet iyi haberdardı ve onlara eleştirel gözle bakardı. Örneğin *Mecalisün-Nefais*'in giriş bölümünde önceki (Farsça) tezkirelerde **muasır şairlere çok az yer verildiğini yerinde tespit ederek** esas dikkati çağdaş sanatçılara çevirir. İlginçtir ki Farsça tezkirelerin tür evrimini araştıran A.N.Ardaşkinova ve M.L.Reysner'ler Devletşah Semerkandî'nin **Tezkiretü-ş Şuara** ve Camî'nin **Baharistan** adlı eserlerinde şairler hayatından hikâye eden rivayetlerin, kısa öykülerin daha baskın olduğunu, çağdaş sanatçılara ise daha az yer verildiğini kaydederler.[20] Nevaî'de ise sanatçıya karşı net bir yaklaşım, ciddi analiz daha üstündür. Ayrıca, şairin eseri **bir asır boyunca Farsçaya üç defa**, çeyrek asır içinde ise iki defa (Fahrî Heratî ile Muhammed Kazvinî'lerin tercümeleri kastedilmektedir) çevirilmiştir. Şairin eserleri üzerine Fars okuyucular için hazırlanan **sözlükler** Ali Şir Nevaî sanatına duyulan ilginin, edebî ihtiyacın göstergesidir.

Şairin edebî eleştirel düşünceleri (uygulamadan uzak) salt teorik özelliğe sahip olmayıp tür kurallarına uygun halde eserlerinde ifade edilmiştir. Örneğin, şair *Bedayeü-l Bidaye*'nin dibacesinde divan ve gazel hakkındaki tenkidi görüşlerini açıkça beyan eder.[21] Söz konusu görüşler sadece Özbek şiiriyle ilgili olmayıp genel teorik özelliğe de sahiptir. Bu konuda Y.İshakov şöyle yazar: "Nevaî divanında diğer divanlarda rastlanmayan bir özellik vardır; şair ilk defa ihmal edilen **dört harf (çim, je, kef, lam-elif)** için özel gazeller yazar. Nevaî gazellerinde felsefi, toplumsal ve ahlâki meselelere daha geniş yer verir, eleştirel, hicvi gazellerin güzel örneklerini ortaya çıkarır. Özetle, gazel belli bir ortamla ilişkilendirilerek önemli toplumsal meselelerin ifadesi için hizmet eder."[22] Görüldüğü üzere şairin bu düşünceleri genel Doğu edebiyatının teorik meselelerini de tam olarak kapsar. Doğu bilimci ve edebiyatçı M.İmamnazarov Nevaî'nin *Mahbubu-l Kulub*'da şairin sanatçıları **"hakikat tariki", "mecaz tariki"** olarak iki guruba ayırmasına dayanarak şunları kaydeder: "Ali Şir Nevaî söz konusu terimi gayet güzel kullanarak islam edebiyatında "hakikat tariki" ve "mecaz tariki" şeklindeki iki edebî kolu keşfetti ve bunların her birini kısaca tanımlayarak XII ve XV. Yüzyılarda faaliyette bulunan ulu şairlerin hangi kola ait olduklarını net bir şekilde ortaya koydu."[23]

Anlaşılmaktadır ki Ali Şir Nevaî **sanatsal yöntem** konusunda da görüşlerini esaslı biçimde beyan etmiş ve bu *onu* Fars edebiyatının (bu edebiyatın geniş coğrafyaya yayıldığını unutmayalım – A.İ.) ilk araştırmacılarından biri yapmıştır. Ve nedense tam olarak bu önemli nokta Fars edebiyatını araştıran uzmanların hep dikkatinden kaçmıştır. Kanaatimizce bu konuda Nevaîşinaslarımızın da kusuru bulunmaktadır. Çünkü ülkemizde gerçekleştirilen çalışmaların büyük çoğunluğu Özbekçedir, dolayısıyla da ülkemiz sınırları içinde kalmıştır.

Edebiyatımızda edebî hadise söz konusu olduğunda *eğer konu* çağdaş edebiyatsa genellikle Rus edebiyatının "etkisi" abartılır, divan edebiyatı ise de Fars edebiyatının nüfuzu vurgulanır. Doğal olarak, hiçbir edebiyat mahdut halde gelişemez. Bir şekilde, önce komşu edebiyatlarla tanışır ve haliyle, ondan bir şeyler alır ve kendisi de ona bir şeyler verir. Yalnız, saf bireysel sanat hasılası olan *edebî eserin* yaratılış sürecini dış etkenle yani edebî etkileşimle ilişkilendirmek, onu salt gerçek olarak kabul etmek tek taraflı bir yaklaşımdır. Bunun dışında, Orta Çağ'da (hem Doğu'da hem Batı'da) edebî kanona (poetik ölçüye) dayanarak sanat eserleri verilmiş ve edebî gelenek üstünlük taşımıştır. Vaktiyle, Avrupa Doğu bilimcileri bu durumu göz ardı ettiklerinden bilimde Türk halkları edebiyatının ve Nevaî sanatının Fars edebiyatının birer taklidi olduğu yönünde yanlış bakış açısı gelişmiştir. Yalnız, burada ünlü Doğu bilimci E.Bertels'in şu sözlerini hatırlamak faydalı olur: "Fars şiirinin zengin hazinesinden biraz olsun haberdar olan kişinin Fars şairleri tarafından ele alınan konuların sayıca daha az olduğunu bilmemesi imkansızdır."[24] Konuya inatla dikkat çekmemizin sebebi, bugün de Türk halkları edebiyatı, özellikle Ali Şir Nevaî sanatı araştırılırken eski "ölçü"lerin kullanılmaya devam edilmesidir. Örneğin Rus Doğu bilimci B.V. Norik birincil kaynaklara

---

[20] Bu konuda bkz: Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravoçniku.// Vestnik Moskovsokogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7s.
[21] Bu konuda bkz: İshakov Y. Nevaî Poetiği, Taşkent.1983. S.12.
[22] İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014. S.289.
[23] İmamnazarov M. Nevaîşinaslığa Giriş. Taşkent.2015. S.254.
[24] Bertels Y E. Nevaî ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev.

dayandırdığı risalesinde: "Nevaî, (hiç kuşkusuz) Fars edebiyatının (deha bir) taklitçisi idi. Daha sonraki kuşağa ait birçok şair de "büyük emîr"e taklit ettiler, diye yazar.[25]

Eğer söz konusu estetik hadiseye döneminin iki büyük sanatçısı olan Ali Şir Nevaî ve Abdurahman Camî'nin sanatı örneğinde bakacak olursak tamamen farklı bir tabloyla karşılaşırız. Ali Şir Nevaî **Hamsetü-l Mutahayyirin'**de Camî ile sanatsal ilişkileri konusunda çok önemli bilgiler aktarır. Bu bilgilere göre şair, Camî'nin bazı eserlerinin yazılışında bizzat iştirak etmiş, onun yanında ve onun yardım ve tavsiyeleri ile birçok bilimsel kaynakla (daha çok irfani eserlerle) tanışmıştır. Şair **Muhakemetü-l Lügateyn**'de konuyu daha da açarak şöyle kaydeder: "...aning müsveddesin burunrağ bu fakirge iltifat ve itikat yüzidin berur irdilerkim; – "Bu avrakni al ve başdin ayağige nazar sal, hatiringge her ne aytgudek söz kelse, ayt!" – dib ve her ne işaret bolganikim, mezkur boldi, zahir kılsam, makbul tüşer irdi." Şimdi konuyla doğrudan ilişkisi olan **Hayretü-l Ebrar**'daki şu dizelere dikkat edelim:

Nâmeğekim rakim itib hâmesin,
Körmedi, men körmeyin, il nâmesin.

Yukarıdakilerden anlaşılmaktadır ki Nevaî Camî'nin eserlerini henüz taslak halindeyken okumuş, onlarla ilgili fikirlerini beyan etmiş ve bu fikirler Camî tarafından kabul görmüştür. Şu da unutulmamalıdır ki Nevaî *otuz sene boyunca dönemin edebî sürecinin başında bulundu ve şairler yazdıkları eserleri onun zevk süzgecinden geçirebilme umudunda idiler*: "...bu fakir sohbetige yetkurubdiler ve bu zaif alide ötkerirubdiler ve hak (cilalamak anlamında –A.İ.) ve ıslah iltimasın kılıbdurlar..." Dikkatinize sunduğumuz olgular; edebî etkileşim hadisesinin edebiyatımızda tekrar ele alınarak çağdaş edebiyat biliminin sahip olduğu imkanlarla yeniden değerlendirilmesini gerekli kılar. Bunun için yersiz heyecana kapılıp Nevaî'ye temelli "dönüş" yapmadan sadece Nevaîşinaslık tarihinin **refleksiya** edilmesi lâzım. **Refleksiya**, bir bilim dalında toplanan bilimleri derin idrak ederek yeniden değerlendirmek, demektir. Aynı zamanda herhangi bir bilim dalında, örneğin Nevaîşinaslık'ta da varislik geleneğinin istikrarı ve devamlılığının yapılacak çalışmalar için önemli güvence arz ettiğini unutmamak gerekir.

Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşüncesinin Doğu edebiyatı tarihindeki yeri meselesine gelince, saygıdeğer hocamız Y.İshakov'un şairin nazmı hakkındaki görüşleri önemlidir: "Demek ki **Nevaî'nin nazmı Doğu nazmı tarihinde (sadece türler açısından bakıldığında bile) tamamen yeni ve bir üst düzey sayılır**. Nitekim, Orta Çağ Doğu edebiyatı ele alındığında bir tek Hafız'ın (Hegel'in estetiğe ait dersleri kastedilmekte) veya birkaç Arap ve Fars şairinin mirasına dayanmak yeterli değildir. Bu durumda ya terimin anlamı (açıklamalarla) kısıtlanmalı ya da Türk nazmının zirve noktası ve Doğu şiirinin büyük başarısı olan Nevaî nazmı muhakkak olarak vurgulanmalıdır."[26]

Özetle, önümüzdeki vazife "Doğu nazmının büyük başarısı olan Nevaî şiirleri"ni, onun edebî eleştirel düşüncelerini dünya edebiyatı genelinde araştırmak ve büyük şairin dünya estetik düşüncesi tarihindeki makamını belirlemekten ibarettir.

Kaynaklar

1. Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011
2. İmamnazarov M. Nevaîşinaslığa Giriş. Taşkent.2015
3. Bertels Y E. Nevaî ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev
4. Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravoçniku.// Vestnik Moskovsokogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7
5. İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014.
6. İshakov Y. Nevaî Poetiği, Taşkent.1983.
7. M. Bahtin. "Novıy mir" yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1
8. Hayitmetov A. Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.
9. M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972.

[25] Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011.39s. Rusça orijinalde: "Sam Navai bıl podrajatelem (bezuslovno, genialnım) po otnoşeniyu k persidskoy literature. Posleduyuşiye pokoleniya poetov po bolşey çasti yavilis podrajatelyami samomu "velikomu amiru".
[26] İshakov Y. Nevaî Poetiği. Taşkent.1983. S.99.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/63-66

Севиль Баба гызы Багирова
Бакинский славянский университет

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАЦЕВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РКИ

Резюме

В статье раскрываются проблемы межкультурной коммуникативной компетенции и обучения русскому языку как иностранному, показано изменение существенных подходов в изучении иностранных языков, направленных не только на их состояние, но и на осмысление и понимание культуры страны. изучаемого языка, что будет способствовать взаимопониманию людей.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, коммуникативная компетенция, язык, культура, обучение русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, коммуникативная компетенция, язык, культура, обучение иностранному языку*

Formation of intercultural communicative competence of Azerbaijani students in the process of teaching Russian as a foreign language

Summary

The article reveals the problems of intercultural communicative competence and teaching Russian as a foreign language, shows a change in essential approaches in the study of foreign languages, which are aimed not only at their condition, but also at comprehending and understanding the culture of the country of the target language, which will contribute to mutual understanding of people.

Key words: *intercultural communication, communicative competence, language, culture**,** russian as a foreign language teaching*

Суверенность Азербайджанской Республики порождает новые возможности для совершенствования условий и форм жизнедеятельности людей, в ходе которых коммуникация является одной из важнейших социально-психологических составляющих механизма формирования образа жизни, всех протекающих в азербайджанском обществе социально-культурных процессов. Коммуникативная деятельность – это «способ внутренней организации и внутренней эволюции общества как целого, процесс, при помощи которого только и может осуществляться развитие общества, ибо это развитие предполагает постоянное динамическое взаимодействие общества и личности» [2].

Преподавание и изучение РКИ в Азербайджане рассматриваются как процессы, направленные на реализацию важной социально-культурной задачи, как составная часть всей идеологической работы, интернационального воспитания обучаемых.

Основным направлением реализации названной цели является коммуникативность обучения.

Коммуникация, представляя собой, необходимое условие жизнедеятельности человеческого общества, означает, прежде всего, общение между людьми, в ходе которого осуществляется обмен информацией для установления взаимопонимания в трудовой и социальной деятельности. Материальным средством реализации процесса общения является язык, который представляет собой продукт мыслительной деятельности человека и одновременно форму этой деятельности. Это дает основание утвердиться во мнении, что основное качество человеческого мышления есть логическая и абстрактная природа, благодаря которой язык способен служить средством коммуникации, функционировать как средство общения.

Проблемой «Язык и культура» плодотворно занимались ученые с начала XX в. В частности у Э.Сепира дается анализ понятия «культура», которая определяется как унаследованная совокупность практических навыков и идей, которая характеризует образ жизни человека. Язык – наиболее массовое из всех искусств, созданных анонимной работой многочленных поколений народа. Язык обладает способностью накапливать культуру и наследовать ее [6].

Язык представляет собой неоднозначную систему, и его реализации в коммуникативных событиях обычно приводят к взаимному соглашению коммуникантов о трактовке языковых значений. Этому способствует культурно обусловленная межкультурная коммуникативная компетентность – несколько видов общих знаний, разделяемых коммуникантами. Во-первых, это знания собственно

символьный системы, в терминах которой происходит коммуникация, и, во-вторых, знания об устройстве внешнего мира, которые состоят из личного опыта индивидуума, базовых, фундаментальных знаний о мире, имеющихся у всех людей, и всех остальных знаний, которыми они обладают вследствие принадлежности к различным национальным, этническим, социальным, религиозным, профессиональным и другим группам [3].

Межкультурная коммуникация представляет собой общение, осуществляемое в условиях значительных культурно обусловленных различий в коммуникативной компетенции его участников, при которым эти различия существенно влияют на результаты акта общения. Под коммуникативной компетенцией при этом понимается знание используемых при коммуникации символьных систем и правил их функционирования, а также принципов коммуникативного взаимодействия. Межкультурная коммуникация характеризуется тем, что ее участники при прямом контакте используют специальные языковые варианты и дискурсивные стратегии, отличные от тех, которыми они пользуются при общении внутри одной и той же культуры. Следует отметить, что пользуемый термин «кросс-культурная коммуникация» обычно относится к изучению некоторого конкретного феномена в двух или более культурах и имеет дополнительное значение сравнения коммуникативной компетенции общающихся представителей различных культур [5].

Способность к развитию коммуникативной компетентности общеизвестна, однако её конкретная реализация культурно обусловлена уникальным индивидуальным опытом каждого человека, из чего следует, что при коммуникации, являющейся процессом обмена сообщениями, постоянно происходит воссоздание смыслов, так как они не совпадают даже у людей, говорящих на одном и том же языке и выросших в условиях одной и той же культуры. Само собою разумеется, что при наличии разных культур и разных языков коммуникация осложняется настолько, что о полном понимании можно говорить лишь с известной долей предположения.

Обучения русскому языку в условиях азербайджанско-русского двуязычия важную роль призваны сыграть новые вербально-коммуникативные технологии, представляющие собой рациональное сочетание традиционных и новых методов обучения, в частности таких, как билингвальный и лингвосоциокультурный, предполагающий компонентную апелляцию к важным компонентам учебного процесса – социальной и культурной среде страны – носителя изучаемого языка. Данный метод включает в себя два основных аспекта общения – языковой и социокультурный, т.е. знание биокультуры, условий современной действительности, что позволяет обучающемуся ориентироваться в национальных особенностях, истории, культуре народа страны изучаемого языка. При таком подходе изучаемый язык можно сравнить с зеркалом, в котором, реально отражаются культура, условия жизни, трагедии, быт, повседневное поведение и многое другое страны носителей данного языка. Поэтому приоритетная задача преподавателя состоит в том, чтобы обучать второму языку в контакте двух лингвокультур, сообщая обучающимся комплекс соответствующих знаний.

Понятие межкультурной коммуникации такие области, как теория перевода, обучение иностранным языкам, сравнительная культурология, контрастивная грамматика, научные исследования в области межкультурной коммуникации фокусируются на коммуникативном поведении людей, сталкивающихся с культурно обусловленными различиями в языковой деятельности и последствиями этих различий [7].

Межкультурная коммуникативная компетенция создает базу для профессиональной мобильности и приобщению специалиста к международным стандартом, увеличивает возможности профессиональной самореализации на основе коммуникативности и толерантности, нацеливает на формирование комплекса компетенций, которые интегрируют не только знания и умения, но и мотивационную, ценностную и социально-поведенческую составляющие [3].

Основой для развития иноязычной межкультурной коммуникации является совершенствование на занятиях культуры общения как на родном, так и на иностранном языке, обучение технологии ведения диалога при внимательном отношении к партнеру [7].

Расширение экономических, политических и культурных контактов, а также совершенствование системы образования на современном этапе требуют нового подхода к преподаванию РКИ. В связи с этим возникает потребность в обеспечении такой организации учебного процесса, которая бы способствовала развитию личности обучаемого. Необходимость решения нестандартных задач как в процессе учебы, так и в будущей профессиональной деятельности требует развития эвристичности (от греч. «отыскиваю», «открываю») мышления, креативности (творческой сисы), оперативности, целеустремленности, инициативности в решении поставленных учебно-речевых задач.

Приоритетное использование коммуникативно ориентированных методов при изучении РКИ неоспоримо, так как межчеловеческое понимание строится на диалоге.

Главной задачей преподавателя является подготовка обучающихся к восприятию знакомости, к переживанию и сопереживанию. Личностно ориентированное обучение русскому языку как иностранному способно оказывать косвенное, отдаленное во времени, но целенаправленное влияние на развитие личности, мышление всегда находится в коле, пролагаемой языком.

Межкультурное обучение использует иностранный язык для осмысленного развития эмпатии, критической толерантности и способности к преодолению конфликтов.

Развитию у студентов-азербайджанцев умения находить путь в жизненный мир другой, чужой культуры, опираясь на собственный жизненный опыт.

В общих чертах коммуникативность заключается в уподоблении процесса обучения процессу реальной коммуникации, т.е. уподоблении условий обучения и условий применения результатов обучения. Такой подход предполагает превращение учебного процесса по русскому языку в решение реальных или правдоподобно имитированных задач общения в разных видах интеллектуальной и практической деятельности обучаемых с целью немедленного включения в коммуникативные процессы, протекающие через посредство русской речи.

Подготовка обучаемых в учебном процессе к решению естественных, важных для них коммуникативных задач, т.е. формирование у них коммуникативной компетенции в устных и письменных видах речевой деятельности дает основание считать коммуникацию не только целью, но и средством, путем к достижению намеченной цели обучения. Такое понимание коммуникации реализуется установками на решение самых разнообразных задач, которые ставятся перед обучаемыми и предъявлением языкового материала как средства решения этих коммуникативных задач, созданием условий для самостоятельного общения во вновь возникающих ситуациях.

В основе коммуникации лежит не технология воссоздания самих ситуаций (воспроизведение всех реально встречающихся ситуаций невозможно), а реальность деятельности в ситуации, программы, планы поведения, т.е. различные тактики использования языка как средства речевой деятельности с учетом присутствующей в данном акте учебного общения и адекватной ему мотивации.

При таком подходе процесс обучения, по сравнению с реальным процессом коммуникации, в каких-то аспектах упрощен, но по основным параметрам он ему адекватен. Методическая значимость такой адекватности объясняется двумя главными факторами:

- переносом, без которого любое обучение не имеет смысла;
- мотивацией, отсутствие которого заметно снижает результативность учебного процесса.

В сферу мотивации включаются различные побуждения – потребности, интересы, стремления, цели, идеалы, чувства, склонности и т.д. Сохранение и развитие мотивов учения, учебная деятельность на иностранном языке приобретают при этом личностный смысл.

Из сказанного следует, что стоящая перед обучаемым речевая задача должна отвечать его потребностям и интересам, учитывать его жизненный опыт, сферу интересов, склонностей, эмоциональную сферу, мировоззрение и т.д.

Обучение межкультурной коммуникативной компетенции целесообразно проводить, учитывая следующие требования:

- учет специфики коммуникативно-диалоговой модели процесса формирования межкультурной компетенции и межкультурной толерантности как интегративного качества специалиста;
- осуществление аксиологизации лингвострановедческой учебной информации;
- последовательный учет своеобразия национальной культуры обучающихся;
- интенсификация учебного процесса за счет расширения межпредметных связей, проведения интегрированных занятий;
- моделирование в учебном процессе речевых ситуаций, имитирующих типичные обстоятельства межкультурного общения;
- обеспечение учебного процесса новейшими технологиями обучения, включающими в себя комплекс информационно-технических, лингвокультурологических и собственно методических средств для обучения межкультурному диалогу.

Литература

1. Вишняков Т.А. Некоторые вопросы методики преподавания русского языка как иностранного на продвинутом этапе обучения (курс лекций). Ч.I. – М., 1975. – 117с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного, 4-ое изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990, - 246с.
3. Грушевицкая Т.Г. и др. Основы межкультурной коммуникации. Москва. 2002.
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1996 – 214с.
5. Садохин А.П. Введение в межкультурную коммуникацию. Москва. 2009.
6. Сепир Э. Избранные труды по лингвистике и культурологии. М., 1993, 315с.
7. Тен Ю. Культурология и межкультурная коммуникация. Ростов-на-Дону. 2007.

Рецензент: доц. И.Гасанова

Göndərilib: 18.08.2020 Qəbul edilib: 20.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/67-72

Leyla Ibrahim qızı Quliyeva
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
quliyevaleyla@mail.ru

NIZAMİNİN “YEDDİ GÖZƏL” ƏSƏRİNDƏ ADIÇƏKİLƏN “TƏNQLUŞA” BARƏDƏ TƏDQİQATLAR

Xülasə

Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində adıçəkilən və Azərbaycan dilinə tərcümədə izahı verilməyən “Tənqluşa” kitabı barədə tədqiqatlardan danışılır. Müəllif Ziva Veselin “Teucros in Nizami’s “Haft Paykar” (Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Teokros”) məqaləsində “Tənqluşa”nın Qərb tədqiqatlarından müfəssəl danışıldığını bildirir, amma bu və digər tədqiqatlarda Şərq mənbələrinə yer verilmədiyini, əsərin pəhləvi və ərəb dilinə tərcümələrinin öyrənilmədiyini vurğulayır. Məqalə müəllifi daha sonra əsərin meydana gəldiyi ərazi, onun Şərq astranomiyası və astralogiyası üzərinə qoyduğu izlərdən danışır.

Məqalədə Tənqluşa barədə təkcə Nizami “Xəmsə”sində deyil, həm də Xaqani Şirvanin əsərlərində məlumat verildiyi bildirilir. Müəllif Səfəvilər dövründə də bu əsərin farscasının üzünün köçürüldüyünü diqqətə çatdırır.

Açar sözlər: *Nizami, “Yeddi gözəl”, Teokros, Tənqluşa, astranomiya, faza, dərəcə*

Research on “Tanglusha” mentioned in Nizami's “Seven beauties”

Resume

The article deals with the research on the book "Tanglusha" mentioned in Nizami Ganjavi's "Seven Beauties" and not explained in the Azerbaijani translation. The author states in Ziva Vesel's article "Teucros in Nizami's Haft Paykar" that the Tanglusha's Western studies are discussed in detail, but these and other studies do not include Oriental sources and translations on Pahlavi and Arabic have not been studied. . Then the author of the article talks about the area where the work originated, its traces on Eastern astronomy and astrology.

The article says that Tanglusha is mentioned not only in Nizami's "Khamsa", but also in the works of Khagani Shirvani. The author points out that the Persian version of this work was copied during the Safavid period.

Key words: *Nizami, "Seven beauties", Theocros, Tanglusha, astronomy, phase, degree*

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunmuş və ingilis dilində nəşr edilmiş “A Key to the Treasure of the Hakīm” toplusundakı maraqlı məqalələrdən biri də Ziva Veselin “Teucros in Nizami’s “Haft Paykar” (Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Teokros”) tədqiqatıdır. Məqalə haqqında danışmazdan öncə Teokrosun kimliyini, hansı ölkədən olmasını müəyyən qədər araşdırmaq lazım gəlir. Yalnız bundan sonra adıçəkilən məqalə əsasında Nizaminin nə üçün Teokrosun (Tənqoluşa) adını çəkməsi, bu şəxsin adının Şərqə necə gəlib çıxması, Şərq üçün onun önəmi və s. məsələləri araşdıracağıq.

Əsəri bizə fraqmental şəkildə gəlib çatan yunandilli Teucrosun iki eranın qovşağında (e.ə. I əsr / b.e. I əsrində) yaşadığı ehtimal edilir. Onun haqqında məlumat çox azdır. Teokros islam dünyasında Tinkərus (طينكروس), Tinkəlus (طينكلوس), Tinğorus (طينْقُروس), hətta Dənkavəşa (دَنْكاوَشا), fars mənbələrində isə Təngluşa (تنگلوش ا), yaxud تنگلوش kimi tanınmışdır. Nallino “Təngəluşa” kitabının müəllifi və həmin kitabın məzmunu ilə bağlı ərəb və fars dilində müxtəlif rəvayətlərin olduğunu bildirir: “Müəllifin adı bizə babilli Təngiluşa kimi gəlib çatnmışdlr. Həmin kitabın mövcud olan iki ərəb nüsxəsindən birinin tərcüməçisi hicri q. III əsrin sonu, IV əsrin əvvəllərində yaşadığı güman olunan İbn Vəhşiyyə adı ilə tanınmış Əbubəkr Əhməd bin Əli bin Qeys Kəsdani olmuşdur (1.s.202-204). Farsca mövcud mətndə də iki dəfə onun adı çəkilmişdir. (2.s. 86-114)

O, islam ədəbiyyatında, məsələn, İbn əl-Nadimin “Fihrist”ində Babildəki planetlər məbədinin əfsanəvi qəyyumu kimi nəzərdən keçirilmişdir. Nadim Əbu Səhl bin Nübxətə əsaslanaraq Babildən olan iki ulduzşünas barədə söhbət açır. Onlardan biri vocuh (faza) istilahı haqqında yazılmış “Əl-vücuh və əl-hüdud”un (Astronomiyada fazalar və hüdudlar) müəllifi Tinkəlus, digəri “Əl məvalid aləl -vücuh vəl-hüdud”u (Fazalar və hüdudlar üzərində doğuşlar) qələmə alan Tinqərusdur. Guya, Zohhak yeddi guşəli ulduzu müşahidə etmək üçün yeddi ev tikdirmiş, Müştəridən-Mərrixə qədər evlərin müşahidəsini ardıcıllıqla aparmağı onlara tapşırmışdı (3.s.238). Qofti, adı bəzən Tingoluşa kimi oxunan babilli həkimin adının daha

düzgün variantının Tingoluş olduğunu bildirir. "Tinğorus da həmin mətləbləri təkrar edir", -deyə o, yazır (4.s.104-105)

Şəhrizuri də İbn Nədimin fikrini təkrar edərək ortaya bir izafət əlavə etmişdir. Əslində, o, bununla da Tinqorusun Teofrosdan yarandığını sual altına almışdır. O, babilli Hermesi də Təngluşanın müasirlərindən hesab etmişdir. Hacı Xəlifə də ərəb rəvayətlərinə əsasən "Təngəluşah hökmlərində səmanın təsviri"nin ona mənsub olması ehtimalını irəli sürür və Hermes Əl-Hərəməsənin "Sirlər xəzinəsi və həqiqətlər zəxirəsi"nə babilli Tənquluşanın heyrətamiz şərh yazdığını xatırladır. (5.s.223)

Amma burada bir məqamı qeyd etməliyik, Teokrosun etnik mənsubiyyəti ilə bağlı həm Qərb, həm də Şərq alimlərinin mövqelərində ciddi fərqlər vardır. Bəziləri onun yunan (rumlu) astroloqu, digərləri yunanşünas və yunandilini mükəmməl bilən babilli həkim, üçüncülər isə, onun əsərinin ərəbcəyə yunan, yaxud arami dilindən deyil, pəhləvi dilindən tərcümə edilməsi iddiasını irəli sürərək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Təng və Luşa arasına bir izafət işarəsi əlavə etməklə onu İranla bağlamağa çalışır. "Moed ül-Füzəla" (6.s.250), " Bürhane Qate" (7.s.521-522) "Məcmə əl-fürus" (8.s.282), "Qiyas ül-lüğət" (9.s.248) kimi əksər fars ensiklopediyaları və lüğətlərində bu cür izahlar verilmişdir.

Məşhur Bürhani Qate-də Təngluşa sözündəki sonuncu "a" hərfi artıq hesab edilir və "təng" sözünün kitab, səhifə mənasında işlədildiyi bildirilir. Burada da bir çoxlarının Luşanı yunan, bəzilərinin isə babilli hesab etdiyi və onun kimya, magiya, təksir elmlərindən başı çıxan bir həkim olduğu vurğulanır (7, s.521).

Təngəluşanın məhz pəhləvi dilindən ərəb dilinə çevrilməsini əsaslandırmağa çalışan alimlər isə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, onu Maninin "Ərtəng"i (Ərjəng) ilə müqayisə edir və onun nəqqaşlıq, rəssamlıq sənətində ikinci Mani olduğunu qeyd edirlər. "Maninin kitabı Ərtəng (Ərjəng) adlandığı kimi, onun da kitabı "Təng" adlanmışdır". Lakin heç də bütün müəlliflər bu fikirlə birmənalı olaraq razılaşmır. Məsələn, Təngluşa sözünün kökü barədə Gotşmidin dediklərini İ.A.Vullers öz fars-latın lüğətində geniş tədqiq edərək Qotşmidi ciddi tənqid etmişdir (10, s.468-471).

"Təngluşa"nı Roma Heykəltəraşlıq və Rəssamlıq Evi kimi izah etməyə çalışanlar da kifayət qədərdir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi onun kitab olması məsələsi üzərində dayananlar daha çoxdur. "Həkim Luşanın kitabında onun çəkdiyi şəkillər, nəqşlər, əyrilərin və düyünlərin ornamenti, digər təsvir və nəqqaşlıq nümunələri toplanmışdır. İranda məşhur olan Rəşidi, Cahangiri lüğətlərinin yazdığına görə, bu kitab Maninin "Ərtəng"inə bərabər olmuşdur və əgər Mani Çin rəssamlarının başçısı olmuşdusa, Luşa da Roma rəssamlarının lideri idi" (11).

Həmin fikri digər müəlliflər də bölüşür. Məsələn, nüfuzlu Əncümənara və Anəndərcin yazdığına görə, o, "Şəkillər və hüdudlar" adlı əsərin müəllifi olmuşdur. Məhəmməd Moin Bürhanın Qatenin haşiyəsinə yazdığı qeyddə bildirirdi ki, "Babil Təngəluşası" Teokrusun əsəri olmuş və yunanca yazılmışdır. Müəllif ehtimal edir ki, Ənuşirəvan dövründə yunancadan orta fars dilinə-Pəhləviyə, az sonra pəhləvidən aramiyə tərcümə edilmişdir. Arami nüsxəsi sonradan islam müəlliflərinin əlinə düşmüşdür. Nallinonun "İlm ül-fələk" kitabında yazdığı kimi hicri tarixinin II əsrində adıçəkilən əsər pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmiş və həmin kitab islam münəccimləri arasında məşhurlaşmışdır. Qoftinin "Tarix ül-hükəma" kitabında deyilir ki, həmin kitab "xalqın arasında əldən-ələ gəzmişdir". Ərəbcədə olan iqtibas və uyğunlaşdırmaların bəzi hissələri Əbu Məşər Bəlxinin "Əl Mədxəl ül-kəbir" kitabı boyunca səpələnmişdir. İranlı müəlliflərin, iddiasına görə, Əbu Məşər kitabının birinci fəsilində Təngəluşanın altıncı fəsilini olduğu kimi vermişdir. O, bu kitabın ərəb mətnini eynilə öz kitabına daxil etmiş və onu Teokrosun kitabının yunan əslinə uyğunlaşdırmışdır.

Adıçəkilən İran alimləri "Babil Tangəluş"unun eramızın I əsrinin ikinci yarısında yunan dilində yazıldığını və sonradan Pəhləvi dilinə tərcümə edildiyini, hətta pəhləvi kitabında "Bazidəc"in də eyni yunan Təngəluşu olduğunu bildirirlər. Onlar fars dilində "Əl vocuh və əl-hüdud kitabı" kimi tanınan Teokros kitabının pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcüməsi zamanı müəllifin pəhləvi dilində yazılmış adının Təngəluş və yaxud Təngəluşa kimi dəyişdirildiyini bildirirlər. (Bəzən ona indi Əqrəquf kimi tanınan Qufa mənsub olmaq mənasında işlənən Qufani də demişlər).

Minoriski də təxminən buna yaxın fikirdədir. "Müsəlman müəlliflərinin Tinkolus (ya Tinkorus) kimi tanıdıqları babilli həkim yunanşünas Teokrus olmuşdur. O, miladi tarixinin əvvəllərində yaşayıb. Miladi VI əsr müəllifi Retoryus onun haqqında yazırdı ki, Əl Bürc məntəqəsinin on iki forması haqqında əsər yazan filosof babilli Akari Tekrosdur". (12)

Kitab astronomik fiqurlar (Ptolomeyin məşhur 48 bucaqlı təsvirindən başqa) və bəzi ərəb kitablarında səma dərəcələri adlandırılan və yunanca parante lunta deyilən həyat hadisələri üzərində doğulan bürclərin on iki bucaq formalarından bir şəklinin tülu vaxtı şəhər üfüqündə görünməsinin səbəblərindən bəhs edir. Əbu

Məşərin kitabında fiqurların təsviri yunan (Ptolemeyin nöqteyi-nəzəri), hind və İran dünyagörüşünə uyğun olaraq təsvir edilmiş və İran təsəvvürü Tangəluşanın adından verilmiş və bu formaların fars adları qeyd olunmuşdur.

İranlı müəlliflər bu qeydlərdən çıxış edərək kitabın yunan dilindən deyil, pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə edildiyi iddiasını irəli sürürlər. Son zamanlar hətta bu yunan kitabının müəyyən dərəcədə İran formatında qurulduğunu və ona İran məzmunu daxil edildiyini diqqətə çatdırırlar.

Tangəluşaya aid və İbn Vəhşiyə tərəfindən tərcümə edilmiş "Əl-dərc və əl-həkəm aliha fima tədəl mən təvale əl-mövludin liTəngəluşa əl-Babili Əl Qufani be tərcümə İbn Vəhşiyə” kitabının nüsxələri indi də qalmaqdadır. Nallinonun araşdırmalarına görə, həmin tərcümə tamamilə uydurmadır və onun Tinkoluşa ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə olunmuş əsl kitabla bağlı deyildir (13).

Göründüyü kimi, əsərin yunancadan, arami dilindən, yoxsa pəhləvidən ərəbcəyə tərcümə edilməsi məsələsi barədə də polemikalar hələ bitməmişdir. Əsərin pəhləvi dilində yazılmasını iddia edənlər ən çox “vav” hərfinin orta fars dilində “n, r, v” –nı bildirməsi ilə əlaqələndirirlər.

Öz əsərlərində klassik mətnlərə tez-tez müraciət edən Nizami də Təngəluşa sözündən bir neçə dəfə istifadə etmişdir. Nizamidən başqa digər farsdilli şairlərin də əsərlərində Təngəluşanın adına rast gəlirik. Məsələn, İran alimi Mahyar Abbas “Təngəluşa” adlı məqaləsində bu sözün Xaqaninin “Həbsiyyə”sində üç dəfə qeyd olunduğunu yazır: “Təngəluşa sözü Xaqani Şirvani şeirlərində üç dəfə, Nizami Gəncəvi əsərlərində təsvir, gözəl nəqş, yaxud müşahidə yeri mənasında işlənmişdir. Bu sözün elm, surətlər tarixində fərqli mənaları və böyük keçmişi vardır”. (14, s. 75-88)

Xaqani bir əsərində onun adını müqayisə obyekti kimi ortaya çəkir:
بنام قيصران سازم تصانيف
به از ارتنگ چين و تنگلوشا
(15, s.27)
(Təsniflər yaradırıq qeysərlərin adına
Çin Ərtəngindən və Təngəluşadan daha yaxşı)
(Təsanif sözünü Abbas Mahyar تعويذ در شعر خاقانى adlı məqaləsində “kitablar” kimi izah etmişdir (16, s.47-49).

Humayin-Farruxun qeyd etdiyi kimi, Nizaminin “Həft Peykər”ində Təngalūşanın adına iki dəfə rast gəlinir. Birinci dəfə poemada kosmik günbəz kimi təsvir edilən Xəvərnəq Sarayının divarlarındakı yüz min xəyali fiqurlarla bağlı onun adı qeyd olunur.
فلکی پای گرد کرده به ناز
نه فلک را به گرد او پرواز
قطبی از پیکر جنوب و شمال
تنگلوشای صدهزار خیال
(17, s.716)
(Bir fələk bardaş qurub naz ilə
Doqquz fələk onun dövrəsində fırlanır
Şimalın, cənubun bir gözəllik qütbü (dür)
Yüz min xəyalın Təngəluşası(dır))

Aşağıda Məmməd Rahimin poetik tərcüməsini veririk. Müəllif orijinala sadiq qalmağa çalışmışdır, lakin nədənsə “dövrəni” baş kimi çevirmişdir.
Sanki bardaş qurub bir fələkdi tək
Uçurdu başında düz doqquz fələk.
Gözəllik qütbüydü cənub –şimalın
Təngülüşasıydı yüz min xəyalın.
(18.s.42)

Ziva Vestel yazır ki, səma gücü ilə müqayisədə insanın gücünün üstünlüyünü məcazi olaraq göstərmək üçün ikinci dəfə şeirin sonunda Tangalūşaya istinad edilir. Buna baxmayaraq, müəllif onun üzərində dayanmır və o bunu məqsədinin tamamilə fərqli bir məsələyə aydınlıq gətirmək olması ilə izah edir. Məqalə müəllifi ilk olaraq belə bir sual qoyur: Xəvərnəg sarayındakı kosmik günbəzin görüntülərinin Teucrosla nə əlaqəsi? Nizami həmin şəkilləri niyə məhz Teokrosla bağlayır?

Müəllif bu sualların cavabını ən azı üç ehtimalla əsaslandırır: Bir tərəfdən, bu görünüşlər ya islam dünyasının astronomiyasında, həm də astrologiyasında məlum olan otuz altı dekansın, ya da ekliptikanın üç yüz altmış dərəcə təsviri ola bilər. Digər tərəfdən, bunlar Teucrosa aid bir kitabda toplanmış və Nizaminin

zamanında bəlli olan astroloji uydurmalar üçün açıq şəkildə istifadə olunan təcrid olunmuş rəsmlərdən ibarət bir arxaik təsvir ənənələrini xatırlada bilərdi. Teucros ilə decans məsələsi arasındakı əlaqə orijinaldır.

Burada istər-istəməz sual doğur? Teokrosun mətni ilə Nizami necə tanış olub? Z.Vesel də bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi müəlliflərin fikirlərini təkrar edərək yazır ki, həmin mətn orta fars dilinə, orta fars dilindən isə ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Amma bunun ardınca Z.Vesel yazır ki, dekanların tam təsvirini (وجه vajh) Əbu Məşərin ərəb dilindəki “Kitab al-mədxəl al-kəbīr ilā 'ilm ahkam əl-nucūm” əsərində tapa bilərik. İbn Hibintanın “Kitab al-Muğnī fī ahkam əl-nücum” kitabında da bu təsvirlər vardır. Hər iki müəllif Teucrosun orijinal mətninin ərəb tərcüməsinə təxmini istinad etmişdir. Bu iki ərəb mətnində təsvir edilən üç fərqli- "Fars-Babil-Misir” – dekans ardıcıllığı Teucros ilə açıq şəkildə əlaqələndirilmişdir. Həmin dekanslar əsasən Misir tanrılarını təmsil edən xəyali rəqəmlərdən ibarətdir. Ancaq Əbu Məşərin və İbn Hibintanın əsərləri yalnız dekanların şifahi təsvirini verir, islam dünyasında Teukrosun dekanslarını əks etdirən heç bir rəsm yoxdur.

Əbu Məşərin təsvirinə yaxın olan dekanslar VIII-IX əsrlərdə Orta Asiya rəsm (hind ənənələrinə görə) eskizilərinə aid vərəqdə olan fiqurları xatırladır. Bu rəsmlər Əbu Məşərin təsvirində istifadə etdiyi ümumi İran prototipinə söykənə bilər. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Məşərin “Kitab al-Mavalid”i Teucros dekanslarının rəqəmlərini və onları idarə edən planetləri təmsil etmirlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Teucrosun dekanslarını təsvir edən ərəb mətni heç vaxt fars dilinə tərcümə edilməmişdir.

İslam dünyasında Teucrosa aid edilən ikinci məsələ ekliptik / zodiacal kəmərin üç yüz altmış dərəcəsinin təsvirini verən (suver-i dərəc-i falak صور درج فلک) hesablamadır. Bu məsələyə iki yanaşma vardır: Birincisi, Ullmann bu ərəb mətnini X əsr Nabatean ədəbiyyatına aid bir saxtakarlıq hesab edir. Fəhd isə, əksinə, onu daha dixronoloji şəkildə nəzərdən keçirməyimizi və bu apokrifik mətnə daha erkən tarix verməyimizi təklif edir. Bu gün bizim Teucros tərəfindən yaradılmış tam orijinal yunan mətnindən xəbərimiz yoxdur. Adətən belə hesab edilir ki, ayrı-ayrı dərəcələr haqqında təsəvvür “Sphaera Barbarica” dekanlarından gəlir. Son tədqiatlar bütövlükdə dərəcələrin mənşəyi və inkişafı barədə daha geniş informasiya verməlidir.

Bu mürəkkəb problemə toxunmadan, İslam dünyasında bəlli olan dərəcələrin fərqli seriyalarının sadə siyahısını təqdim edəcəyik. X əsrə aid Teukros dərəcələri haqqında mətnin ərəbcə surətindən başqa əlimizdə II Şah Abbasın şəxsi kitabxanası üçün düzəldilmiş hicri 1074, miladi 1663-1664-cü il tarixli farsca illüstrasiyalı surət də vardır. Bu farsca versiya XII əsrdə ərəb mətninin fars dilinə güman edilən tərcüməsinə əsaslanmışdır. Hazırda o, əlimizdə yoxdur. Bu, islam dünyasında Təngəluşa ilə bağlı olan yeganə illüstrasiyalı və nadir surətdir. Hər bürc dərəcəsinə uyğun təsvir - cəmi üç yüz altmış olmaqla - əvvəlcə mətndə şifahi şəkildə təsvir olunur, ardınca qrafik təsvir və həmçinin bu dərəcəyə müvafiq doğulmuş şəxsin spesifik astroloji xarakteri verilir. Maraqlıdır ki, kitaba texniki giriş səma cisimlərinin təsiri nəzəriyyəsini açıqlayır və traktatdan tilsim işlərində necə istifadə edilməsini izah edir. Teukrosla bağlı üçüncü mümkün mətni müzakirə etməzdən öncə gəlin aydınlaşdıraq, Nizami “Həft peykər”in yuxarıdan xatırladılan hissəsində Təngəluşaya istinad edərkən dekan, yaxud dərəcə haqqında düşünübmü?

Cavabın bir hissəsi o fakt ola bilər ki, o təsviri şimal və cənub nöqteyi-nəzərindən xatırlayır. Bu görünür sabit ulduzlar sferasında dekanların vəziyyətinin təsvirinə işarə edir. O vəziyyətə ki, dəyişkəndir və mürəkkəb evolyusiyaya malikdir (Ehtimal ki, bürc kəməri ilə sıx bağlı olan dərəcələri, bu şəkildə müəyyənləşdirmək lazım deyil.) Bununla yanaşı, məlum şərhdə problem yaradan odur ki, Nizami dövründə Latın Qərbindən fərqli olaraq islam dünyasında hələ “həqiqi” dekanlar haqqında təsəvvür (Teukrosun təsvir etdiyi kimi) məlum deyildi

Biruni ərəbcə tərib etdiyi “Təfhim” əsərində “dekanlar/vücuh(sima)” altında yalnız dekan lordları və hind dekanlarını (داریجان) müzakirə edir. O, həqiqi dekanlar probleminə qısa, neqativ şəkildə, rəqəmlər kimi (sovər) baxır.

Şahmərdan tərəfindən hicri 466, miladi 1081-ci ildə qələmə alinmiş “Rövzət ül münəccimün”, “Mədxəli-mənzum” adı altında yazılmış iki astroloji poemada bu həqiqi dekanlar xatırladılmır, çünki müəllifin sözlərinə görə, öz dövründə onların mənası bəlli deyildi. Dəqiqləşdirilmiş giriş (Astrologiyaya): birincisi, Xocəndi tərəfindən miladi 1219-1220-ci ildə yazılmış, ikincisi isə, Nəsrəddin Tusiyə aid edilən daha sonrakı variant. Görünür, artıq Teukrosun həqiqi dekanları Nizami dövründə elmi nöqteyi-nəzərdən aktual deyildi. Əbu Məşərin “Mədxəl”ində və İbn Hibintanın “Müğni”sində onların tam təsvir olunmasına baxmayaraq, ümumi mədəniyyət sahəsində artıq unudulmuşdular. Çox ehtimal ki, bu, onunla bağlı olmuşdur ki, onların ərəb mətni dərəcələr haqqında ədəbiyyatdan fərqli olaraq heç vaxt fars dilinə çevrilməmişdir. Nizaminin şeirlərində dərəcədən danışılır, dekanlardan yox. Teukros ənənəsindən yana islam dünyasında həm ərəb, həm də fars dilində bir neçə başqa “dərəcə”lər məlumdur. Digərləri ilə yanaşı, Zərdüştə aid, hind (Tomtom Hendiyə aid), Babilə aid (Teukrosa yox, Abudhatis Babiliyə aid) ənənələr mövcud idi. Fəxrəddin Razi ərəbcə

yazdığı "Əl-Sırр əl-məktum fi muxatibat ən-nücum" əsərində inanclara, sabilərin adətlərinə həsr etdiyi əsərində son iki seriya haqqında müfəssəl danışmışdır.

Ehtimal ki, Nizaminin dərəcələrin illüstrasiyalı surətini tapmaq imkanı həqiqi dekanların illüstrasiyalı surətini tapmaq imkanından daha çox idi. (Həmişə güman edilib ki, sonuncu haçansa mövcud olub, lakin onun surəti bu gün əldə yoxdur). Dərəcələrə gəldikdə, Tehranda Rza Abbasi Muzeyində artıq xatırlatdığımız dərəcələrin surəytindən başqa, Hindistanda hazırlanmış Tomtom Hendi ənənəsinə uyğun iki əlavə illüstrasiyalı fars dərəcə surətləri də var. Baxmayaraq ki, hər üç fars nüsxəsi sonrakı dövrə aiddir, onlar göstərir ki, Nizami dövründə dərəcələrin illüstrasiyalı surətləri həqiqi dekanların surətlərindən daha çox olmuşdur.

Nizaminin şeirində dərəcələrə işarə edən başqa bir dəlil, islamdan qabaq İranın cinsi sistemlə tanışlığı və ilin üç yüz altmış gündən ibarət olmasıdır. Bundan əlavə, irəlidə göstərildiyi kimi, ərəb variantının farscaya tərcüməsi, Teucrosun "təsviri" dərəcələri, ehtimal ki, XII əsrdə mövcud olmuşdur. (Bunu Humayun-Fərrux da təsdiq edir).

Digər tərəfdən vurğulamaq lazımdır ki, hətta əgər Xocəndinin şeirlərində və Tusinin əsərində dərəcələrə işarə olunsa da, həmin konkret kontekstdə onların təsvirlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Nizaminin "Təngəluşanın xəyalı obrazları" haqqında beytlərinin üçüncü mümkün izahı Fəxrəddin Razinin "Sirr əl-məktum"unun tilsimin hazırlanması bölmələrindən birində xatırladıldığı kimi tilsimi fiqurlar haqqında "Böyük Təngəluşanın illüstrasiyalı kitabı"na istinadla bağlıdır. Bütövlükdə Razi sabeilərin, ulduza pərəstiş edənlərin praktiki ibadəti üçün lazım olan astronomik və astroloji biliklərin təsvirində Teukrosun həqiqi dekanlarını xatırlamır. Büruni, Şahmərdan, Xocəndi və Tusidə olduğu kimi, o, hind dekanları da daxil olmaqla müxtəlif dekan-lordların ənənələrini qısaca sadalamışdır.

Dərəcələrə həsr olunmuş fəsildə o, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, öz dövründə məlum olan müxtəlif seriyaların dərəcələrinin dəqiq təsvirləri üzərində ciddi şəkildə dayanır, lakin iki əlavə dərəcə seriyasını-Zərdüşt və Teukros-təsvir etmədən qeyd edir. O, Cənub qütbü və Sulduzu tərəfə baxışdan əldə edilmiş tilsim haqqında hissədə yenidən qısa şəkildə Teukrosa istinad edir. Bu, tilsim hazırlamaq haqqında uzun bölmə ilə ziddiyyət təşkil edir. Burada Razi tez-tez Teukrosdan sitat gətirir. Bu, yuxarıda göstərilən Teucrosun "Sfaera Barbarica" yaxud Teucrosun bürc işarələrinin dərəcələrinin bəzi aspektlərinin talisimi ədəbiyyatda ayrı-ayrı fiqurlar kimi yaşadığını düşünməyə əsas verir. Məsələn, Razi bir talisim hazırlamaq üçün "Teucrosun təsvir kitabından" iki qanadlı atın fiqurunu verir. Həmin fiqur XVII əsrdə Teucros dərəcələrinin təsvirində mövcud olmuşdur.

Fars nüsxəsi At, Oğlaq bürcünün iyirmi birinci dərəcəsində təsvir edilmişdir. Razi bu hissədə təsvir edilmiş bir neçə digər fiqurun Səfəvilərin yuxarıda göstərilən nüsxəsindəki Teukros dərəcələri ilə bağlı mövcud təsəvvürlərə oxşadığını bildirir.

Əl-Sirrin bu hissəsində kağız tilsimlərin hazırlanması üçün Teucros fiqurlarınının köçürülməsi zamanı piqmentlərin və digər materialların istifadəsinə dair təfərrüatlardan bəhs edilir. Ümumiyyətlə, bu tilsim bölməsi bəzən Manının "Ərtəngi" ilə müqayisədə Teukrosun əfsanəvi kitabının şöhrətinin daha yüksək olduğunu göstərir. Razinin Əl-Sirrdə Teucrosa istinadı onun biliyinin əslində tilsimlə məhdudlaşdığını göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o, bu əsəri Nizaminin "Haft Paykar"ini yazdığı 1197-ci ilə yaxın bir vaxtda 1179 illə 1210-cu illər arasında tərtib etmişdir. Bu, Nizaminin Teukrosa istinadının onun təkcə tilsim ədəbiyyatından qaynaqlandığını göstərmək üçün kifayət edə bilərmi? Beləliklə, Nizaminin poemasında səmanı təmsil edən günbəzdəki şəkillərin dekanları və ya dərəcələrlə hər hansı elmi əlaqəsi varmı? Biz bu suala cavab vermək üçün "Haft Peykər"dəki təsvirlərlə bir tərəfdən Teucrosun dekan və dərəcələrini, digər tərəfdən Razinin "Sirr"dəki izahlarını müqayisə edə bilərik. Amma Nizaminin bütün əsərlərində qədim müəlliflərdən dəqiq sitatlar verməsi onun Teokrusu da yaxından tanıdığını təsdiqləməyə imkan verir.

Bu tədqiqat dünya tarixini, xüsusilə, siyasi və dini hadisələri müəyyən edən minillik dövrlər nəzəriyyəsini təsvir edir. Pingrinin göstərdiyi kimi, dünya hadisələrinin izahı, Sasani mənşəli Saturn və Yupiter'in astral birləşmələrinin dövrlərindən asılı idi.

Əbu Məşər tərəfindən nəql edilmiş və Sidzi tərəfindən ümumiləşdirilmiş astroloji tarix Abbasilər tərəfindən öz güclərini qanuniləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Əbu Məşərin tarixə belə yanaşması onun Ismaililər tərəfindən təqib olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu təqiblər Səfəvilər dövrünə qədər davam etmişdir. Digər tərəfdən, Cəlayirlərin XVI əsrin sonlarına qədər Əbu Məşərin əsərlərinin illüstrasiya edilmiş nüsxələrini sifariş etdiyini qeyd etmək lazımdır. Aydındır ki, Nizami kosmik gunbəz haqqında hissəsdə göyün arxaik bir təsvir sisteminə - istər dekan, istər dərəcə - yaxud talismanlıq mövzusu olsun məşhur bir illüstrasiya kitabına istinad edir. Teucros kimi qədim bir müəllifə istinad, şübhəsiz ki, islamdan əvvəlki İranı xarakterizə etmək üçün şairə daha uyğun idi, bu, Abdurrəhman əs-Sufinin Ptolemey ənənəsindəki bürcləri təsvir edən "Süvər əl kəvakib"ə istinad etməkdən daha yaxşı idi. "Tangəluşanın dərəcələr" haqqında mətnin

ilüstrasiyalı islama qədərki vesiyası haqqında hipotezaya gəldikdə, ona hələ xeyli əlavə sübutlar lazımdır. Sonda qeyd etməliyik ki, Nizami məsnəviyə girişdə qeyd etdiyi kimi doğrudan da "Həft peykər"i yaratmaq üçün nəcib və nadir kitablar axtarmışdır. Şairin bununla bağlı söylədiyi aşağıdakı beytlər tam həqiqəti əks etdirir:

از جستم ز نامه های پنهان
که پراکنده بود گرد جها ن

Belə nadir kitablardan biri də Teucrosun müəllifi olduğu kitab olmuşdur. Onu da vurğulayaq ki, Nizaminin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlərində işlənmiş dini, elmi, fəlsəfi fikirlərə, adlara geniş şərh verilsə də, "Təngluşa" sözünə heç bir izah verilməmişdir. Bizi bu məqaləni yazmağa vadar edən cəhətlərdən biri də həmin sözün şərhsz olması idi.

Ədəbiyyat

1. Nallino. C. A. "Tracce di opere greche giunte agli Arabi per trafila Pehlevic", A Volume of Oriental Studies, ed E G Browne et al, Cambridge, ۱۹۲۲، ج۱، ص۲۰۳-۲۰۴.
2. تنکلوشا، به کوشش رحیم رضازاده ملک، تهران، ۱۳۸۴ش. ج۱، ص۸۶-۱۱۴
3. ا بن ندیم، الفهرست، به کوشش فلوگل، لایپزیگ، ۱۸۷۱-۱۸۷۲م، ج۱، ص۲۳۸
4. علی قفطی، تاریخ الحکماء، به کوشش یولیوس لیپرت، لایپزیگ، ۱۹۰۳م ج۱، ص۱۰۴-۱۰۵
5. حاجی خلیفه، کشف الظنون، به کوشش فلوگل، لایپزیگ، ۱۸۴۲-۱۸۵۸م، ج۳، ص۲۲۳
6. محمد دهلوی، مؤید الفضلاء، کانپور، ۱۳۰۲ق/۱۸۹۹م. ، ج۱، ص۲۵۰
7. محمدحسین بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به کوشش محمد معین، تهران، ۱۳۳۰ش. ج۱، ص۵۲۱-۵۲۲
8. محمدقاسم سروری، مجمع الفرس، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۳۸ش.، ج۱، ص۲۸۲
9. غیاث‌الدین محمد رامپوری، غیاث‌اللغات، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۳۷ش.، ذیل تنگلوش و تنگلوشا
10. Vullers, I A, Lexicon Persico-Latinum Etimologicum, Bonnae ad Rhenum, ۱۸۵۵، ج۱، ص۴۶۸-۴۷۱
11. (https://www.parsi.wiki/fa/wiki/193751/%D8%AA%D9%86%DA%AF%D9%84%D9%88%D8%B4%D8%A7)
12. https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Text/17867/2/989
13. (https://www.parsi.wiki/fa/wiki/193751/%D8%AA%D9%86%DA%AF%D9%84%D9%88%D8%B4%D8%A7)
14. ماهیار عباس، مجله دانشكده ادبيات و علوم انساني : بهار 1380 , دوره 9 , شماره 32 (ضميمه); از ص.75-88.
15. خاقانی شروانی، تهران ، ۱۳۸۲، دیوان، جلد ۱، صفحه 27،
16. ماهيار عباس، فصلنامه مجله دانشكده ادبيات و علوم انساني (دانشگاه خوارزمي) , زمستان 1383، بهار و تابستان 1384, دوره 13-12 , شماره 49-47، 8 مقاله
17. نظامی گنجه ای، خمسه حکم نظامی گنجوی ، جاویدان ، ۱۳۷۴، ۱۱ جلد، ص.۷۱۶
18. Nizami Gəncvi, Yeddi gözəl, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1941, səh. 42, 311 səh.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/73-75

Latifa Avazovna Xudayqulova
O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi O‘zbek tili
Adabiyoti va Folklori Instituti

MAROSIM FOLKLORIDA URF-ODAT VA AN’ANALAR

Annotatsiya

Maqolada bola tug‘ilishi va beshik to‘yi marosimi folklorining janrlar tarkibi, marosimga aloqador udumlar, an’analar va unda ijro etiladigan qo‘shiqlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.
Tayanch so‘zlar: *marosim folklori, etnofolkloristika, to‘y marosim qo‘shiqlari, an’anaviy qo‘shiq, janr, urfodat, milliy an’analar*

Folklore ceremony of cradle

Summary

The genre composition of wedding ceremony folklore, the traditions and customs associated with the birth of a child and the songs sung at these ceremonies and their specific features are analysed in this article.
Key words: *ceremony folklore, ethnofolkloristics, wedding songs, traditional songs, genre, habits and traditions, national traditions*

Ma’lumki, o‘zbek xalqi jahondagi eng qadimiy madaniy an’analarga ega xalqlardan biri bo‘lib, uning moddiy va ma’naviy madaniyati tarixi ilk tosh asriga borib taqaladi. Har bir davrda yashagan ajdodlarimiz o‘z ota-bobolari tomonidan yaratilgan folklor an’analarini yanada rivojlantirganligi uchun ham o‘zbek xalqining milliy an’analari avloddan avlodga o‘tib, takomillashib kelgan. Ajdodlarimiz tomonidan amal qilinib kelingan bola tug‘ilishi va uning chilla davri bilan bog‘liq urf-odatlar ham O‘rta Osiyo xalqlari oilaviy-maishiy marosimlari folklorining qadimiy qatlamini tashkil etadi. CHunki bola tug‘ilishi bilan aloqador marosimlar tarkibida qadimgi mifologik tasavvurlar, magik inonchlar, animistik va totemistik qarashlar bilan bir qatorda ajdodlar homiyligiga ishonish an’anasining izlari ham saqlanib qolgan. Xalqimiz tomonidan yaratilgan marosim folklori janrlari tizimida bola tug‘ilishi va beshik to‘yi bilan aloqador udumlar, irimsirimlar, rasm-rusumlar, aytimlar, qo‘shiqlar, olqish va magik tasavvurlar muhim o‘rin tutadi. Oilaviy-maishiy marosimlar folkloridagi bunday rasm-rusumlar, urfodatlar, xalqning qarashlari hamda e’tiqodiy inonchlar etnograf va folklorshunoslar tomonidan ma’lum darajada o‘rganilgan [1]. Asosiy qism. Hozirgi kunda bu mavzuda olib borilgan tadqiqotlarda Xorazm, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida istiqomat qiluvchi aholi orasidan to‘plangan materiallar faktik asos vazifasini o‘tab kelmoqda. Jumladan, Surxon vohasida O‘rta Osiyoning boshqa hududlarida mavjud bo‘lgan urf-odat va marosimlardan farqlanadigan o‘ziga xos etnofolkloristik materiallar mavjud. Bu amallarning aksariyati animistik qarashlar va magik tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lib, kayvoni ayol, qushnoch yoki doya momolar tomonidan bajariladi. Umumo‘zbek marosim folklorida bo‘lgani singari, Surxon vohasida ham chaqaloq besh kunlik bo‘lganda uni ziyon-zahmatdan saqlash maqsadida alohida marosim o‘tkazilgan. O.Safarovning yozishicha, «o‘tmishda bolasi turmaydigan onalar chaqalog‘i dastlabki besh kunlikdan o‘tsa, uni chol yashaydigan eski chordevordan olib o‘tish rasm bo‘lgan. Bunda chaqaloqning o‘sha chol va chordevorday uzoq umr ko‘rishi istagi ko‘zda tutilgan» [2]. Bizning nazarimizda esa, chaqaloq besh kunlik bo‘lganida aytiladigan quyidagi ritual qo‘shiq aslida bolani keksa chol istiqomat qiladigan hovlining devoridagi teshikdan o‘tkazish paytida ijro etilgan: Beshdan o‘tdi, toshdan o‘tdi, CHordevor hovlidan o‘tdi, CHoli bor hovlidan o‘tdi, Otasining qo‘shpichog‘i, Onasining oshpichog‘i, Opasining ovunchog‘i [3]. Zero, Jarqo‘rg‘on tumanida ilgari chaqaloq tug‘ilsa-da, bolasi turmaydigan oilalarda farzand dunyoga kelganda quyidagi magik amallarni ham bajarishgan: birorta yoshi ulug‘ chol yashaydigan hovlining eski devorini teshib, chaqaloqni ana shu teshikdan uch marta u yoqdan-bu yoqqa o‘tkazib olishgan va har gal «echil-echil!» degan aytimni takrorlab turganlar. Ayrim qishloqlarda esa yoyilgan supraning ustiga qora qozonni to‘nkarib qo‘yib, yangi tug‘ilgan chaqaloqni uning tagidan uch marta o‘tkazishgan. Bunda ham yuqoridagi kabi, momolar«echil-echil!» aytimini ijro etib turishgan [4]. Bizningcha, chaqaloq boshini devor teshigidan o‘tkazishdan iborat ramziy ritual chog‘ida ijro etilgan bu magik aytim keyinchalik bola tug‘ilgandan keyingi beshinchi kechani kuzatish marosimida aytiladigan an’anaviy qo‘shiqqa aylangan. Har bandi uch misradan iborat bo‘lgan yuqoridagi marosim aytimida xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos badiiylik mezonlari ko‘zga tashlanadi. Jumladan, birinchi bandda «besh» – «tosh», «choli bor - chordevor» kabi so‘zlar o‘zaro qofiyalanib kelgan bo‘lsa, keyingi bandda «otasi – onasi - opasi», «oshpichog‘i – qo‘shpichog‘i –

ovunchog‘i» so‘zlari qo‘sh qofiyani hosil qilgan. Surxon vohasida yangi tug‘ilgan chaqaloqni turli xil kasalliklardan saqlash uchun barcha amallar bajarilishiga qaramay, ba’zi hollarda chaqaloq dardga duchor bo‘lgan. Ayniqsa, yosh bolalar orasida «Ko‘k yo‘tal» kasalligi ko‘proq uchragan. Ko‘k yo‘tal bo‘lgan bolaga ko‘k kaptarning pati ivitilgan suvni ichirayotib:

Ko‘k kaptar, ko‘k kaptar,
Dardiga davo ber, kaptar,
SHifo bergan zahoting,
Sen kabi uchsin, kaptar.

– deb aytim aytilgan. Mazkur aytimda she’riy mahoratning yana bir shakli – epifora mavjud bo‘lib, bu san’atning asosiy mohiyati she’riy asarning misralari oxirida tovush, so‘z va iboralarning takrorlanib kelishi bilan xarakterlanadi. Bu erda «kaptar» so‘zi misralar oxirida kelib, lirik qahramonning qalbidagi tug‘yonlarini - iltijolarini, eng ezgu istaklarini ta’kidlab ko‘rsatishga xizmat qilmoqda. Ayni paytda, bizning diqqatimizni aynan ko‘k rangli kaptarga qaratib, ayni shu rangdagi jonivorlar ko‘plab dardlarga davo bo‘lishi haqidagi xalq qarashlariga ham ishora qilmoqda. O‘rta Osiyo xalqlari orasida, jumladan, o‘zbeklarda soch bilan bog‘liq o‘ziga xos mifologik tasavvurlar saqlanib qolgan [5]. SHuning uchun ham bolaning sochini birinchi marta olish, «haydar» – kokil qoldirish va «soch to‘yi» marosimi an’anaviy tarzda o‘tkazib kelingan [6]. CHilla davrida chaqaloqning sochini birinchi marta olish marosimi Surxon vohasida «chillasoch» deyilgan. CHaqaloqning sochini birinchi marta olishda ham magik xarakterdagi muayyan irim-sirim va odatlarga amal qilishgan. Bolaning «umr yo‘li oq bo‘lsin» degan niyatda chaqaloqning sochi olinadigan joyda yangi ohorli oq ro‘mol to‘shalgan. CHaqaloqning sochini olishdan avval «bolaning umri uzun bo‘lsin» degan ma’noda serfarzand, o‘zidan tinib-tinchigan biror kishi, ko‘pincha go‘dakning bobosi yoki momosi bolaning sochiga qaychi urib bergan. CHaqaloqning olingan «chillasochi»ni hovlidagi birorta mevali daraxt (ko‘pincha tok)ning tagiga ko‘mishgan. Uzoq yillar farzand ko‘rmay yurgan yoki farzand ko‘rsa-da, bolasi turmaydigan oilalarda tug‘ilgan o‘g‘il bolaning sochi olinganda esa boshining o‘ng tomonida, chaqaloq qiz bola bo‘lsa, chap tomonida kokil qoldirilgan. Bu kokil xalq orasida chochniyoz («sochniyoz») deb yuritilgan. Bir yilga qadar chochni yoz olinmay, yuvib-tarab, parvarishlangan. CHochniyoz bola bir yoshga to‘lganidan keyin birorta mozor (masalan, Qumqo‘rg‘on tumani aholisining udumiga ko‘ra, bolaning chochni yozini oldirish uchun CHilla mozor degan muqaddas joyga boriladi)ga borib qo‘y so‘yilgan va kokili olingan. Vohaning ba’zi qishloqlarida esa bolaning sochini birinchi marta olayotganda boshining orqa tomonida bir tutamgina sochni ataylab qoldirishadi. Ana shu qoldirilgan soch tolalari ergash soch deyiladi. Bu odat zamirida oilaning yangi tug‘ilgan chaqalog‘i ketidan keyingi farzandlar ergashib kelsin, ya’ni oila serfarzand bo‘lsin degan ezgu niyat o‘z aksini topgan. Bu irim odatda kam farzand ko‘rgan yoki tug‘ilgan chaqaloqlari yoshligida nobud bo‘lib ketaveradigan oilalarda bajarilgan [7]. Surxon vohasida bola va ona bilan bog‘liq barcha marosimlar bajarilgandan so‘ng chilla davri tugaydi. CHaqaloq va onasi bu davrdan eson-omon o‘tib olganlari munosabati bilan navbatdagi kichkina marosim, ya’nichilla qochdi, chilla quvdi o‘tkazilgan. Surxon vohasi aholisining bola tug‘ilishi bilan aloqador an’anaviy marosim folklori janrlari tizimida chaqaloqni beshikka ilk bor belash va beshik to‘yi marosimi folklori muhim o‘rin tutadi. Beshik to‘yi nafaqat o‘zbek, balki turkiy xalqlar marosim folklorining qadimiy uzvlaridan biri ekanligini Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asaridagi beshikka aloqador leksemalar ham tasdiqlaydi [8]. O‘zbek folkloreshunosligida beshik to‘yi marosimining kelib chiqish tarixi, o‘tkazilish tartibi va unda ijro etiladigan folklor asarlarining badiiy xususiyatlari haqida bir qator ilmiy asarlar yaratilgan. Xususan, professor O.Safarovning bola tarbiyasining beshik davri bilan aloqador qo‘shiq, aytim va olqishlarni ilk bor ilmiy tavsiflashga doir ishlari [9], yosh tadqiqotchi N.Qurbonovaning beshik to‘yining o‘zbek bolalar marosim folklorida tutgan o‘rniga doir nomzodlik dissertatsiyasida [10] bu masala bo‘yicha qiziqarli ilmiy kuzatishlar bayon qilingan. Ammo o‘zbek xalqining etnik tarkibi turli-tuman urug‘lardan iboratligi hamda o‘lkamizda kechgan murakkab etnogenetik jarayonlar natijasida marosim folklorining boshqa janrlarida bo‘lgani singari, beshik to‘yi bilan bog‘liq udumlar va verbal komponentlarda ham ko‘p qatlamlilik va hududiy o‘ziga xosliklar yuzaga kelgan. SHuning uchun ham o‘zbek xalq oilaviy-maishiy marosimlar folklori janrlarini ma’lum hududlar materiali asosida tadqiq etgan S.Davlatov (Qashqadaryo viloyati), N.Quronboeva (Xorazm viloyati) kabi folklorshunoslar o‘z dissertatsiyalarida [11] beshik to‘yi marosimining lokal xususiyatlarini yoritishga diqqatni qaratishgan. SHuningdek, Xorazm bolalar poetik folklorini maxsus o‘rgangan H.Ro‘zmetov ham bolalarni erkalovchi qo‘shiqlarni ikki tipga, ya’ni «beshik qo‘shiqlari: a) allalar; b) aytim-olqishlar; v) «bakbavaklar» hamda «suyish qo‘shiqlari: a) erkalamalar; b) ovutmachoqlar; v) qiziqmachoqlarga bo‘lib o‘rgangan [12]. SHuningdek, o‘zbek beshik to‘yi marosimi folklori haqida G‘. Jahongirov, M. YOqubbekova, G.Mardonova kabi olimlarning ishlarida muhim fikrlar aytilgan [13]. Xulosa. Bu tadqiqotlar O‘zbekistonning har bir viloyatidagi beshik to‘yi marosimi folklori materiallari folklorshunoslik nuqtai nazaridan jiddiy o‘rganilishi lozimligini ko‘rsatadi. SHu jihatdan qaraganda,

Surxondaryo viloyati oʻzbek marosim folklorining janrlar tizimida alohida oʻrin tutadigan beshik toʻyi marosimi folklori ham bir qator xususiyatlari bilan boshqa vohalardagi ayni marosimiy jarayondan jiddiy farqlanuvchi belgilarga ega. Surxon vohasi aholisi marosim folklorining janrlar tarkibi umumoʻzbek folklori an'analari bilan mushtarak jihatlarga ega boʻlsa-da, ammo ana shu marosimlar ichidagi turli-tuman urf-odat, rasmrusum, irim-sirim, aytim va alomatlar talqinidagi oʻziga xosliklari bilan boshqa hududlardan jiddiy farqlanib turadi. Bunday oʻzgachalik vohada qadimdan shakllangan oʻziga xos folklor an'analari, viloyat aholisining etnik tarkibi bilan bogʻliq janriy rang-baranglik va hududda kechgan koʻp asrlik madaniy jarayonlar natijasida yuzaga kelgan badiiy matnlarning boshqa joylarda uchramasligi yoki muayyan darajada farqlanib turishi bilan xarakterlanadi.

Adabiyotlar

1. Qarang: Troitskaya A.L. Pervыe sorok dney rebenka (chillya) sredi osedlogo naseleniya Tashkentskogo i CHimkentskogo uezdov // V.V.Bartoldu – druzya, ucheniki i pochitateli. – T., 1927; YAna oʻsha. Rojdenie i pervыe godы jizni rebenka u tadjikov dolinы Zerafshana //Sovetskaya etnografiya. – 1935. - № 6; YAna oʻsha. Nekotorыe starinnыe obычai, obryadы i poverya tadjikov dolinы Verxnego Zerafshana //Trudы Instituta etnografii. T. XCVII. – M., 1971; Snesarev G. P. Reliktы domusulmanskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. – M.: Nauka, 1969. – S.73-106; Firshteyn L.A. O nekotorыx obычayax i poveryax, svyazannыx s rojdeniem i vospitaniem rebenka u uzbekov YUjnogo Xorezma //Semya i semeynыe obryadы u narodov Sredney Azii i Kazaxstana. – M.: Nauka, 1978. – S.189-208; Safarov O. Bolalarni erkalovchi oʻzbek xalq qoʻshiqlari. – Toshkent: Fan, 1983; Qurbonova N. Oʻzbek bolalar marosim folklori: Filol. fanlari nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1994; Quronboeva N. Xorazm toʻy marosim folklori: filol.fanlari nomz. diss. avtoref. – T., 1998; Hamroqulova B.Surxondaryo viloyatida bolalar bilan bogʻliq urfodatlar: Tarix fanlari nomz. diss. – Toshkent, 2001.
2. Safarov O. Oʻzbek bolalar poetik folklori. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1985. – B. 46.
3. Boychechak. Bolalar folklori. Mehnat qoʻshiqlari. Oʻzbek xalq ijodi. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1984. – B. 52.
4. OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti. Folklor arxivi. Inv. - № 1833. – B. 2-3.
5. Musaqulov A. Oʻzbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 1995; Roʻzimboev S. Qoʻshiqlarda soch magiyasi //Roʻzimboev S., Sobirova N. «Avesto» mifologiyasi va Xorazm folklori. – Urganch, 2001. – B.18-19.
6. Firshteyn L.A. O nekotorыx obычayax i poveryax, svyazannыx s rojdeniem i vospitaniem rebenka u uzbekov Xorezma //Semya i semeynыe obryadы u narodov Sredney Azii i Kazaxstana. – M.: Nauka, 1978. – S.200-203; Joʻraev M. Soch magiyasi va u bilan bogʻliq marosimlar //Oʻzbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondashuvlar. – Toshkent, 2004. – B. 190-198.
7. OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. - №1833. – B. 22.
8. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit turk. T.1. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 201-466.
9. Safarov A. Janrovыy sostav i poetika uzbekskogo detskogo poeticheskogo folklora: Avtoref. diss. … d-ra filol. nauk. – Tashkent, 1985; YAna oʻsha: Bolalarni erkalovchi oʻzbek xalq qoʻshiqlari. – Toshkent: Fan, 1983; YAna oʻsha. Oʻzbek bolalar poetik folklori. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1985; YAna oʻsha. Alla-yo, alla. Toʻplab nashrga tayyorlovchi: O.Safarov. – T.: Oʻqituvchi, 1985; YAna oʻsha. Allayo-alla. Toʻplab, nashrga tayyorlovchi: O.Safarov. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1999.
10. Qurbonova N. Oʻzbek bolalar marosim folklori: Filol.fanlari nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1994.
11. Davlatov S.X. Qashqadaryo vohasi oʻzbek toʻy marosimlari folklori: Filol. fanlari nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1996; Quronboeva N. Xorazm toʻy qoʻshiqlari: Filol. fanlari nomz. diss. avtoref. – Toshkent: 1998.
12. Roʻzmetov H. Xorazm bolalar folklori (lokal xususiyatlari, tasnifi va badiiyati): Filol. fan.nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 2005. – B. 9.
13. Jahongirov Gʻ. Oʻzbek bolalar folklori. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1975. – B. 64-88; YAkubbekova M. Janrovaya spetsifika i poeticheskie osobennosti uzbekskix narodnыx pesen «Alla»: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1990; YOqubbekova M. Oʻzbek xalq allalarida ruhiyat tasviri //Oʻzbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1990. – 2-son. – B. 49-51; YAna oʻsha. Beshiklar olib kelayin, alla. – Andijon, 1993; Alla, alla, oppogʻim. Toʻplab, nashrga tayyorlovchi: M.YOqubbekova. – Toshkent: Respublika oila ilmiy markazi, 2002; Alla aytay, jonim bolam. Toʻplovchi va nashrga tayyorlovchi: Mardonova G. – T.:F

Göndərilib: 27.08.2020 Qəbul edilib: 28.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/76-78

Günay İsfəndiyar qızı Sadıqova
Gəncə Dövlət Universiteti
sgi_bioloq@mail.ru
Əmirəhməd Namiq oğlu Qasımov
Gəncə Dövlət Universiteti

TƏHSİLDƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Xülasə

Məqalənin məqsədi köhnə metodların maraqlı bir tərəfini tapmaq, yeniliklə yanaşı bu şəkildə tədris olunan dərslərin keyfiyyətini artırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinə aid məsələlərindən ən başlıcasını onun şəxsi keyfiyyətlərinin diaqnostik yolları və metodlarının işlənib hazırlanması təşkil edir. Məqalədə bu metodun orta məktəblərdə yaxşı nəticələr göstərdiyi də sübut olunur. Qiymətləndirmə həm universitet tələbələri, həm də orta məktəb şagirdləri üçün çox vacibdir. Çünki bəzən bir uşaq üçün müəllimin verdiyi aşağı qiymət onu dərslərdən tamamilə soyudub elmdən uzaqlaşdıra bilər.

***Açar sözlər**: tədris prosesi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, təhsilin keyfiyyəti, təlimin forması, təlimin metodları, müasir dərs*

The role of assessment in education

Summary

The purpose of the article is to find an interesting aspect of old methods, along with innovation, is to improve the quality of the lessons taught in this way. Research in high schools and high schools has provided more monitoring opportunities. The article also proves that this method has shown good results in secondary schools. Grading is very important for both university students and secondary school students. Because sometimes a low teacher's assessment for a child can completely cool him off from classes and take him away from science.

***Key words**: teaching process, introduction of new learning technologies, quality of education, form of training, teaching methods, modern lesson*

Giriş

Təhsil müəssələrində tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır. Təhsilin keyfiyyəti tək şərt deyil, həm də prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir: onun mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır, onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır.

Müasir dərsdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərs bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibarı əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur.

Fəal dərsin səmərəliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri dərsin planlaşdırılmasıdır. Fəal dərsin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru dərsin bütün mərhələlərinin öncədən planlaşdırılmasından asılıdır.

Hər bir planlı qurulmuş dərs daha yüksək nəticəyə gətirib çıxarır. Çünki, müəllim öncədən dərsin necə başlayıb necə bitəcəyini öz təsəvvüründə canlandırmış olur. Beləliklədə dərs daha yüksək səviyyədə alınır ki, buda şagirdlərin dərsi tam qavramasına dəlalət edir.

Material və metod

Respublikada hazırda islahatlar aparılır. Təhsilin maddi bazası, təhsil və tərbiyə işinin məzmununda, metodikasında, müəllim-şagird münasibətlərində, idarə etmədə böyük dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun başlanması ilə pedaqoji nəzəriyyə və praktikada əvvəllər bərqərar olmuş stereotiplərin köhnəldiyi dərk edildi. Yeni pedaqoji konsepsiyalar, nəzəriyyələr irəli sürüldü. Yeni pedaqoji təfəkkür, milli qaynaqlar və ümumbəşəri dəyərlər zəmində yaranan məktəbin inkişafında təsir edə biləcək konsepsiyalar, nəzəriyyələr meydana çıxdı. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab olunur. Bu köklü vəzifənin həyata keçirilməsi üçün təhsilin, təlimin inkişafetdirici, tərbiyəedici, diaqnostik funksiyaların genişlənməsi ön plana çəkildi. Pedaqogikanın metodoloji problemlərinə, strukturlarına dair yeni ideyalar, fikirlər, yanaşmalar formalaşdı. Bu dövrdə təlim və tərbiyə nəzəriyyəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. İdeyalar dəyişdi. Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri ahəngdar şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir.

Respublikamızda müasir dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də informasiyanın rolunun əhəmiyyətli surətdə artmasıdır. Təhsil sisteminin təlim-tərbiyə, idarəetmə, qiymətləndirmə və s. fəaliyyət növlərinin təkmilləşdirilməsində informasiyanın rolu böyükdür. Həmçinin təhsil sistemi inkişafın başlıca istiqamətlərini xarakterizə edir. Təhsil sistemində informasiyalardan istifadəyə kortəbii surətdə yanaşma yüksək səviyyədə subyektivliyə gətirir və informasiya cəmiyyətinin inkişaf tendensiyaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Baxılan problemin həlli təhsil prosesinə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Pedaqoji diaqnostikanı belə müasir texnologiyalara aid etmək olar. Şagirdlərin biliyinin inkişaf mərhələsinə müxtəlif faktorlardan bu və ya digər formada alimlər, tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Rus tədqiqatçısı Uşinski yazmışdır ki, "Əgər pedaqogika insanı hərtərəfli tərbiyə etmək istəyirsə, onda hər şeydən əvvəl onu hərtərəfli öyrənməlidir". O, müəllimlərə məsləhət görmüşdür ki, şagirdlərinizi, onların ətraf mühitini, fiziki və daxili təbiətini nə qədər mümkündürsə çox öyrənsinlər.

Təlimdə vacib məsələlərdən biri də qiymətləndirmədir. Çünki hər bir müəllim tərəfindən verilən qiymət şagirdin həyatında böyük dönüş edə bilər. Hətda dərslərdə aktif olmayan şagirdə həvəsləndirici qiymət yazmaqla onun elmə marağını artırmaq olur. Elə bu baxımdanda ənənəvi üsulla müassir üsulu cəm edib dərslərə maraq yaratmaq olar.

Pedaqoji sistemin səmərəsi 100%-dən artıq ola bilməz. Bu göstəricinin 50%-i müəllimin, 50%-i isə şagirdin payına düşür. Buradan belə çıxır ki, ən pis pedaqoji prosesin nəticəsi 50%-dən aşağı ola bilməz. Həmin 50%-i bünövrə götürməklə hər zaman daha 50%, yəni 100%-ə çatmaq uğrunda mübarizə gedir. Lakin indiyədək tam 100%-lik qələbə əldə edilməmişdir. Ənənəvi pedaqoji sistemli iş əmsalı 60%-dir. Bu o deməkdir ki, məktəb yetirmələrinin yarıdan bir az çoxu proqram materiallarını mənimsəyə bilir. Odur ki, daha yüksək mənimsəmənin yolları axtarılır.

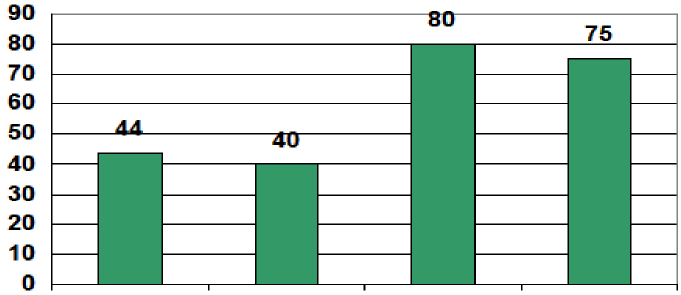
Yeni təlim texnologiyasının əsasının qoyulması, kompüter təliminin əsasında kompüterlərdən istifadə etməklə proqramlaşdırılmış təlimin dayanması "təlimin kompüter texnologiyası"nın artıq "informasiya texnologiyaları" ilə əvəz olunması diqqəti cəlb edirdi. Hətta yaş anlayışlarının yaranması – TYİT – təlimin yeni informasiya texnologiyaları yarandı. Kommunikativ texnologiyalar (KT) hətta cəmiyyətin "infortmalaşdırılması", "informasiya cəmiyyəti" anlayışlarının geniş yayılmağa başlanması ilə səciyyələnirdi. Keçmiş SSRİ-də təlim texnologiyasını təkmilləşdirən, ona yenilik gətirən novator müəllimlər, məktəb direktorları var idi. Bu sıradan Gürcüstanda Ş.Amanaşvilinin, Azərbaycanda Z.Şoyubovun, Rusiyada F.V.Şataların və daha bir neçə müəllimi qeyd etmək olar. Bunların arasında Şatalov daha çox diqqəti cəlb edir. Onun işlədiyi təlim texnologiyalarını "Şatalov metodu" adlandırırlar. Onun təlim texnologiyasının əsasına qrup (sinif) təlimi şəraitindən şagirdlərin mürəkkəb idrak fəaliyyətinin qurulması təşkil edirdi.

Tədqiqatlar göstərir ki, bütün mövzular üçün eyni metod və ya forma uyğun gələ bilməz. Ona görə də müəllimlər hər bir konkret mövzuya uyğun səmərəli təlim strategiyası axtarıb tapmalıdır. Biologiyanın tədrisində yüksək səmərəyə nail olmağın birinci şərti mövzunun məzmunundan asılı olaraq əyanilik prinsipinə əməl edilməsidir. Əyanilik prinsipinin əsasında dayanan bir sıra qanunauyğunluqların nəzərə alınması tədris prosesinin təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dünya təcrübəsindən istifadə edərək biologiyanın tədrisində səmərəliliyin yüksəldilməsi, ən yeni təlim texnologiyalarının təlimdə tətbiqi artıq beynəlxalq miqyasda öz səmərəsini təsdiqləmişdir.

Analiz

Apardığımız araşdırmalarda, keçirdiyimiz sorğulardan məlum oldu ki, keçmiş vaxtlarda da müəllimlər dərslərdə maraq yartamaq üçün dərslərin yaddaqalan kecməsi üçün çox calışıblar. Belə ki, 1970-80 ci illərdə müəllimlər uşaqlar yaxşı cavab verəndə dərsə tam hazırlıqlı gələndə onların qiymət kitabcasına ulduz işarəli yapışqanlı kağız kəsimlər yapışdırırdılar. Amma əsas maraqlısı da odur ki, ulduz alan şagir hansısa dərslərin birində yaxşı cavab verməyəndə ulduzu müəllim qiymət kitabasından qoparıb bu üsulla ona cəza verirdi. Birdə məhs həmin uşaq ulduzu geri qaytarsın deyə daha əzimlə calışıb müəllimdən razılıq alırdı. Beləliklə də bütün sinif ulduzlar üçün yarışırdı, onların təhsil aldıqları məktəb isə məktəblər sırasında qalib seçilirdi.

Bu üsul bizdə maraq yarartdığından bu üsulu pedaqoji təcrübə üçün getdiyimiz orta məktəblərdə tədbiq etmək qərarına gəldik. Bunun üçün müəllimlərin ən zəf sinif adlandırdıqları sinifi seçərək orada işə başladıq düz üc ay bu üsulu istifadə etdik və nəticə inanılmaz oldu. Dərslərə çox zaman hazırlıqlı gəlməyən şagirdlər nəyinki gündəlik cavablarında müsbətə doöru dəyışdilər, hətda biologiya aid təcrübələrin işlənməsində oki var kömək etdilər.

Histoqramdan göründüyü kimi, davamlı istifadə olunan yeni hesab edilən lakin cox uzun illər öncə tədbiq olunan bu usül tədrisin səviyyəsini yüksəldərək, dərslərə xüsusi maraq yaratmışdır. Biz o məktəbdən uzaqlaşandan sonra bu üsulun orada tədbiqinin dayandırılması nəticənin aşağı olmasına gətirib cıxarıb.

Nəticə və təkliflər

Eksperimentlər ali və orta məktəbləri əhatə etdiyindən müntəzəm olaraq onların səmərəlilik göstəricilərini müqayisəli öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu üsul məktəblərdə maraq yaratmaqla təhsilin keyfiyyətinə təsir edir. Bu səbəbdəndir ki, müassir üsullarla yanaşı araşdırma apararaq köhnə üsulu cəmləşdirib hər ikisinin müsbət olan xususiyyətini seçərək şagird və tələbələrin elmə marağını artırmaq olar.

Qiymətləndirmə hər bir şagird və tələbələrin həyatında mühüm rol oynayır. Ona görə də hər bir müəllim qiymətləndirmə zamanı çox diqqətli olmalıdır. Çünki verilən hər hansı bir aşağı qiymət o şagird və tələbənin həyatını tamamilə dəyişə bilər.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və dəyərlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Lakin şagirdlərin təlimin nəticələrini müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyildir. Daha təəccüblüsü budur ki, təlimin məqsədlərini əks etdirən sənədlərin hamısında təlim-tərbiyə prosesində formalaşmalı olan müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərdən bəhs olunur. Ola bilsin bu onunla əlaqədardır ki, şəxsi keyfiyyətlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi praktiki olaraq həyata keçirilməsi çətin olan bir məsələdir. Buna baxmayaraq, ancaq şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi təlim prosesinin yekunları haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər. Bu sahədə məktəbdə psixoloji xidmətin üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

Bununla əlaqədar olaraq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinə aid məsələlərindən ən başlıcasını onun şəxsi keyfiyyətlərinin diaqnostik yolları və metodlarının işlənib hazırlanması təşkil edir.

Ənənəvi təlimdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı işləri (və ya testlər) və şifahi cavablardır. İki qiymət növü mövcuddur: cari və yekun qiymət. Cari qiymət ayrı-ayrı mövzu və bölmələrin şagird tərəfindən mənimsənilməsini yoxlayır, yekun qiymət isə tədrisin nəticələrini ümumiləşdirir.

Nəticəyönümlü təlimdə isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, burada şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdlərin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

Ümumiyyətlə, istənilən səviyyədə sinif və auditoriyada fərqli metodika ilə öyrəninlərin marağını tədris prosesinə cəlb etmək müəllimin pedaqoji səriştəsindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, hər bir müəllim elə bu - yenidir bunu tədbiüq edim deyə dərsi maraqlı edə bilməz. O özü calışıb elə özüdə öz dərsi üçün yenilik yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayeva Z.Y. At secondary schools the use of ICT at biology lessons. International Journal of Multidisciplinary Research and Development, India, 2015, Volume 2, Issue 11, Part B, p: 54-57
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
3. Əliyev A. Yeni (müasir) pedaqoji texnologiyalar və onlardan təlim praktikasında sistemli istifadənin əhəmiyyəti. “Təhsil problemləri” qəzeti, 21-30 iyun, 2007.
4. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
5. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı, 2003.
6. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.
7. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2009.
8. Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri) Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.

Rəyçi: dos. İ.Alverdiyev

Göndərilib: 23.08.2020 Qəbul edilib: 25.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/79-81

Ruhsara Seyfulliyevna Tulabayeva
Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet
Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi

TAHİR MELİK'İN "*ELVEDA" ÇOCUKLUK* ROMANINDA ZAMAN VA ÇOCUK KARAKTERİNİN YORUMU

Öz

Makalede, yazar Tahir Melik'in *Elveda Çocukluk* adlı eseri analize çekilir. Çocuk karakterine ait ruhsal değişimler zaman etkeni çerçevesinde incelenir. Çocuğun ruh halindeki değişimler, zamanın eser olayları ile uygun halde ilerlemesi gibi hususlara değinilir.

Anahtar kelimeler: *Zaman, mekan, çocuk karakteri, karakter, olay örgüsü, süje çizgisi, ruhsal değişim, ruh hali, facia, eğitim*

Mental changes in child's character from the point of view of time in Takhir Malik's novel "Forgive childhood"

Annotation

The article analyzes the work of writer Tahir Malik "Goodbye Childhood". In it, mental changes in the character of the child are viewed and studied from the point of view of time. The article is based on the fact that the spirit of the child changes with the passage of time, the expression of the times of the present time.

Key words: *Time, place, child image, character, plot, plot line, expression, mental state, mental image, hero, tragedy, upbringing*

İlk meydana geldiği günden beri edebiyatın en önemli unsurlarından biri edebî karakterdir. Karakterler yazarın bakış açısına, zaman ve mekana bağlı halde farklı şekil ve anlamda ortaya çıkar. Zaman ve mekan meselesi edebiyat biliminde araştırılmış ise de bu konuda araştırılması gereken hususlar hâlâ çoktur. Zaman ve mekan meselesi Rus edebiyatında Bahtin tarafından araştırılmış ise, Özbek edebiyatında bu konuyu Uzak Corakulov işlemiştir.

"Edebiyatta meydana gelen gerçek tarihî zaman, mekan ve insanı idrak etme süreci yavaş ve ağır ilerlemektedir. Mekan ve zamanın farklı özellikleri, bununla ilgili olarak, türler ve sanatsal betimlemenin gerçek yönleri insanoğlunun katettiği gelişme aşamaları ile bağlı halde araştırılmaktadır."[27]

"Macera romanın dünyası macera zaman ile yönetilir. Bu zaman; yıl, ay, saat, dakikalar ile değil "bir gün", "o gün", "aniden", "derken" gibi macera zaman birimleri ile ölçülür."[28]

Saygıdeğer hocalarımız tarafından ileri sürülen bu görüşler uzun yılların meyvesi olan eserleri, önemli romanları ve onların kronotop unsurlarını araştırmaya yönelik ise de güncel olmaları nedeniyle günümüz edebiyatı için de geçerlidir.

Çağdaş Özbek edebiyatında çocuk karakterinin kaleme alındığı eserler çoktur. Bu eserlerde çocuk karakteri farklı mekan, zaman ve koşullarda ele alınır. Görüldüğü gibi zaman, sosyal durum çocuk karakterini betimlerken en önemli etkenler olarak karşımıza çıkar.

Elveda Çocukluk, Tahir Melik'in önemli eserlerinden biridir. Eserde ele alınan esas konu kimsenin suçlu halde doğmadığı, çocuğu onun çevresi, toplumdaki türlü illetlerin suçluya dönüştürdüğü meselesidir. Konuyla ilgili olarak yazarın kendisi şöyle yazar: "Ben; ergenler ve gençlerin suç bataklığına batmalarına seyirci kalamam. Çocuk hapishanelerine her gidişimde yüreğim sızlar. Hür bir hayat süren, eğitim gören, meslek öğrenen bu gençler buralara nasıl düştüler?! Suç dünyası onlara bu kadar mı çekici geldi? Ben suç dünyasına *Şeytanat*, yani şeytanların idare ettiği zulüm ülkesi adını vererek "Dikkatli olun kardeşlerim, sakın bu dünyaya düşmeyin, sokakları çıkmaz olan bu dünyanın sonunda sadece acılı bir ölüm vardır." demek için yazdım. Yazdıklarımı uyarı olarak kabul etmenizi temenni ederim."

Nitekim, *Elveda Çocukluk*'un karakterlerinden biri olan 14-15 yaşlarındaki Kamariddin hayatın acımasız darbelerine çok erken maruz kalır. Ne acılıdır ki, onu böyle bir kısmete mahkûm edenler öz babası, vefasız ve hafifmeşrep annesidir. Çocuğun kalbindeki ilk isyan yetiştirme yurdundaki hakaret ve aşağılamalara karşı uyanır. İsyan yavaş yavaş öfkeye, öfke de gittikçe nefrete dönüşür. Sokakta insanlar yetiştirme yurdunun çocuklarını kovduklarında, anne babası olan çocuklar onlardan iğrenerek uzak durmaya çalıştıklarında

[27] Mihail Bahtin, Voprosı literaturı i estetiki, Hudojesvennaya Literatura, Moskova, 1975, s.234-235.
[28] Uzak Corakulov, Nazari Poetik Meseleleri, Gafur Gulam NMIU Yay., Taşkent, 2015, s.92.

çocuğun nefreti daha da büyümeye devam eder. Nihayet, annesinin müdavimlerinden olan bir “amca”nın hayatına son vermesiyle sonuçlanır.

İyi bir mühendis, başarılı bir doktor veya öğretmen olacak bir çocuk başkalarının, daha doğrusu, büyüklerin yüzünden hapis hayatına mahkûm olur. Çocuk, fidana benzetilir. Fidanın zamanında bakımının yapılıp sulanması gerektiği gibi çocuğa da şefkat gösterilmesi, eğitilmesi gerekir. Özellikle ergenin dünyası devamlı ilgi ister. O, doğadaki, toplumdaki her hadiseden kendi halince sonuçlar çıkarır. Eğer sonuç yanlışsa bu yanlış büyükler tarafından çocuğa bildirilir ve düzeltilir. Ergen, yakın dosta, tatlı söze, sıcak sevgiye ihtiyaç duyar. Eğer istediğini yakınlarından bulamazsa onu dışarıdan, yabancılardan bulmaya çalışır.

Çocukta ortaya çıkan isyan zaman ilerledikçe büyür, gelişir. Yazar, işte bu doğrultuda zamanın çocuğun karakterine, bakış açısına etkisini göstermeye çalışır. Yani çocuğun isyanı henüz nefrete dönüşmemişken onun ruhunda geri dönüş yolu vardır. Yalnız, onun ruhunu tedavi eden, ona doğru yolu gösteren biri olmaz. Onu eğitmesi gereken kişiler (babası, annesi, yetiştirme yurdu çalışanları, komşular) ya kendileri eğitime muhtaçtır ya da tamamen ilgisiz ve düşüncesizdir. Bu arada zaman geçer. Yazar zamanın geçtiğini rakamlarla ifade etmez. Çocuk büyüyerek yetiştirme yurdundan ayrılır ve annesinin yaşadığı eve gelir. Bu olay örgüsü ile yazar zamanın fonunu çizer. Okuyucu da zamanın geçtiğini olayların gelişmesi ile, çocuğun bakış açısındaki değişimler ile idrak eder. Çocuk, ilk önce annesine, insanlara karşı sevgisiz değildir. Büyüdükçe insanların ona davranışlarından etkilenerek içinde itiraz, isyan ve nefret duyguları gelişir. Buradan anlaşılmaktadır ki zaman şekli çocuk karakterindeki değişimleri meydana getirir.

Elveda Çocukluk’un ana karakteri Kamariddin ümitsizlik ruhunun etkisiyle öfkesine yenik düşer. Hiçbir zaman görmediği babası ve ilgisiz, vefasız annesinden sevgi ve şefkat bulamayınca sokaktaki kimsesiz ve yankesici çocuklara katılır. Kamariddin sadece yankesicilikle yetinmez. İçindeki kızgınlık ve nefret onu intikama sürükler. Neticede cinayet işleyerek hayatının geri kalan kısmını da berbat eder.

Kamariddin özel hapis okulunda okurken okulun onlar için asla açılmayacak büyük, ağır ve kahverengi kapısı karşısındaki kanepeye oturarak düşündüklerini hatırlayalım: “Elime tüfek verseler ve kapıdan anne babam içeri girse hiç tereddüt etmeden onları vururum. Sonra beni de vursunlar razıyım. Hayır, önce yargılanacağım. Mahkemede konuşacağım. Çocuğundan vazgeçen anne babanın cezası budur, diyeceğim. Anne babaları hayatta olup vazgeçilenler hepiniz aşağılık anne babalarınızı vurun. Birbirinize yalan yanlış sözlerle överek onları iyi insanlar olarak tanıtmayın. Acımayın, vurun onları, diyeceğim. Terk edilen çocuklara tüfek veriniz, diyeceğim! İşte ondan sonra beni vursunlar razıyım.”[29] Kamariddin böyle duygular içinde olmasına rağmen annesini öldürmez. Anlayamadığı belirsiz bir güç onu anneye el kaldırmaktan alıkoyar. Ama günün birinde sarhoş olarak evine dönen çocuğun annesiyle birlikte oturan “babasının arkadaşı”nı öldürmesine kimse engel olamaz.

Hiçbir facia tesadüf değildir. Tesadüf gibi görünen facia, hazır bir tasvirdir. Bu tasvirin ifadesi (ortaya çıkması) için uzun bir hazırlık süreci yaşanır. Felsefenin sebep sonuç ilişkisi gibi edebî eserde de bu hadisenin sanatsal gerçek olarak kabul edilmesi gerekir. Yazar, faciaya (sonuca) götüren durumu (sebebi) aşama aşama keleme alır. Burada zaman fonu net olarak gözlemlenir. Demek ki zaman artık olaylarla birlikte ilerler. Süje çizgisinden kahramanın büyüdüğünü, bakış açısının değiştiğini, artık eskisi gibi yalnız olmadığını, çevresinde kendine benzer serserilerin bulunduğunu öğreniriz. Kamariddin hafifmeşrep annenin yanında, onu devamlı olarak aşağılayan ortamda bağrı yanık ve yalnızdı. Onu dinleyen ve anlayan kişi olmadığı için hırsız yankesicilerle kolayca kaynaşır. Artık kendini yalnız hissetmez, kendisi gibi yalnızlar dünyası ona merhem olur. Daha sonraki olaylar suç dünyasındaki çirkinlikleri ortaya koyarak gelişir. Çocuğun ruhundaki kriz zirve noktaya ulaşır. Artık onu eğitmek kolay olmayacaktır. Kalbinde insanlara karşı nefret hissi, hep birilerinden intikam alma hırsı çoktan onun benliğine dönüşmüştür. Nihayet, evine gelir ve annesiyle birlikte oturan “amca”yı öldürür. Dostoevskî, Raskolnikov’un cinayet işlemesi için onu uzun süre hazırlar. *Elveda Çocukluk*’ta ise kahraman kendi kendini hazırlar. Raskolnikov birçok kez tereddüde kapılır, suç işlemeye cesaret edemez. Kamariddin’in ise tereddüt etmesine, cesaret edememesine ihtiyaç yoktur. Çünkü toplum, çevredeki insanlar onu çoktan hazırlamıştır.

Kamariddin’in yukarıda aktarılan düşüncelerinden onun nasıl bir ruh hali içinde büyüdüğünü anlamak zor değildir. Yazar, söz konusu ağır ruh halini kaleme alırken onu ortaya çıkaran etkenlere değinir. Elveda Çocukluk’ta zaman şekli çocuk karakterini ortaya koyarken iki görevi üstlenmiştir: 1. Zaman, çocuk karakterini aydınlatmaya yaramıştır. Yani çocuğun ruhundaki değişimler zaman ve yılların geçmesiyle birlikte gelişir. 2. Zaman, eserin süje çizgisine uygun halde vuku bulur. Her iki durumda da zaman kavramı esas fon görevini yerine getirerek karakter ve olayların tasvirinde de zaman aynı etkinliğini korur. Okuyucu zamanın geçmekte olduğunu hisseder.

---

[29] Tahir Melik, Elveda Çocukluk, Taşkent, s.41.

Kamariddin, bazen şuurulu bazen de şuursuz halde etrafındaki kişilere özenerek yaşar. Başkaları ile ilişki kurarken kendini anlamaya başlar. Başkalarına lazım olup olmadığını bu ilişkiler yardımı ile öğrenir. Yazar, günümüz çocukları konusunda çok güncel meseleye değinerek çocuğun her an yaşayabileceği ruhsal krizden hepimizi uyarmaktadır. Günümüzde de toplumdan yalnızlaşarak sanal dünyadan dost arayan çocuklar insanoğlu için birer ikazdır.

Özetle, Tahir Melik'in *Elveda Çocukluk* adlı eseri ergen çocukların özgü özellikleri, onların tabiatına has ruh halleri etkili bir biçimde kaleme almış, karakter ve zaman hadiselerini uyum içinde ifade edebilmiş, toplumda gençlerin eğitiminin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyabilmiştir.

Kaynakça

1. Tahir Melik, Elveda Çocukluk, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2019, s.41.
2. Mihail Bahtin, Voprosı literaturı i estetiki, Hudojesvennaya Literatura, Moskova, 1975, s.234-235.
3. Uzak Corakulov, Nazari Poetik Meseleleri, Gafur Gulam NMIU Yay., Taşkent, 2015, s.92.
4. Tahir Melik, Ümidimiz Yıldızlarına, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2017, s.780.
5. Tahir Melik, Güneşimiz Sönmesin, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2017, s.493.

Göndərilib: 29.08.2020 Qəbul edilib: 31.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/82-85

İradə Cəfər qızı Bəylərova
Azərbaycan Dillər Universiteti
bayirada@gmail.com
Yaqut Mirbala qızı Əliyeva
nicatworld@mail.ru

ORTA MƏKTƏBDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏMƏNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə müəllif orta məktəblərdə xarici dilinin tədrisində dinləmənin rolundan bəhs etmişdir.

Məqalənin giriş hissəsində istənilən xarici dilin öyrədilməsində ünsiyyətin əhəmiyyətindən söz açılır. Müəllif, nitqin qarşılıqlı əlaqəsindən söz açaraq, göstərmişdir ki, hər hansı bir dil yalnız ünsiyyət zamanı formalaşır. Şagirdlər tənha deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq diskussiyalar və söhbətlər zamanı dilə daha yaxşı yiyələnə bilərlər. Məhz bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün mövcud olan danışıq, yazı, oxu kimi dinləmənin də rolu böyükdür. Şagirdlərin eşitmədən danışması mümkün olmadığı üçün xarici dilin tədrisi zamanı müəllimin onların dinləmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etməsi məqsədəuyğundur.

Məqalədə, bu üsulların uğurlu alınmasi üçün bəzi faktorların, məsələn, şagirdin bilik və yaş səviyyəsi, dinləmə qabiliyyəti, psixoloji xarakteri nəzərə alınaraq müəllimin düzgün tapşırıq qurmasının böyük əhəmiyyətindən bəhs edilir. Həmçinin hər sinif üçün ayrıca audiomətnlərin seçiminin vacibliyi də qeyd edilir. Məqalədə, müəllif dinləyərək mətni anlamağa xidmət edən üsullardan bəhs edərkən ingilis dilində bəzi misallara müraciət etmişdir.

Açar sözlər: *dinləmə, bacarıq, ünsiyyət, nitq, məhsuldar, anlaşıqlı, nail olmaq, uğurlu, diqqətli*

The role of listening in teaching a foreign language at secondary school

Summary

In the article, the author tells about the role of listening in teaching a foreign language at secondary school. In the introduction part of the article it was mentioned about the importance of the development of speech activity in teaching any foreign language.

It is said that a language is formed during communication with one-another.

Pupils can master a language better not alone but through discussions and conversations. In successful realization of this process as speaking, writing and reading listening activity is of great importance too. As speaking without listening is impossible for pupils in teaching a foreign language, a teacher should develop their listening skills using different methods.

In the article, it is mentioned that, a teacher should choose the right exercises. Some factors as the psychological character, knowledge and age levels as well as listening ability of pupils should be taken into consideration by a teacher for a successful realization of these methods.

Besides, the choice of audio texts for each class should be individual. The author brought examples in English serving to understanding the speech through listening.

Key words: *listening, skill, communication, speech, productive, comprehensive, achieve, successful, attentive*

Nitq fəaliyyəti mürəkkəb bir prosesdir. O, dil sisteminin anlayışı, nitq ünsiyyəti, dilin qarşılıqlı əlaqəsi və bütövlükdə insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Son zamanlar xarici dilin tədrisində dil sisteminə xüsusi diqqət verilir. Lakin bu nadir halda müsbət nəticələnir. Növbəti addım kommunikativ öyrətmə olmuşdur ki, bu da nəticədə əhəmiyyətli ideya və məlumatlarla fikir mübadiləsi aparmağa zəmin yaradır. Ünsiyyət yalnız məqsəd deyil, həm də öyrətmə üsuluna çevrilməlidir.

Son vaxtlar metodistlər, elmi nailiyyətlərdən istifadə edərək, ünsiyyətin təsir xarakterinə diqqət yetirərkən, öyrətmənin tərkib hissəsi kimi, nitqin əlaqəli təsiri fikrini irəli sürmüşlər. Nitqin qarşılıqlı təsiri dedikdə, nitq və ya qeyri nitq hərəkətlərinə cavaba hazır olmaq məqsədi ilə, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Qarşılıqlı təsir olmazsa, ünsiyyət də olmaz .

Şagirdlərin birlikdə sinifdə deyil, yanaşı oturaraq işləmələri müsbət sayılmır. Qarşılıqlı əlaqə ünsiyyət üçün stimul və motiv yaradır. Ünsiyyəti həyata keçirmək üçün qarşılıqlı əlaqə şəraitində, məlumatlar və şəxsi maraqların olması lazımdır.

Şifahi və yazılı nitqi tamamilə bir-birinə əks hesab etmək olmaz, çünki, müasir həyatda onlar arasındakı sərhəd yavaş-yavaş aradan qaldırılmaqdadır.

Həqiqətən də, görəsən konspekt üzrə çıxış edən televiziya aparıcısının və ya auditoriyada mühazirə oxuyan mühazirəçinin ntqini hansı növə aid etmək olar? Tamamilə aydındır ki, bu formalarda həm şifahi və həm də yazılı nitq üsullarından istifadə edilir.

Danışıq, dinləmə, yazı və oxunun sıx qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərkən, göstərilən nitq fəaliyyətlərinin hər birinin müxtəlif məhsuldarlığından da söz açmaq lazımdır. Oxu və yazı öz linqvistik quruluşuna görə fərqli ifadə olunur, dinləmə isə məlumatın anlanmasıdır. Tədris zamanı nitq fəaliyyətinin hər birinin xarakteri qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı şərtilik əsasında nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə metodikada 4 ünsiyyət bacarığı: oxu, danışıq, dinləmə və yazı fərqlənir və tədrisi həyatla əlaqələndirməyə imkan yaradır. Hər bir istənilən halda ünsiyyət dinləyərkən, danışarkən, yazarkən, ya da oxuyarkən baş verir. Buradan nitq fəaliyyətinin əsas növlərinin məhsuldarlığı belə müəyyən edilir: danışıq və yazı, məlumatın göndərilməsi ilə əlaqəlidirsə, dinləmə (reseptiv) və oxu onun qəbul edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, real ünsiyyətdə göstərilən nitq fəaliyyətinin növlərinin heç biri bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud deyil.

Real ünsiyyət tərəflərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı baş verir. Məsələn, danışan şəxsin niyyəti həmişə dinləyənə təsir göstərərkən ondan cavab reaksiyası gözləyir. Ünsiyyətə qoşulmaq üçün şagird həm məhsuldar (danışıq və yazı) həm də reseptiv (dinləmə və oxu) bacarıqlarına yiyələnməlidir.

Tədris zamanı nitq fəaliyyətinin növlərinin izolyasiyası onunla nəticələnə bilər ki, şagirdlər müəyyən bir mövzuya fikir bildirmək qabiliyyətinə sahib olurlar, ancaq nitqi dinləyərək qavramayacaq və beləliklə də ünsiyyətdə iştirak edə bilməyəcək, və yaxud əksinə, oxunan və dinlənən frazanın mənasını anlayacaq, ancaq öz fikrini formalaşdırmağı bacarmayacaq. Beləliklə, məhsuldar və reseptiv fəaliyyət növlərinin hər bir bacarıqlarının bir-birindən təcrid olunaraq öyrədilməsi fikri səhv olardı.

Real ünsiyyətdə nitq fəaliyyətinin 4 növünün bir-biri ilə əlaqəli olduğu kimi, tədris prosesində də onların istənilən növü inteqrativ olmalıdır. Bu o deməkdir ki, məsələn, oxu bacarığını öyrətməklə, eyni zamanda dinləmə, danışıq, yazının da öyrədilməsinə baza yaratmış oluruq.

Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğur. İnsanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa həmişə ehtiyac duymuşlar. Son dövrlər virtual ünsiyyətə daha çox üstünlük verilir. Lakin buna baxmayaraq ünsiyyət yenə də insan həyatının əsas tərkib hissəsidir. Ünsiyyət zamanı təsirli danışmaq da, dinləmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ünsiyyətin effektivliyi dinləyicinin aktiv olmasından asılıdır. Müəllim dərs zamanı şagirdin danışığa diqqətlə qulaq asmağını təmin edərsə, o zaman müsbət nəticədən və maraqlı ünsiyyətdən söz açıla bilər.

Dinləmənin tədrisi

Son zamanlar "dinləmə" terminindən metodik ədəbiyyatda müqayisəli olaraq istifadə olunur. Əğər dinləmə səslərin akustik qəbulu kimi anlaşılırsa, o zaman dinləməyə, səslənən nitqin qəbulu və anlaşması prosesi də daxildir.

Dinləmə danışıqla yanaşı xarici dildə ünsiyyətə imkan yaradır. Nitq prosesi iki tərəfli proses olduğuna görə, dinləmənin lazımınca qiymətləndirilməməsi, yəni, şagird nitqi dinləyərək anlamasa, bu onun dil hazırlığına həddən artıq mənfi təsir göstərər. Müxtəlif ölkələrin şagirdlərinin təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, məhz dinləmə bacarığının düzgün formalaşdırılmaması, çox vaxt ünsiyyətin pozulmasına səbəb olur.

Şagirdlərin dediklərinə görə bəzən onlar verilən sualları başa düşmürlər və fakt olaraq təsdiqləyirlər ki, xarici dildə ünsiyyət üçün dinləmənin tədrisi vacibdir. Dinləmə bacarığı yalnız nitqin dinləyərək başa düşülməsi prosesində formalaşır. O zaman müxtəlif templi, müxtəlif intonasiya quruluşlu, düzgün qaydalara uyğun səviyyəli nitqin anlanılması bacarığına tələbat var. Dinləmənin hər hansı bir xarici dildə hətta ən minimal səviyyədə mənimsənilməsi, adı çəkilən nitq fəaliyyətini əsaslandıran bir sıra əməliyyatların formalaşmasını həyata keçirir ki, bunlardan səs axınının tanınması, dinləmə vahidinin dərk edilməsi, dinlənilən mətndəki məlumatın mənasının aydınlaşdırılmasını göstərmək olar.

Baxmayaraq ki, dinləmə prosesi özünü biruzə vermədən baş verə bilər, ancaq bu yüksək intellektual səy tələb edən bir prosesdir.

Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər müşahidə olunur. Bu psixoloji xarakter daşıyır. Dinləmənin tədrisində şagirdin psixoloji xüsusiyyəti, durumu onun fəal dinləmə qabiliyyətinə öz mənfi təsirini göstərir. Belə ki, əgər şagird, özünə əmin deyilsə, onun öz dinləmə bacarığı səviyyəsinin kifayət qədər olduğuna şübhəsi varsa, o zaman müəllimin, maraqlı diskussiya xarakterli qrup və cütlük işlərindən, oyunlardan istifadə etməsi daha effelktiv olur. Belə ki, kiçik qruplarda və ya cütlük işi zamanı onların utancaqlığı aradan qalxır, anlamadıqlarını təkrar dinləmək üçün müraciət etmək onlar üçün daha asan olur. Bu vərdiş halına keçərək gələcəkdə dinləməyə marağı artırır və onların daha aktiv dinləməsinə müsbət təsir göstərir.

Dinləmə zamanı dinləyicilər, mürəkkəb perseptiv – mnemonik fəaliyyət, analiz, sintez, deduksiya, induksiya, müqayisə, əksləşdirmə, abstraktlaşdırma, konspektləşdirmə və sairə kimi düşündürücü əməliyyatları həyata keçirirlər. Dinləmənin uğurlu olması obyektiv, həm də subyektiv faktorlarla müəyyən olunur. Obyektiv faktorlara, təqdim olunan mətnin xüsusiyyətləri və dərketmənin baş verdiyi şərait daxildir. Subyektiv faktorlar isə dinləyənin psixi xüsusiyyətləri və onun hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Dinləmə üçün mətn seçilərkən, onun dil xüsusiyyətləri, tərkib xarakteri və kompozisiya xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Tədris prosesində şagirdin psixi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı, hər şeydən əvvəl onun nitq dinləmə bacarığı, diqqət və yaddaşı, dil təhmini xüsusiyyətləri, düzgün proqnozlaşdırma qabiliyyəti və daxili nitqin inkişafı səviyyəsi nəzərə alınır.

Motivasiya dinləmənin formalaşdırılmasında əsas şərtdir. Əgər dinləyən qulaq asmağa tələbat duyarsa, bu onun psixi potensialının maksimum səfərbərliyinə səbəb olur. Məsələn, müəllim prizlər təyin edərək şagirdə belə bir tapşırıq verir: “mətni dinləyin və onu, maksimum tərkibindəki sözlərlə nəql etməyə çalışın.” Bu cür yarış tipli dinləmə öyrətmə metodu şagirdləri birincilik qabiliyyəti uğrunda yarışmağa sövq edir ki, bu da onlarda diqqətlə dinləmə bacarığı yaradır. Nəticədə hissiyat üzvlərinin həssaslığını artırır, diqqəti daha məqsədyönlü edir, düşünmə prosesinin intensivliyi artır.

Xarici dilin öyrənilməsində motivasiyanın yaradılması və ümumiyyətlə dil və dünya haqqında yeni dərketmə bilgiləri əldə etmək, ünsiyyətdə aktiv iştirak etmə kimi dinləmə tələbatının yaradılması üçün audiomətnlərin seçimi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Həddən artıq çətin mətnlər şagirdlərin məyusluğuna və uğura inamsızlığına səbəb ola bilər. Həddən artıq asan audiomətnlər isə həmçinin arzuolunmazdır, çünki çətinliyə üstün gəlməyin boşluğu, işi maraqsız edir və həm də bu xarici dilin öyrədilməsi prosesinin inkişaf etdirici faktoru ola bilmir.

Sözsüz ki, bu və ya digər yaş qruplarından olan şagirdlərin maraqları nöqteyi nəzərindən audiomətnlərin mövzularının seçimi vacib şərtdir. Aşağı siniflərin şagirdləri üçün heyvanların həyatı ilə bağlı nağıl tipli sujetlər əsasında olan mətnlər daha maraqlı və məqsədə uyğundur. Eston metodistlərinin araşdırmalarına görə, yuxarı sinif şagirdlərini siyasət, texnika ilə bağlı mətnlər və detektivlər maraqlandırır. Onlar sevgi, dostluq, başqa ölkələrin xalqlarının həyatı və təbiət haqqındakı audiomətnləri daha böyük məmnuniyyətlə dinləyirlər. Buraxılış siniflərinin şagirdləri peşə seçimi haqqda mətnlərə maraq göstərirlər.

Uğurlu dinləmənin obyektiv stimulu, audiomətnlərin tərkibinə yumor elementlərinin daxil edilməsidir. Məsələn, aşağıda verilmiş məzəli mətnə qulaq asarkən şagird tam sərbəst, əylənmək məqsədi ilə onu dinləyir.

“One day a small boy comes to school. The teacher asks him: “How many ribs does a person have?” The boy answers: “I don’t know” The teacher asks: “Why?” The boy says: “Because I’m ticklish”.

Şagirdin işlətdiyi ifadə “I’m ticklish” “Qıdığım gəlir” onun yaddaşında daha yaxşı qalır, çünki bu yumorla bağlıdır və bir ifadə ilə mətnin məzmununu açır və oğlanın, dərsə hazır olmasa da hazırcavablığını göstərir. Bu o deməkdir ki, mətnlər nə qədər maraqlı olarsa, dinləməyə maraq artar və xarici dildə söz öyrənmək bacarığı da inkişaf edər. Həmçinin, yumoristik üsulların sayəsində şagirdin psixoloji gərginliyi müəyyən dərəcədə neytrallaşır. Bu cür dinləmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi uğurlu dinləmənin həlledici şərtidir. Şagirdlərdə dinləməyə maraq və tələbatın yaranması o zaman uğurlu olur ki, o nə üçün dinlədiyini, anladığını, necə təsvir etdiyini, əldə etdiyi məlumatdan necə istifadə edəcəyini dərk edir.

Konkret dərs tapşırıqları, dinlənilən məlumatın və onun tam qavranması göstəricisindən asılı olaraq iki müxtəlif dinləmə növü mövcuddur: tam anlayaraq dinləmə və mətnin əsas məzmununun tam anlanması ilə dinləmə. Tam anlayaraq dinləmə üçün olan mətnlərdə anlamaya mane olan heç bir ifadə və söz olmur. Əgər mətndə ayrı-ayrı yeni sözlərə rast gəlinərsə bu şagirdlər tərəfindən asanlıqla başa düşülür. Bunlara beynəlmiləl elementlərdən ibarət sözlər və ya mənası məzmundan anlaşılan sözlər aiddir.

Mətnin əsas məzmununu anlayaraq dinləmə zamanı, şagirdlər hətta həmin mətnin tərkibində müəyyən faiz yeni söz və ya ifadələr olsa belə mətni tam olaraq dərk edə bilirlər. Bu, məlumatı anlamaq üçün dinləyicinin detallara varması və açar sözlərin olması sayəsində baş verir. Bundan əlavə, şagirdlər məlumatı daha dəqiq başa düşmək üçün bəzi aydınlaşmaya xidmət edən suallar verməyi bacarmalıdırlar. Məsələn: “Please, repeat the word or the expression in the 3rd sentence once more,” “Sorry for my interrupting you, will you repeat again?”

Uzun illər boyu dinləmənin öyrədilməsi zamanı, müəllim tərəfindən şagirdlərin fəaliyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, dərsin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bununla yanaşı bəzi çətinliklərlə üzləşmə də mümkündür. Məsələn, materialın həcminin böyüklüyünə görə və onun tam dərk edilməsinə ayrılan vaxtın kifayət qədər olmaması əsas səbəb kimi göstərilir.

Bir çox müəllimlərin bu işi ətraflı araşdırması göstərir ki, bəzi uğursuzluqların səbəbi əsas metodik tövsiyyələrə formal yanaşma, onlara lazımınca əməl etməmək halları ilə bağlidir. Bunlara dil mühitinin olmaması, təklik, vaxt darlığı, dinləmə qavrayışına müraciət etməmək, müəllimin hədsiz müdaxiləsi, dəstək elementlərinin (sxem, qrafik, kart, şəkil, açar sözlər) olmaması şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, onların diqqət və yaddaşlarının lazımi dərəcədə olmaması aiddir.

Nitqin dinləyərək qavranmasının əsas maneələrindən biri də dil mühitinin olmamasıdır. Bunun nəticəsində şagird müəyyən bir mətn dinləyərkən, orada səslənən sözlərin mənasını bilsə də dinləyərkən onları tanımaya bilər. Şagirdlər əsasən məlumatı göz yaddaşı kanalı ilə qavramağa alışırlar. Müəllimin onlara mətni dinləyərkən onu izləməyə icazə verməsi dinləyərək dərketmənin inkişafına mane olur. Şagirdlərin dinləməklə anlaması üçün mümkün qədər faydalı üsullardan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Beləliklə, şagirdlərə ilk dinləmə zamanı ümumi məzmunun başa düşülməsi üzrə, ikinci dinləmə zamanı isə məlumatın ideyaları və detallarının anlanılmasına aid tapşırıqlar təklif etmək olar.

Bəzən müəllim öz nitqinin doğma dilə tərcüməsi yolu ilə anlamaya" kömək" edir ki, bu da qarşıya qoyulmuş məqsədə gətirib çıxarmır. Bu şagirdləri demobilizasiya edir, onlar xarici nitqə qulaq asmırlar, onun ana dili variantını gözləyirlər. Bundan əlavə, yaxşı olardı ki, şagird mətni doğma dil daşıyıcısını dinləyərək başa düşsün. Bunun üçün "conversation class" ünsiyyət üçün ayrıca klubların təşkili və şagirdlərin orada aktiv iştirakı da onların marağına səbəb olaraq dinləmə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir edər.

Beləliklə, xarici dilin tədrisinə xidmət edən dinləmə qabiliyyətinin inkişafına yuxarıda qeyd olunan üsul və tövsiyyələrin nəzərə alınması dilin tam anlaşılması və mənimsənilməsi üçün böyük əhəımiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Рогова Г.Б., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. «Методика обучения иностранным языкам в средней школе». М., Просвещение, 1991: 287с.
2. Geoffrey Broughton, Christopher Brumfit, Roger Flavell, Peter Hill and Anitas Pincas, Second Edition London and New York, 1980
3. Internet: https:// kayren.az
4. Internet: hz.az.com

Rəyçi: dos. L.Məcidova

Göndərilib: 27.08.2020 Qəbul edilib: 29.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/86-90

Xəyalə Şahverdi qızı Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
xxayala@mail.ru

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ LEKSİK-ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş bədii mətn nümunələri əsasında leksik-üslubi vasitələrin rolundan bəhs edilərək, bu sahədə araşdirma aparan mütəxəssislərin fikirlərinə istinadlar edilmişdir. Beləki, mətnin formalaşmasına üslubi vasitələr güclü təsir edir. Üslubi vasitələr dil səviyyələrinə görə qruplaşdırılır və fikri aid olduğu səviyyəyə uyğun olaraq ifadə edir. Aparılan tədqiqat əsasında məlum oldu ki, mətnləri üslubi vasitələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. İstənilən mətn də üslubi vasitələrdən ibarətdir. Onlardan nə dərəcədə çox istifadə isə mətnin yazıldığı üslubdan asılıdır. Üslubi vasitələrin istifadəsi isə fikrin ifadəsini daha emosional, daha qüvvətli edir. Dilin obraz yaradan vasitələri arasında leksik-üslubi vasitələrin də öz yeri vardır. Leksik səviyyədə üslubi vasitələr mətndə mənanın sabitləşməsini təmin edir. Bu vasitələr də fikrin daha dərin çalarda ifadəsinə dəlalət edir.

Açar sözlər: *bədii mətn, üslubi vasitə, ekspressivlik, kontekst, leksik məna*

The role of lexical stylistic devices in lierary texts

Summary

The article deals with the lexical stylistic devices based on literary text samples taken from Azerbaijani and English literature.References are made to this views of scholars conducting research in this area. Thus, stylistic means have a strong influence on the formation of the text.Stylistic devices are grouped according to language levels and express ideas according to the level to which they belong. The research revealed that it is impossible to imagine texts without stylistic devices. The extent to which they are used depends on the style in which the text is written. The use of stylistic devices makes the expression of thought more emotional and powerful. Lexical-stylistic means have a special place among the means of language creation. At the lexical level, stylistic devices ensure the stabilization of meaning in the text and more comprehensive expression of idea.

Key words: *literary text, stylistic device, expressiveness, context, lexical meaning*

Giriş

Bədii ədəbiyyat aləmi elə “yenidən yaradılmış” dünyadır ki, o gerçəkliyin təsvirini müəllifin yaradıcılıq dərəcəsinə uyğun olaraq ifadə edir. Bədii mətnlərdə biz təkcə yazıçının dünyasını deyil, eyni zamanda yazıçının, onun üstünlüyünü, qınaq obyektini, qürurunu, qəbul etmədiyi situasiyaları və s. bu dünyada görürük. Yazıçı kontinuumundan istifadə edir və bununla da mətndə üslubi incəliyi artırır.

Hər bir bədii mətnin yaranmasına səviyyələr üzrə üslubi vasitələr öz çalarlarını əlavə edirlər. Müxtəlif səviyyələr üzrə üslubi vasitələr bədii mətni fərqli aspektdən emosional edir.

Fonetik səviyyədə üslubi vasitələr daha çox səslənmədə üslubi çalar yaradırsa, leksik səviyyədə üslubi fiqurlar daha çox mənada emosional gücü artırırlar.

Leksik səviyyədə üslubi vasitələr mətndə mənanın sabitləşməsini təmin edir. Sözərin mənasından istifadə edərək yazıçı epitet, metafor, metonimiya, cinas, zevqma kimi bir sıra üslubi vasitələr yaradır. Bu vasitələr fikrin daha dərin çalarda ifadəsinə dəlalət edir və mətndə koherensiya ilə koheziya tamamlanır. Mətndə koherensiya və koheziya mövcud olmasa o, anlaşıqlı ola bilməz. Üslubi vasitələr də koheziya və koherensiyanın vəhdətini təmin edir.

Üslubi vasitələr mətnin üslubi analizi üçün əsas rol oynayır və onlar bir-biri ilə əlaqəlidir. A.Məmmədov koherensiya haqqında belə qeyd edir: “Koherensiya dildə deyil, cəmiyyətdə mövcuddur”(2).

Koherensiya yazıdakı ideyalar, cümlələr, abzaslar, hisslər arasında yaradılmış semantik birliyə istinad edir və oxucunun mətni qavramasına imkan verir (2, s. 56).

Bədii ədəbiyyatın dili bəzən səhvən ədəbi dil adlandırılır. Bəzi alimlər onu ədəbi dilin funnksional üslublarından biri hesab edir. Əslində bədii nitq üçün xarakterik cəhət odur ki, burada yalnız ədəbi dilin müxtəlif funksional vahidlərinin deyil, həmçinin xalq dili, sosial və professional jarqonlar, dialektlər kimi bütün dil vasitələrindən istifadə etmək mümkündür. Bu vasitələrin seçimi və istifadəsini yazıçı estetik əsərini yaratmağa nail olmaq üçün yönəltdiyi niyyətinə uyğun olaraq işlədir.

Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikası, leksikası və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır. Dil vahidlərinin üslubi imkanlarından danışarkən prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: "Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük". Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar ədəbi dilin strukturu ilə bağlı olub nitqin düzgünlüyünü təmin edirsə, üslub normaları leksik-qrammatik normaların bir növ törəməsi olub nitqin gözəlliyini, ifadəliliyini, dəqiqliyini artırmaqla ünsiyyəti asanlaşdırır, onun təsirli, cəlbedici olmasını, danışan, dinləyən və oxuyanın ən incə məqamları, mətləbləri ifadə və dərk edə bilməsini təmin edir (3, s. 70-78).

V.V.Vinoqradov qeyd edir: "Bədii ədəbiyyatın dilində istifadə olunan üslub anlayışı işgüzar, məişət, hətta publisistik və elmi üslublarla nisbətdə fərqli məzmundadır. Bədii ədəbiyyatın dili digər üslublarla tamamilə əlaqəli deyil, o, onlardan istifadə edir və onları özünəməxsus kombinasiyalarda və dəyişdirilmiş formada özünə bağlayır (9, s. 113).

Dilimizin zənginliyini, dolğunluğunu, poetikliyini özündə əks etdirən Dədə Qorqud dastanından aşağıdakı kimi misal göstərək. Məsələn, mətndə "Dəli Dondar" adı varsa, alliterasiya "d" səsi üzərində, "Qazan" varsa "q" səsi üzərində qurulur. *Dəmir Qapı Dərbənddəki dəmir* qapıyı təpib alan... Dəli Dondar çapar yetdi, Qaracuğun qaplanı, qonur atın əyası, qalmış yigit arxası Salur Qazan və s. Digər nağıl və dastanlarımızda, yazılı ədəbiyyatımızda antroponimlərdə alliterasiyanın zəngin formalarından istifadə olunmuşdur. Alliterasiya ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya ortasında eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsidir. Bu cür səs düzümünün yaratdığı musiqi, ahəng söz birləşmələri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlərin deyilişində özünü daha çox göstərir. Məsələn, "Qalan işə qar yağar" (6).

Danışıq zamanı üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, fikrin daha təsirli, ifadəli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur ki, onlar nitqin təsir gücünü artırır, emosionallıq və ekspressivlik yaradır ki, onlar incə məqamları ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Danışan fikir və hisslərini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda, ahəngdarlıq təmin edir.

Leksik vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsa da, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir.

Nitqin emosionallığını artıran, ona üslubi çalarlıq verən vasitələrdən biri də xitablardır. Xitablar dinləyicinin diqqətini söylənilən məsələyə cəlb etmək məqsədi ilə işlənir. Bir sıra hallarda danışan cansız qüvvələrə müraciət edir ki, belə xitablar üslubi məqsəd daşıyır. Sırf ekspressiv səciyyə kəsb edən bu xitablar bədii ədəbiyyat üçün səciyyəvidir.

İşləndiyi sahələrlə bağlı olaraq, Azərbaycan ədəbi dili beş əsas üslubu özündə birləşdirir: işgüzar, mətbuat, bədii, elmi və məişət üslubları. Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində bu üslubların hamısı yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir.

Üslubi vasitələrin bədii üslubda çox istifadəsi bu üslubun emosionallığı, metaforikliyi ilə əlaqədardır. Bədii üslubda subyekt, yəni yazıçı oxucuda təsiri qüvvətləndirmək üçün mətni yazarkən müxtəlif üslubi fiqurlardan istifadə edir. Bu zaman yazıçı linqvistik vasitələrdən istifadə edərək onları müxtəlif formada birləşdirir və ya ayırır, nəticədə daha təsirli və obrazlı vasitələr, yəni, üslubi fiqurlar əldə edirlər.

Üslubi vasitələr bədii mətnlərdə təsviri alətlər kimi qəbul edilir. Onlar sözlərin adi istifadəsindən də üstün tərəflərini ifadə edir. Bəzən yazıçı fikrini dolayı izah etmək istəyir. Bunun üçün o, ədəbi mənalarından daha dərin mənaları olan üslubi fiqurlardan istifadə edir. Üslubi vasitələr mətni daha canlı, daha maraqlı edir və mənanı öz üzərində saxlamağa imkan verir.

Üslub bir məfhum kimi qədim Yunanıstanda meydana gəlmiş, sonralar dünya dilçiliyində müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşsa da, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin əvvəlində tədqiqat meydanına çıxmışdır. İlk əvvəllər "dilin gözəlliyi", "yazıçının fərdi üslubu", "ünsiyyət manerası", "gözəl nitq", "axıcılıq, dəqiqlik", "ədəbi axın" haqqında elm kimi dərk olunmuşdur. Üslubiyyat bir elm kimi üslublar haqqında nəzəriyyə olub, fikrin sözlə ifadəsini, daxili aspektini öyrənir. Bu baxımdan, üslubiyyat ədəbiyyat və dilin kəsişməsində özünü reallaşdırır. Hətta tədqiqatçılar üslubiyyatı iki yer ayırırlar: linqvoüslubiyyat və ədəbiyytşünaslıq üslubiyyatı. Təbii ki, burada üslubiyyat iki müxtəlif aspektdə nəzərdən keçirilir: birinci halda dil vasitələrindən istifadə üslubu kimi; ikinci halda fərdi bədii yaradıcılıqda fikrin obrazlı – emosional tərzdə ifadə edilməsi kimi.

V.Vinoqradov üslubiyyatı nəzərə alaraq, onun 3 əsas tədqiqat sahəsini müəyyənləşdirir:

1) "Sistemlər sistemi" olan dil üslubi və ya struktur üslubiyyat (danışıq, elmi, işgüzar, publisist, rəsmi-kargüzar) və s.

2) Şifahi və yazılı nitqin müxtəlif semantik və ekspressiv xarakterli janrlarının xüsusiyyətlərini öyrənən nitq üslubiyyatı;

3) Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı - bədii əsərin bütün elementlərinin üslubunu, yazıçının fərdi üslubunu öyrənən bədii üslubiyyat (9, s. 210).

Bədii əsərlərdə üslubi məqsədlərlə istifadə olunan vasitələrdən biri fonetik dialektizimlərdir. Fonetik dialektizimlərdə özünü göstərən fonetik-üslubi hadisələr içərisində incələşmə və qalınlaşma, samit və saitlərin əvəzlənməsi, səs düşümü və ya artımı bədii əsərlərdə kolorit yaratmaq üçün istifadə edilən əsas üsullardandır. Alınma sözlərin dialektlərdə təhrif olunaraq tələffüz edilməsi faktından yazıçılar öz əsərlərində surəti tipikləşdirmək, komik effekt yaratmaq məqsədilə istifadə edirlər.

Bədii ədəbiyyatda surətlərin nitqini tipikləşdirmək məqsədilə kəkələmənin müxtəlif üslubi xüsusiyətlərindən istifadə olunur:

1) Qəhrəmanın pəltəkliyini göstərmək üçün;

2) Müəyyən hiss-həyəcanı vermək üçün;

3) Müəyyyən xəstəliklə əlaqədar yaranan nitq qüsurunu vermək üçün;

4) Uşaq nitqinin spesifikasını açmaq üçün və s.

Bunların hər birinin meydana çıxma səbəbi və formaları fərqlidir. Hər hansı səsin deyilməməsi *(ha-dan yadıma düşdü?);* daxili kəsilmələr, uzanmalar və ya təkrarlanmalar *(ba... bam gəl... mədi, yo... yoldaş, deee... yirsən)*; müəyyən səslərin təkrarlanması *(hmmm)* və s. forma və vəziyyətdə kəkələmələr vardır. Daha çox uşaq ədəbiyyatında olan kəkələmələr uşaq danışığının şirinliyini verməyə xidmət edir.

Lakin ingilis ədəbiyyatşünaslığında üslubi məqsədlərlə işlənmiş dilektizimlər arasında cənub dialekti də əhəmiyyətli yer alır.

İngilis və Azərbaycan dillərində ekspressivliyi artıran, fikrin dəqiq, daha dolğun, canlı çatdırılmasını təmin edən bir çox üslubi vasitələr mövcuddur. İ.R.Qalperin, V.V.Vinoqradov və başqa dilçilər ingilis dilindəki bütün üslubi fiqurları məcazlara - leksik vasitələrə və danışıq fiqurlarına - sintaktik vasitələrə ayırırlar. Azərbaycan dilində bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri müvafiq olaraq məcazlar və danışıq fiqurlarına uyğun gəlir.

Leksik səviyyədə üslubi vasitələr mətndə mənanın sabitləşməsini təmin edir. Sözlərin ilkin mənalarından əlavə törəmə mənaları da vardır. Sözlərin denotativ və konnotativ mənaları fərqləndirilir. Konnotativ məna məcazi mənaya yaxındır. Denotativ məna sözün ilkin mənası, konnotativ məna isə sözün yaratdığı assosiasiyalarla əlaqəlidir. Məsələn: /player/ "oyunçu" sözünə diqqət yetirək.

/The soccer goalie was a real player/

"Futbol qapıçısı əsl oyunçu idi" cümləsində oyunçu mənasında anlaşılır.

/She is a good player in relationship/

"O, münasibətdə yaxşı oyunçudur" cümləsində isə digərlərindən istifadə edən şəxs mənasında konnotativ məna yaranır.

Sözlərin mənasıdan istifadə edərək yazıçı epitet, metafor, metonimiya, cinas, zevqma kimi bir sıra üslubi vasitələr yaradır.

B.Vahabzadənin "Vaxt" şeirindəki *zaman at çapar* metaforunun istifadəsi vaxtın necə tez keçdiyini obrazlı və müqayisəli ifadə edir. Oxucu bir anlıq şeirin sehrinə dalır. Aşağıdakı misala baxaq:

"Saçlarımın ağlığında, alnımın qırışında
Zaman necə at çapır, yüyəni öz əlində" (6).

Sözlərin kontekstdə əlavə məna ifadə etməsi onların kontekstual mənasıdır. Lüğəvi və kontekstual məna əsasında metafor, metonimiya, ironiya, əsas və törəmə məna əsasında zevqma və cinas, məntiqi və emotiv məna əsasında epitet və oksimora, məntiqi və nominativ məna əsasında antonamasiya formalaşır. Yazıçılar bu fiqurlardan fikrin, düşüncənin daha təsirli, müqayisəli ifadəsi üçün bədii mətnlərdən istifadə edirlər.

Misal üçün C.Barners fikri daha təsirli ifadə etmək üçün təkrardan istifadə edir:

She worked out how many weeks before the Show to plant her seed, pushed in the beans, watered them, waited, weeded, watered, weeded, lifted clumpy bits of soil away from where they might be coming up, saw the glistening, whippy sprouts break from the soil, encouraged the tendrils in their spiraling climb, saw the red flowers from and break, watered just us the tiny pods appeared watered, weeded, watered and there, an exact few days, before the Show, she had seventy-nine Climbing Beans Round to Choose from (11, s. 19).

Verimiş nümunədə yazıçı waited, weeded, watered sözlərini təkrarlamaqla toxumun böyüməsi üçün çəkilən əziyyəti oxucuya daha canlı şəkildə çatdırır. C.Barners "İngiltərə, İngiltərə" əsərində bənzətmələrdən istifadə edir və mətni daha çox emosional edir:

"Then there was Kent pointing its finger or its nose out at the Continent in warning – careful, foreigners over there; Oxfordshire playing spoons with Buckinghamshire and squashing Berkshire flat: Nottinghamshire and Derbyshire like side-by-side carrots or pine-cones; the smooth, sea-lion curve of Cardigan" (11, s. 5).

Dildə obraz yaradan vasitələr arasında dilin leksik səviyyəsi də əhəmiyyətli rola malikdir. Dilin obraz yaradan vasitələri arasında leksik-üslubi vasitələrin də öz yeri vardır. Leksik-üslubi vasitələrdən *epitet* yunan sözü olub, əlavə deməkdir. Bədii əsərlərdə mənanı qüvvətləndirmək üçün, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün epitetlərdən istifadə olunur. Epitetin əsas xüsusiyyəti cümlədə təyin rolunda olmasıdır. Bu təyinlər adətən məcazi mənada olur. Təyinedici xüsusiyyətinə görə epiteti bədii təyin də adlandırırlar. Misal üçün müqayisə edək:

Qara bəxtim oyanmazmı?
və yaxud
Qara saçlı gözəl

Birinci cümlədəki *qara* sözü məcazi mənada işləndiyi üçün epitetdir. İkinci cümlədəki *qara* sözü isə həqiqi mənada işləndiyi üçün epitet deyildir.

Klassik ədəbiyyatda işlədilən "Homer" epiteti iki sözün birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz kimi tanınır. Məsələn: fleet-footed Achills - sürətli ayaqlı (donanma ayaqlı Axilles); Cow-eyed Hera - "inək gözlü Hera"; the wine-dark sea – "şərab kimi qaranlıq dəniz" və s.

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skiess;
Where thoughts serenely sweet express,
So soft, so calm, yet eloquent,
The smiles that win the tints that glow.

İngilis poeziya ənənəsi üçün alliterasiyanın əhəmiyyəti çoxdur. Hələ iddia edilir ki, hind-sakson şeir aləmi "allit" üzərində qurulmuşdur. Qafiyə kimi, alliterasiya ölçüsü də kompozisiyanı yaradan priyom rolunu əks etdirir. Bu zaman hər sətirdə dövrü vurğu olur və vurğu arasında hecaların sayı daha sərbəst olur. Qeyd edək ki, alliterasiya sezura ilə uyğunlaşır. Sezura şeirin vacib ölçüsü kimi müəyyən edilir. Sezurada sətir hərəsində iki vurğu olan iki yerə bölünür. İkinci yarımşeirin birinci vurğulu hecası birinci yarımşeirin bir və ya iki vurğulu hecası ilə qafiyyələnir. Hind-sakson poeziyasındakı alliterasiyanı ilkin qafiyənin xüsusi növü kimi səciyyələndirir. O yazır ki, bu cür embrional qafiyə müntəzəm hesab edilmir. Sezur qafiyə təqribi və əsasən yarım şeirin ortasında və axırında çıxış edir.

Alliterasiyanın sezur qafiyə ilə bəzən dəqiq, bəzən isə təqribi birləşdirilməsi təmin edilməlidir. Qeyri-müntəzəm sezur qafiyəni əks etdirmək üçün aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirdək:

But let us ponder boldly: "tis a basr
Abandonment of reason to resign
Our right of thought, our last and only place
Of refuge; this, at least, shall still be mine:
And bred in darkness, lest the truth should shine
To brightly for the unprepar'ed mind.

Hərfi tərcüməsi:

Gəlin cəsarətlə düşünək ki, "bu əsas hesab edilir
İstefa etmək üçün səbəb axtarmaq
Düşüncə haqqımız, son və yeganə yerimiz
Sığınacağımız; bu ən azı mənimki olacaqdır.

Bədii mətnlərdə canlı və obrazlı nitqin emosionallığını artıran, müqayisə ilə obrazların və xarakterlərin keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri haqqında canlı təsəvvür yaradan və oxucuya güclü təsir bağışlayan üslubi fiqur antiteza adlanır. Ədəbiyyatda yazıçılar yalnız cümlələrdə deyil, xarakterlərdə və hadisələrdə də antitezalar tətbiq edirlər. Məsələn: Çarlz Dikkensin "İki şəhərin hekayəsi" (A Tale of Two Cities) adlı romanı unudulmaz antiteza nümunələri ilə zəngindir.

It was the best of times. It was the worth of times. It was the age of wisdom. It was the age of foolishness. It was the epoch of belief. It was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we had nothing before us, we were all going direct to Heaven, we were all going direct the other way (Charles Dickens).

Sözün mənasının köçürülməsi ilə yaranan bədii ifdə vasitələrindən biri metaforadır. Metafora iki obyekt arasında oxşarlıq və ya oxşar bənzərliyə əsaslanan köçürmə mənasını ifadə edir. Metaforadan istifadə zamanı yalnız əşyalar deyil, həmçinin də hadisələr, hərəkətlər, keyfiyyətər də müqayisə oluna bilər. Məsələn:

Juliet is the sun.

Culyetta günəşdir.

Mənanın genişlənməsi nəticəsində metafora metanimiyaya çevrilir və o metafora kimi konseptuallaşma prosesində iştirak edir. Məsələn:

“Then they came in. Two of them, a man with long fair moustaches and a silent dark man… Definitely, the moustache and I had nothing in Common” (Doris Lessing “Retread to Innocence”).

Bu nümunədə “the moustache” (bığ) sözü “a man” sözünün əvəzinə işlənmişdir və sözügedən insanın xarici görkəminin bir xüsusiyyətini bildirir. Danışan şəxs də həmin insanla birinci dəfədir ki, rastlaşır.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız tədqiqatlar bizə deməyə imkan verir ki, hər bir dil səviyyəsinə uyğun olan vasitələr mətnin üslubuna uyğun seçilir və onun üslubi dəyərini artırır. Mətnin formalaşmasına üslubi vasitələr güclü təsir edir. Üslubi vasitələr dil səviyyələrinə görə qruplaşdırılır və fikri aid olduğu səviyyəyə uyğun olaraq ifadə edir. Aparılan tədqiqat əsasında məlum oldu ki, mətnləri üslubi vasitələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. İstənilən mətn də üslubi vasitələrdən ibarətdir. Onlardan nə dərəcədə çox istifadə isə mətnin yazıldığı üslubdan asılıdır. Üslubi vasitələrin istifadəsi isə fikrin ifadəsini daha emosional, daha qüvvətli edir. Leksik səviyyədə üslubi vasitələr mətndə mənanın sabitləşməsini təmin edir. Bu vasitələr də fikrin daha dərin çalarda ifadəsinə dəlalət edir.

Üslubi vasitələr bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Üslubi vasitələrin təhlili əhəmiyyətlidir, çünki hər bir mətn üslubi vasitələrlə daha çox zənginləşir və təsiredici xarakter alır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.
2. M.Azad Studies in text and discourse. England, Cambridge Scholars, 2018, 150 p.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s.
4. Tanrıverdiyeva Ə.V. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, “Elm”, 1999, s. 62-63.
5. Məmmədov A. Mətn dilçiliyi. Mürkkəb sintaktik bütöv. Bakı, 2001, 56 s.
6. Şıxıyeva İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının linqvostatik xüsusiyyətləri.
7. Vahabzadə B. Axı dünya fırlanır. Bakı, “Yazıçı”, 1987, 208 s.
8. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). Ленинград: «Просвещение», 1973, с. 225-241.
9. Виноградов В.В. О языке художественной прозы: Избр. Труды. М.: «Наука», 1980, 360 с.
10. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: «АН СССР», 1965, с. 5.
11. Barners J. England, England. London: Vintage books, 2012, 226 p.
12. Khadjieva D., Seytyanov J, Erimbetova E. “Seminars in Stylistics”. Nukus, Karakalpakstan, 2009, 128 p.
13. Mehriban Huseynova, Günel Yunusova. English stylistics. “Elm və təhsil”, Bakı, 2019.
14. Seboon T. Style in Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1960, 488 p.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

Göndərilib: 20.08.2020 Qəbul edilib: 21.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/91-94

Səkinə Mirheydər qızı Seyidova
Bakı Dövlət Universiteti
seyidova.s87@gmail.com

UĞURSUZ AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN YENİYETMƏLƏRİN UĞURLU GƏNCLİYƏ KEÇİDİNİN ÇƏTİNLİKLƏRİ

Xülasə

Yeniyetməlik, uşaqlıqdan yetkinliyə kəskin bir keçid ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən şəxsiyyətin quruluşundakı mənfi təzahürlər, uyğunsuzluqlar, uşağın əvvəllər qurulmuş maraqlar sisteminin məhdudlaşdırılması, digər tərəfdən isə böyüklərə münasibətdə davranışının dəyişməsi bu çətin dövrün göstəricisidir. Digər tərəfdən, yeniyetmələrin həyatı bir çox müsbət amillərlə də xarakterizə olunur: uşağın müstəqilliyi artır, digər uşaqlar və böyüklər ilə münasibətlər daha müxtəlif və mənalı olur, fəaliyyət sahəsi xeyli genişlənir və s. Ən əsası, bu dövr uşağın keyfiyyətcə yeni bir sosial mövqeyə girməsi ilə xarakterizə olunur və yeniyetmə cəmiyyətin bir üzvü olaraq özünə şüurlu münasibət formalaşdırır. Eyni zamanda, uğursuz ailələrdə böyüyən uşaqlar yeniyetməlik dövründən gəncliyə keçiddə bir sıra problem və çətinliklərlə üzləşirlər. Bu hallara biqanə yanaşılsa, onlar düzgün olan yoldan dönə, o yolu itirə bilərlər.

Açar sözlər: *valideynlər, yaş, yeniyetməlik dövrü, qadağa, münaqişələr, uşaqlar*

Difficulties of teenagers growing up in failure families to successful youth

Summary

Adolescence is characterized by a sharp transition from childhood to adulthood. On the one hand, the negative manifestations in the structure of the personality, inconsistencies, the restriction of the child's previously established system of interests, the nature of his behavior towards adults are indicators of this difficult period. On the other hand, adulthood is characterized by many positive factors: the child's independence increases, relationships with other children and adults become more diverse and meaningful, his field of activity expands significantly, and so on. Most importantly, this period is characterized by the fact that the child enters a qualitatively new social position, where a conscious attitude to himself as a member of society is formed. At the same time, children growing up in unsuccessful families face a number of challenges and difficulties during the transition from adolescence to adolescence. When left unmanaged, they can be left astray and lose the right path.

Key words: *parents, age, adolescence, forbid, conflicts, children*

Giriş

Yeniyetməlik dövrü – uşaqlıq və yetkinlik arasında müəyyən bir keçid dövrüdür. Adətən yeniyetməlik uşaqlıq və yetkinlik dövrü arasında bir mərhələ olaraq görülür və hər kəs onu fərqli vaxtlarda və müxtəlif formada keçirdir, lakin bütün bu fərqliliklərə baxmayaraq sonda əksər yeniyetmələr yetkinlik mərhələsinə çatmış olur. Bu mənada, yeniyetməlik, məsuliyyətli və yaradıcı bir yetkin olmaqdan əvvəl hər kəsin keçməli olduğu uşaqlıq və yetkinlik arasında atılan körpüyə bənzədilə bilər.

Yeniyetməlik, uşaqlarda nisbətən sakit böyümə dövrünü əvəz edən sürətli və olduqca ziddiyyətli bir inkişaf dövrüdür. Bu zaman həm fiziki, yəni yeniyetmənin bədənində, həm də psixikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir ki, bu da uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında son dərəcə vacib rol oynayır. Fransız filosofu J.J.Russonun, yeniyetməlik dövrünü "ikinci doğuş" adlandırması da təsadüfi deyil (Минияров, 2000: 178).

Müasir yeniyetməliyin təsvirini L.S.Vıqotski, I.S.Kon, D.B.Elkonin və L.I.Bojoviç və başqa alimlər vermişlər (Реан, 2002: 12). Bu tədqiqatlar L.S.Vıqotski-nin mədəni və tarixi konsepsiyasına uyğundur. Vıqotski yetkinlik dövründə alovlanan maraq probleminin bir yeniyetmənin psixoloji və sosial inkişafının bütün problemlərinin açarı olduğunu qeyd edir. Beləliklə, həssaslığın, neqativliyin, uşağın aqressivliyinin artmasının səbəblərini L.I.Bojoviç, ünsiyyət ehtiyacının düzgün şəkildə ödənilməməsi ilə bağlayır (Bojoviç, 1968: 25).

Yeniyetməlik dövrü 11-12 yaşdan 15-16 yaşadək uşaqların inkişaf dövrü hesab olunur; bu, uşağın sosial fəaliyyətinin sürətli inkişafı və yenidən qurulması ilə əlamətdardır. Yeniyetmələrin fiziki inkişafı sürətli böyümə, çəki artımı, əzələ inkişafı, skeletin ossifikasiyası, yüksək təzyiq, yorğunluq, başgicəllənmə, beyin və sinir sisteminin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu, əlbəttə ki, bədən üçün çox bir yükdür və üstəlik buna cinsi istəkə səbəb olan cinsi yetkinlik də əlavə olunur.

Eyni zamanda bu dövrdə fiziki inkişafla yanaşı mənəvi inkişaf da davam edir, yeniyetmənin inancları və istəkləri formalaşır. Bu dövrdə meydana gələn və formalaşan, inanclar daha çox ictimai rəylə üst-üstə düşmür. Bu, uşağın özünü bir şəxsiyyət kimi düşünməsinə, özünütərbiyyə prosesinə aparan dövrdür. Bu zaman xarakterinin formalaşması başlayır, yeniyetmə özünü ətrafındakı həmyaşıdları ilə müqayisə edir, başqa sözlə, yeniyetmələrin sosiallaşması prosesi gedir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ən vacib, ən universal cəhətlərindən biri uşaqlıq və gəncliyin sosiallaşmasıdır. "Sosiallaşma" termini şəxsin cəmiyyətin tam üzvü kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan verən müəyyən bir bilik, norma və dəyərlər sistemini mənimsədiyi və təkrar istehsal etdiyi bütün sosial proseslərin məcmusunu ifadə edir. Sosiallaşma həm cəmiyyətin, həm də fərdin həyatında mühüm rol oynayan, sosial həyatın özünün çoxalmasını təmin edən bir prosesdir (Мухина, 1999: 68).

Sosiallaşma yalnız şüurlu, idarəedici, məqsədyönlü təsirləri deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən kortəbii prosesləri də əhatə edir. Yetkinlik dövründə uşağın həyatının bütün sahələrində güclü dəyişikliklər olur, təsadüfi deyil ki, bu yaş uşaqlıqdan yetkinliyə qədər "keçid" adlanır, lakin bir yeniyetmə üçün yetkinlik yolu yeni başlayır və bu dövr bir çox dramatik təcrübə, çətinlik və böhranlarla zəngindir. Bu zaman sabit bir davranış formaları, xarakter əlamətləri və emosional reaksiya metodları formalaşır ki, bu da gələcəkdə böyüklərin həyatını, fiziki və əqli sağlamlığını, sosial və şəxsi yetkinliyini müəyyənləşdirir. Bir yeniyetmənin şəxsiyyətinin sağlam inkişafına töhfə verən şəraitin təmin edilməsində ailə mühitinin və məktəb kollektivinin rolu olduqca vacibdir (Фельдштейн, 1989: 106).

E.Şpranger yetkinliyi mədəni və mənəvi baxımdan tədqiq etmişdir. Yetkinlik dövründəki inkişaf xüsusiyyətləri mədəniyyət və tarix dünyasına daxil olan fərdin inkişafının daxili qanunları əsasında izah edildi. Yetkinliyin məzmunu, E.Şprangerə görə, bir insanın mədəniyyətə, müəyyən bir dövrün ruhuna uyğun böyüməsidir (Шнейдер, 2005: 196). Yeniyetmələrin yetkinlik dövrünə keçməsinin müxtəliflikləri, bu keçid dövründə meydana gələn çətinliklər psixologiyada və sosiologiyada geniş tanınmışdır.

E.Şpranger yeniyetməlikdən gəncliyə keçidin əsas üç növünü təsvir etmişdir.

● Birinci növ - kəskin, fırtınalı, böhranlı bir dövr ilə xarakterizə olunur, yeniyetmənin “ikinci doğuş” kimi yaşadığı, bunun nəticəsində yeni bir “mən” meydana gətirir.

● İkinci növ - yeniyetmənin öz şəxsiyyətində dərin və ciddi dəyişikliklər etmədən yetkinlik həyatına qoşulması, yavaş-yavaş böyüməsidir.

● Üçüncü növ - yeniyetmənin özü fəal və şüurlu şəkildə özünü formalaşdırdığı və tərbiyə etdiyi, iradə daxili narahatlıq və böhranların öhdəsindən gəlmək üçün şəxsi inkişaf prosesidir. Bu, özünü idarəetmə və özünü tərbiyə etmək səviyyəsi yüksək olan yeniyetmələr üçün tipikdir (Эйдемиллер, Юстицкис, 1999: 32).

Yeniyetmələrin qarşılaşdıqları əsas problemlərdən biri valideynlərlə olan qarşılıqlı münasibətlər problemidir, çünki yetkinlik bütün ailə üzvlərinin sosial, şəxsi və yetkinlik meyarlarına görə böhranlar və qarşıdurmalarla davam edən vaxtıdır. Bu dövrdə bütün gizli ziddiyyətlər ortaya çıxır (Хорни, 2008: 64).

Yeniyetməliyin əsas məzmunu onun uşaqlıqdan yetkinliyə keçməsidir. İnkişafın bütün aspektləri keyfiyyətcə yenidən qurulmaqdadır. Bu çevrilmə prosesi yetkin yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin bütün əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Yeniyetmə valideynləri ilə fikir ayrılığı yaşamağa, üzləşməyə başlayır. Əsasən uğursuz ailələrdə böyüyən uşaqlar bu keçid dövründə valideyinləri və həmyaşıdları ilə daha kobud, sərt ola bilər, digər yetkinləri haqsız yerə tənqid edə bilərlər (Bronfenbrenner, 2012: 98). Uğursuz ailələrdə əvvəllər uşağın daxilində baş verən böhranları görməyən, ailədə emosional istilik yaratmayan valideyinlər üçün uşaqların istəklərini və fikirlərini anlmaq get gedə çətinləşir.

Bu baxımdan, ən uğurlu ailələrdə belə, yeniyetmə uşaqları ilə ünsiyyətdə müəyyən çətinliklər yaranır. Bununla belə natamam və uğursuz ailələrdə böyüyən yeniyetmələrlə münasibətlərdə mürəkkəblik artır, çünki valideynlər çox vaxt böyüyən uşaqlar ilə ünsiyyətin kiçiklərlə müqayisədə fərqli qurulmalı olduğunu başa düşmürlər. Valideynlər çox vaxt nəyin qadağan olunmalı və nəyə icazə verilməli olduğunu ayırd etmirlər. Bütün bunlar çox çətin, münaqişə vəziyyətini yarada bilər.

Ailə konteksti bir yeniyetmənin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin formalaşmasına və bütün fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Uşaq və valideynlər arasındakı qurulmuş sağlam və dəstəkləyici bir əlaqə, məktəbdən kənarda, eləcə də məktəbdəki müvəffəqiyyətlərini təyin edir (Фрейд, 2003: 54). Bu eyni zamanda həmyaşıdları və digər böyüklər ilə səmərəli ünsiyyət üçün olduqca vacibdir.

Qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı maraq əsasında ünsiyyət nəticə vermirsə, o zaman istər-istəməz rəsmi, gündəlik xarakter alır. Valideynlər uşaqların həyatındakı formal-rol vəziyyətlərinə (davranış, akademik performans) nə qədər “təzyiq edirlər”, bir o qədər mövcud münasibətlər “formal” xarakter daşımağa başlayır (Синягина, 2003: 11). Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq-valideyn münasibətləri rəsmiyyətdən uzaq olmalı, təbii halda baş tutmalıdır. Ən kədərli hal uğursuz ailələrdə yetkinləşən yeniyetmələrdə valideynlər və uşaqlar

arasında görünməz bir anlaşılmazlıq və yadlaşma divarının göründüyü haldır. Bu şəraitdə valideynlərin hətta ədalətli və əsaslandırılmış tələbləri yeniyetmələr tərəfindən subyektiv olaraq haqsızlıq kimi qəbul edilir. Bu tələblər valideynlər tərəfindən xüsusi təsnifatlar şəklində və isterik şəkildə ifadə olunursa, və "uşaq" ın artıq ailədə bərabər ünsiyyətə hazır olduğunu görməkdən yayınırlarsa, yeniyetmələr üçün bu cür "ədalət" ilə razılaşmaq daha da çətinləşir.

Yeniyetməlik dövründən gəncliyə keçid mərhələsində uğursuz ailələrdə böyüyən həm uşaqların, həm də onların valideynlərinin bir-birlərinə qarşı tez-tez uyğunsuzluq nümayiş etdirdiklərini söyləmək lazımdır. Böyüməkdə olan uşaqlar özünə hörmət və yeni hüquqların verilməsini tələb edir, lakin yetkin bir şəxsin statusu ilə əlaqədar vəzifələrə gəldikdə, valideyinlərin davranışı bu tələbləri özündə əks etdirmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdı meydana gələn başlıca problemlərdən biridə valideynlərin bir qayda olaraq yeniyetmələrin gəncliyə keçid dönəmində xarici görünüşlərinə qayğı göstərməklərini, onların bir şəxsiyyət kimi müstəqil olmaq istədiklərini başa düşmürlər. Bu, öz şəxsiyyətini tapmaq və ifadə etmək və müəyyən bir sosial qrupa aid olmağın ehtiyacının təzahürüdür. Geyim və xarici görünüş özünü ifadə etmə üsuludur və gənclər başqalarına aid təəssüratları idarə etməyə meyllidirlər. Geyim köməyi ilə insan həyatda oynamaq istədiyi rol barədə başqalarına məlumat verə bilər.

Ədədbiyyatda uğursuz ailələrdə böyüyən yeniyetmələrdə gəncliyə keçid mərhələsində münaqişələrə səbəb olan əsas amillər aşağıdakı kimi təsnifatlandırılmışdır:

Ailədaxili münasibətlərin növü. Ailə münasibətləri harmonik (ahəngdar) və disharmonik (uyğunsuz) növlərə ayrılır. Harmonik bir ailədə, hər bir ailə üzvünün psixoloji rollarının dizaynında, "Biz" ailənin formalaşmasında, ailə üzvlərinin ziddiyyətləri həll etmək qabiliyyətində özünü göstərən tarazlıq qurulur. Uygunsuz ailələrdə daxildəki boşluq ər-arvadın ziddiyyətli qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunan ailə münasibətlərinin mənfi təbiətidir. Belə bir ailədəki psixoloji stressin səviyyəsi artmağa meyllidir, üzvlərinin nevrotik reaksiyalarına, uşaqlarda daimi narahatlıq hissinin yaranmasına səbəb olur.

Ailədaxili münasibətlərin pozulması. Destruktiv tərbiyənin aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqləndirilir:

* Təhsil məsələsində ailə üzvləri arasında fikir ayrılıqları;
* Uyğunsuzluq, ziddiyyət, məntiqsizlik;
* Yeniyetmə həyatının bir çox sahəsindəki qəyyumluq və qadağalar;
* Yeniyetmələrə artan tələblər, təhdidlərdən, məhkumluqlardan tez-tez istifadə edilməsi.

Uşaqların yaş böhranları. Bu böhranlar onların artan münaqişəsinin amilləri kimi qəbul edilir. Yaş böhranı, uşaqlıq inkişafının bir mərhələsindən digərinə keçid dövrüdür. Kritik dövrlərdə uşaqlar itaətsiz, şıltaq, əsəbi olurlar. Onlar tez-tez başqaları ilə, xüsusən də valideynləri ilə münaqişəyə girirlər. Əvvəl yerinə yetirilən tələblərə mənfi münasibət bəsləyirlər, inadkarlıq nöqtəsinə çatırlar.

Yetkinlik dövründən gəncliyə keçid mərhələsində uşağın davranışının tipologiyası, valideynlərin istifadə edəcəyi tərbiyə üsulundan asılı olaraq əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilər. Ailədəki tərbiyə üslublarını təhlil edərkən yetkin şəxsin şəxsiyyət əlamətlərində özünü göstərən müəyyən nümunələrin olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə

Natamam və uğursuz ailələrdə formalaşan uşaqlarda bünövrəsi uşaq yaşlarından qoyulan narahatlıq və həyəcanlar yeniyetməlikdən gəncliyə keçid dövründə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Getdikcə dərinləşən problemlər, valideyin-övlad arasında emosional bağın zəifliyi və ya tamamilə mövcud olmaması, ailədə valideyinlərdən birinin dominantlığı, valideyinlər arasında baş verən münaqişələr və problemlər, anlayış qayğı və sevgi yetərsizliyi, heddindən artıq qoyulan tələblər və.s kimi hallar yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməkdə olarkən bir çox problemlər yaşamasına səbəb olur. Bu kimi hallar uşağın özünə qapanmasına, özgüvən əksikliyinə, zəif sosiallaşmaya, bir sözlə yeniyetməlikdən gəncliyə keçid dövründə uğurlu gələcəyə keçidini çətinləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Bojoviç L.I. Şəxsiyyət və onun uşaqlıq dövründə formalaşması. Bakı, 1968, 25s;
2. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М., 1989, 106 с;
3. Минияров В.М. Психология семейного воспитания. Воронеж, 2000, 178 с;
4. Мухина В.С. Возрастная психология. М.: Академия, 1999, 68 с;
5. Реан А.А. Подросток. СПб.: Питер, 2002, 12 с;
6. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003, 11 с;

7. Шнейдер, Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. М.: Академический Проект, 2005, 196 с;
8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 1999, 32 с;
9. Фрейд А. Нормальность и патология в детстве. «Плэйт», 2003, 54 с;
10. Хорни К. Невроз и рост личности. М. Академический проект, 2008, 64 с;
11. The developing person through childhood (6th edition) Bronfenbrenner, U New York, NY: Worth Publishers. 2012, 98 p.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

Göndərilib: 16.08.2020 Qəbul edilib: 18.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/95-97

Könül Akif qızı Xudazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Konul.akbar.31@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏLLİM PEŞƏSİNƏ HAZIRLIĞIN BƏZİ MƏSLƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Bu gün müəllim hazırlığının həyata keçirilməsi üçün vacib olan məqamlardan biri pedaqoji fəaliyyətin real problemlərinin effektiv həllinə nail olmaqdır. Pedaqogikanın psixolojiləşdirilməsi əvəzinə pedaqoji psixologiyanın pedaqojiləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Bununla yanaşı təhsilin forma və məzmununda müəllim hazırlığının prinsiplərini və metolodoloji aspektlərini yenidən işləmək zərurəti vardır. Azərbaycanda mövcud kurrikulum sistemi bunu zəruri edir. Müəllim hazırlığında pedaqoqun psixoloji kompitentliyinin araşdırılması bu problemin həllində əhəmiyyətli addımlardan biri ola bilər.

Firkimizcə, müəllim peşəsinə hazırlığın tədqiqi istiqamətləri genişləndirilməli, müasir müəllim peşəsinin psixopedaqoji srtukturu, ona verilən tələblər, müəllim peşəsinin seçiminin psixopedaqoji amilləri, tələbələrin peşə şüurunun və müəllim peşəsinə hazırlığının motivləri, eləcə də müəllim peşəsinə yiyələnmədə özünüaktuallaşdırma amili kimi məsələlər araşdırılmalıdır. Bununla yanaşı tələbələrin müəllim peşəsini seçiminin əsas motivasiya istiqamətlərini müəyyən etmək, mövcud sistemdən çıxış edərək müəllim hazırlığında bu məsələləri nəzərə almaq zəruridir.

Açar sözlər: *müəllim hazırlığı, perspektivlər, psixopedaqoji məsələlər*

Some questions and perspectives of teacher training in modern times

Summary

One of the most important aspects in the implementation of pedagogical training is the solution of real problems of pedagogical activity. Instead, since psychology has become an integral part of pedagogy, it is necessary to try to study educational psychology. At the same time, there is a need to develop principles and methodological aspects of teacher training in the form and content of teaching. This requires an existing curriculum system in Azerbaijan.

Studying the psychological competence of a teacher in teacher training can be one of the most important steps in solving this problem.

In our opinion, it is necessary to expand the research areas of pedagogical training, as well as the psychological and pedagogical structure of the modern pedagogical profession and the requirements for it. In the context of this expansion, the psychological and pedagogical factors of choosing the profession of a teacher, the motives of the professional consciousness of students and pedagogical training, and the factors of self-actualization should be studied and investigated.

At the same time, it is necessary to determine the main directions of motivating students to choose the profession of a teacher, and take these issues into account when training teachers on the basis of the existing system.

Key words*: preparing teacher, perspectives, psychopedagogical tasks*

Giriş

Məlumdur ki, tələbələrin müəllim peşəsinə hazırlığın psixopedaqoji məsələləri müasir dövrdə daha çox aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Problemin aktuallıq kəsb etməsi bir tərəfdən cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması, digər tərəfdən isə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi və vahid təhsil məkanın yaradılması ilə bağlı meqameylərin üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

Təhsilin modernləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi ilə bağlı vəzifələrdə müəllim hazırlığı öncül yerlərdən birini tutmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətə yararlı, çevik düşünən, yeni şəraitə adaptasiya qabiliyyəti yüksək olan, geniş dünyagörüşlü, akademik və təşkilati bacarıqlara malik müəllimlərin hazırlanmasını diktə edir. Məktəb təhsilinin, müəllimin fəaliyyətinin yenidən formalaşdırılması və optimallaşdırılması üçün effektiv vasitələrin axtarışına son dövrlərdə müxtəlif tədqiqatlar həsr olunmuşdur və bu tədqiqatlar özünün dinamikliyinə görə fərqlənir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə aparılmış tədqiqatlarda müəllim hazırlığının psixopeqoji problemləri daha prioritetdir. Lakin tələbələrin müəllim peşəsinə hazırlığının psixopedqoji problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, ya ənənəvilik, ya da

konkret hazırlıq modelinin olmaması səbəbindən müəllim hazırlayan müəsissələrin, o cümlədən real məktəb praktikasının tələblərinə cavab vermir.

Tələbələrin müəllim peşəsinə psixopedaqoji hazırlığı uğurlu peşə fəaliyyəti üçün olduqca zəruri və əhəmiyyətli bir prosesdir. Pedaqoji fəaliyyət müəyyən mənada öz funksionallığına görə psixopedaqoji səciyyə daşıyır və şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, təlim-tərbiyəsində ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Təhsil subyektlərinin fəaliyyətinin effektiv təşkili üçün müəllim pedaqoji-psixoloji biliklərə yiyələnməli, təlimin və psixi inkişafın psixoloji mexanizmlərini aydın dərk etməli, yaşauyğun dəyişilmələri əsaslı şəkildə təhlil etməli və bu sahədə mənimsənilmiş bilikləri özünün fəaliyyətində nəzərə almağı bacarmalıdır. Müəllim peşəsini seçən hər bir tələbə peşə sahəsində öz fəaliyyətini optimal qurmaq üçün, həmçinin müəllim peşəsi haqqında vacib cəhətləri, ona verilən psixoloji tələbləri psixopedaqoji əməyin incəliklərinə yiyələnməlidir. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçılar müəllim hazırlığında psixopedaqoji hazırlığı aparıcı istiqamət kimi qeyd edir və müəllimlərin praktik psixoloji hazırlığını pedaqoji kadrların əsas keyfiyyəti hesab edirlər.

Şübhəsiz müəllim hazırlığı müasir pedaqoji təhsildə ümüumtəhsil məktəblərinin kadr hazırlığı ilə təmin olunmasına yönəlmiş bir prosesdir.

Pedaqoji təhsil sistemində müəllim hazırlığı ilə məşğul olan müəsissələr əvvəlki ənənələri özündə ehtiva etməklə yanaşı yeni ideyaların daşıyıcısı kimi müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmasının və dünya təcrübəsində istifadənin əsas cəhətlərini özündə əks etdirməlidir. Bu bir tərəfdən təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi, digər tərəfdən isə yeni tipli müəllim hazırlığını həyata keçirilməsi zərurətindən yaranır.

Azərbaycan Respublikasında "Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyət planında müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması məqsədi ilə dövlət siyasətinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəldilməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması, müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması məqsədi ilə dövlət siyasətinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələləri özünün strateji hədəflərində təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Bu strateji istiqamət müəllim hazırlığında gələcək peşə fəaliyyətinin effektivliyinin təmin olunmasına, əlverişli təhsil mühitin formalaşdırılımasına zəmin yaradır [6].

Hetendra (2001) göstərir ki, "Azərbaycan hökuməti təhsil sisteminin keyfiyyətcə inkişaf etdirməyin və onun dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağın mümkün olduğunu dərk etmişdir. O, demokratik cəmiyyətin və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə daha doğru cavab verməli, tələbələri müstəqil və problemləri həlledən düşüncə tərzinə malik olmaları üçün onları daha fəal və ineraktiv təlim imkanları ilə təmin etməlidir. 1998-ci ildə Azərbaycan hökuməti təhsil sistemini inkişaf etdirmək tələbatına cavab olaraq təhsil islahatları işləyib hazırladı. Həyata keçirilən təhsil islahatları siyasəti fənn yönümlü deyil, nəticəyönümlü təhsil sistemin yaradılmasını nəzərədə tutur [3, s.315].

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, təhsilin nəticəyönümülü təmayyülərinin formalaşdırılması istiqamətində görülən işlər vasitəli şəkildə müəllim hazırlığı problemlərindən yan keçə bilməz. Nəticəyə yönəlmiş təhsil bilik, bacarıq və vərdişlərə nail olunma prosesində müəllimin rolunu yüksəldir və ona verilən digər tələblərlə yanaşı, həm də psixoloji keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, təhsil sistemi bütövdür və onun bir və ya bir neçə komponentində edilmiş dəyişiklik bütünlüklə sistemi əhatə edir. Hesab edirik ki, müasir dövrdə təhsildə nəticəyönmülü sistemlə yanaşı şəxsiyyətyönümlü təhsilin paradiqmalarının yaradılması da olduqca vacibdir. Çünki onun prinsipləri müəllim hazırlığında dominantlıq kəsb edən humanistləşdirmə ideyaları ilə şərtlənir və nəticədə tələbələrdə müəllim peşəsi ilə bağlı humanist təsəvvürlər, ustanovkalar formalaşır.

İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə aparılmış tədqiqatlarda müəllim hazırlığının psixopeqoji problemləri daha prioritetdir. Lakin tələbələrin müəllim peşəsinə hazırlığının psixopedaqoji problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, ya ənənəvilik, ya da konkret hazırlıq modelinin olmaması səbəbindən müəllim hazırlayan müəssisələrin, o cümlədən real məktəb praktikasının tələblərinə cavab vermir. E.İ.İsayevin fikrincə, bunun əsas səbəbi "pedaqoji müəsissələrdə psixoloji hazırlıq metodlarının məqsədi, prinsipləri və metodları indiyə qədər refleksiya edilməmişdir [4].

Bu problemin həllinin müxtəlif yolları olsa da, hesab edirik ki, onun əsas həlli müəyyən təşkilatı və məzmun məsələlərinin gerçəkləşdirməsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. (Dərslik). Bakı,Təhsil, 2011, 256 s.,
2. Xaliqov A. Müəllim hazırlığında müasir tələblər və kurrikulum// Azərbaycan məktəbi jurnalı, 2013, 2, s.83-86
3. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri) (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, adiloğlu, 2005, 474 s. s.315).
4. Исаев Е.И. Проблема проектирования психологического образования педагога // Вопр. психол. 1997. № 6.).
5. Сергев И.С. Основы педагогической деятельности. Учебное пособие. СПб.: Питер, 2004, 316 с.
6. http://www.e-qanun.az/framework/29145

Rəyçi: prof.E.Baxşəliyev

Göndərilib: 27.08.2020 Qəbul edilib: 29.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/98-100

Rəna Həsən qızı İsmayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti
rena876@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İNVERSİYA HADİSƏSİ VƏ ONUN SADƏ CÜMLƏ TƏRKİBİNDƏ İFADƏSİ

Xülasə

Məqalə müxtəlifsistemli olan azərbaycan və ingilis dillərində söz sırasına və onun cümlədə ifadəsinə həsr olunmuşdur. Hər iki dildə nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqelərdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə və ya cümlədə mənanın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik ardıcıllığı üzrə formalaşır. İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur.

Məlum olur ki, sözlərin sıralanması və bu xüsusda meydana çıxan inversiya hadisəsi məsələsi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərov, O.Musayev, R.Xəlilov, Ş.Yusifli, Ə.Cavadov, M.Bayramov; ingilis dilçiliyində M.Lazarkeviç, T.Koblens və başqaları bu problemlə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, hər bir dil hadisəsi kimi, cümlədə sözlərin sıralanması da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bilirik ki, mətn cümlələr vasitəsilə reallaşır. Söhbət təkcə mətnin reallaşmasından getmir, əsas məsələ mətndəki mövzunun qavranılmasından gedir. Bununla yanaşı, mübahisəli məsələlər də mövcuddur. Bu da ondan ibarətdir ki, dildə vahid sıra sisteminin qanunauyğunluğu müəyyənləşmədiyi üçün hansı cümlənin birinci sıraya, hansı cümlənin isə çevrilmə olduğu dəqiq göstərilməmişdir, yəni araşdırma bir tərəfli aparılmışdır. Beləliklə, bir dil hadisəsi kimi sıralanmanın məzmun və mahiyyəti açılmamış, sintaktik vahidlərin sıralanmasından təcrid edilmiş şəkildə söhbət getmiş, fikrimizcə, sıra bir sistem, kateqoriya kimi nəzərdə tutulmamışdır.

Inversion phenomenon in Azerbaijani and English languages and its expression in simple sentences- mövzumun ingilis dilində adı

Açar sözlər: *söz sırası, inversiya, mətn əlaqələri, sıralanma qanunları, presuppozisiya*

Inversion phenomenon in Azerbaijani and English languages and its expression in simple sentences

Summary

This article deals with the word order of different languages and related to it textual connections. Narrative sentences in English have regular word order. Each member of sentence takes definite position and disruption of word order leads to the change of meaning or to the meaningless sentence itself.

Word order of the English sentence is following: subject, object, adverbial modifier. Interrogative sentences in English are formed by means of inversion. Such sentences have special intonation and communicative aim.

Linguists are always interested in the case of word order and inversion. Word order plays both grammatical and stylistic function in the text formation. In other words, word order helps both to form direct connections and grammatical and emotional connections between its components.

In Azerbaijani Linguistics S.Jafarov, O.Musayev, R.Khalilov, Sh.Yusifli, A.Javadov, M.Bayramov; in English linguistics M.Lazarkevich, T.Koblens and others investigate this problem. They came to the conclusion that word order also follows definite rules.

Text is realized by means of sentences. The basic issue is not the realization of text but realizing the main idea of the text. We also deal here with some contraversial issues. The main reason is that there is no unique rule for word order and it is unknown which position the sentence should take first in a sentence, as the research was not complete.

Key words: *word order,inversion, text links, ranking laws, presupposition*

Giriş

İnsanların bir-birinə ötürdüyü fikrin maddi varlıq şəkli olan cümlə dinləyiciyə çatmaq üçün müxtəlif mərhələlərdən keçir. Dilin səslərdən başlayaraq cümləyə doğru inkişafında səslərlə səslərin, köklə şəkilçinin, şəkilçi ilə şəkilçinin, sözlərlə sözlərin, cümlələrlə cümlələrin birləşməsində müəyyən ardıcıllıq, sıralanma

özünü göstərir. Dil vahidləri müəyyən qanunlar və qanunauyğunluqlar əsasında düzüldükdən, sıralandlıqdan sonra insanlar arasında kommunikasiya imkanları formalaşır.

Dil vahidlərinin sıralanmasının spesifik qanunları və bunun aparıcı mövqedə olması haqqında geniş fikirlər mövcuddur. Məsələn, V.Yartseva (1948:406) qeyd edir ki, sıralanma qanunları heç bir qrammatik qayda-qanunla məhdudlaşmır. Söyləmlərin yaranmasında əsassız rola malik olan sintaktik əlaqə vasitələrinin sözlərin cümlədə düzülüşündə heç bir rolu yoxdur. Müəllif onu da bildirir ki, dil vahidlərinin sıralanmasının spesifik qanunları, bu qanunun nəticəsi kimi inversiya tipoloji istiqamətdə hələ də müəyyən olunmamışdır. Bunlar gələcək tədqiqatlarda mütləq nəzərə alınmalıdır.

Söz sıralanmasının bir vəzifəsi də mətni əlaqələndirən sintaktik vasitələrdən biri olmasıdır. Söz sırası sintaktik, üslubi və semantik əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanmasıdır. Söz sırasının sintaktik rolu ondan ibarətdir ki, cümlə üzvünün yerindən asılı olaraq onun qrammatik vəzifəsi də dəyişmiş olur.

Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, mətnin dərk edilməsi dilçilikdə bir terminlə "presuppozisiya" ilə bağlıdır. F.Kufer (1978: 337-353) yazır ki, presuppozisiya söz birləşməsi tərkibində tabe sözün tabedici sözdən əvvəl, habelə köməkçi sözlərin bağlı olduqları müstəqil sözlərdən əvvəl yerləşdirilir.

Azərbaycan dilinin izahlı dilçilik terminləri lüğətində də yuxarıdakı izah özünə yer etmişdir. (Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F., 1989: 220)

Hər bir söyləm sırasının presupozisiyası vardır. Bu və ya başqa predmet və ya hadisə barəsində hər hansı hökm ifadə olunduqda danışan bilərəkdən və ya kortəbii şəkildə, anlayaraq və ya anlamadan həmin əşya və ya hərəkət haqqında var olan biliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dilinin iltisaqi dillərə məxsus olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, eyni kökdən həm isim, həm sifət, həm zərf, həm də feil yaradıla bilir. Bu da cümlə strukturunda eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanmasına, başqa sözlə, ahəngdarlığına imkan yaradır.

Söz sırası canlı danışıq dilinin təsiri ilə üslubi cəhətdən pozula bilir.

İngilis dilində nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqelərdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə, və ya cümlədə mənanın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik düzülüşü üzrə formalaşır.

Bu dildə istifadə olunan cümlələrdə təyinin yeri sabit deyil. Təyin cümlədə təzahür olunan hər hansı bir cümlə üzvünün qarşısında işlənə bilir. Məs.: *I gave him my favourite pet (Mən ona sevimli ev heyvanımı verdim).*

Cümlələrdəki söz sırasını müşahidə və müqayisə etsək, görərik ki, (1) mübtəda, 2 (xəbər), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (zaman zərfliyi) sırası reallaşır. Bu sıra ingilis dilinə xasdır. Azərbaycan dili üçün isə 1 (mübtəda), 2 (zaman zərfliyi), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (xəbər) sırası başlıca formal əlamətdir.

Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, müqayisə edilən dillərdə söz sırası iki əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1) semantik-sintaktik funksiya;

2) üslubi funksiya (Xəlilov R., 1970: 5,30)

Xüsusilə də türk dillərindən bəhs olunan tədqiqatlarda inversiyanın üslubi rolu əsaslandırılmışdır. Üslubi məsələ aktual üzvlənmə ilə bağlı fikirlərin yaranmasında, bədii üslubda ekspressivliyin, emosionallığın yaranmasında bu hadisənin rolu, məntiqi vurğunun intensivliyi, əks sıra və sintaktik konstruksiyaların yaranması və s. bu istiqamətdə tədqiqatların obyekti ola bilmişdir. (Budaqova Z.İ., 1963: 111)

Semantik-sintaktik funksiya adı altında tutulan dillərdə söz sırası mübtəda və vasitəli tamamlığın yerinin dəyişməsi ilə səciyyələnir və cümlənin ümumi semantikası və sözün sintaktik funksiyasında dəyişiklik baş verir. Məsələn:

İngilis dilində: *Paul saw Kate. Kate saw Paul.*

Azərbaycan dilində: *Çoban canavar öldürdü. Canavar çoban öldürdü.*

Söz sırasının üslubi funksiyası adı altında isə cümlənin ümumi semantikasında müxtəlif variantlar müxtəlif məna çalarları meydana gətirir. Məsələn.:

İngilis dilində: 1. *We shall arrive tomorrow. Tomorrow We shall arrive.* 2. *She did not buy a book. Not a book did she buy.*

Azərbaycan dilində: 1. *Mən sabah şəhərə qayıdacağam. Şəhərə mən sabah qayıdacağam.* 2. *O, ilk görüşə getmədi. İlk görüşə o getmədi.*

Buradan da aydın olduğu kimi, söz sırası Azərbaycan dilində üslubi funksiyanı yerinə yetirir, ingilis dilində isə semantik-sintaktik funksiya icra edir. Bu hər bir dilin morfoloji strukturundan irəli gəlir. Məlum olduğu kimi, ingilis dili zəngin flektiv formalarını tarixi inkişaf prosesində itirib, söz sırasının böyük əksəriyyəti obyektiv-subyektiv münasibətlərin ifadəsinə çevrilib. Azərbaycan dilində isə zəngin morfoloji

vasitələr, cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqələr əsas etibarı ilə formal göstəricilərlə öz ifadəsini tapır, ona görə də bütün söz sırası bu dildə mühüm üslubi vasitə kimi çıxış edir və böyük məna imkanları yaradır.

"İnversiya" termini (lat.inversio) çevrilmə, sıranın dəyişməsi anlamında istifadə olunur. Cümlədəki adi söz sırasının pozulması mənasında işlənir. Cümlədəki fikir, məna və üslubi məqsəd dəyişə bilir.

İngilis dilində inversiyanın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri var: 1) "İnversiya" yalnız baş üzvlərin, yaxud cümlənin ümumi üzvlərinin yerlərini dəyişməsi deməkdir; 2) inversiyaya ingilis dilinin sual cümlələrində daha çox rast gəlinir;

İngilis dilində sual cümlələrinin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur. Həmsöhbətlər məqsəddən asılı olaraq sual məqamlarını, bir-birinə münasibətlərini dəyişə bilirlər. Məsələn: *Do you like music? Did he go yesterday?*

Bu cümlələrin sual forması *to do* köməkçi feili vasitəsilə əmələ gəlir. Həm də inversiyanın sual cümləsində yaranmasına şərait yaradır.

İngilis dilinin nəqli cümlələrində də inversiya çox müşahidə olunur. Bu sıra Azərbaycan dilində olduğu kimi, "mübtəda +xəbər" sırasına əsaslanır. Məs.: *On the counter next the cheese, sat a quiet looking cat.*

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələrik ki, sıra hər iki dildə kateqoriya təşkil edən məsələdir və ümumi dil hadisələrindən hesab edilir.

İngilis və Azərbaycan dilləri Tipoloji baxımdan fərqli olsalar da bənzər sıralanmaya rast gəlmək olur.

Hər iki müqayisə edilən dilin quruluşunda sıralanmanın özünəməxsus yeri vardır. Lakin sıralanmanın birində üslubi məqam üstünlük təşkil edirsə, digərində sintaktik-semantik prinsip aparıcı mövqedədir. Bu da inversiya hadisəsinin iki dildə olan başlıca fərqli cəhət olduğunu sübut edir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus mətnlərin quruluşu ingilis dilindəki mətnlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Fərqlər ən çox cümlə səviyyəsində müşahidə olunur ki, bu da daha çox söz sırası ilə bağlı fərqlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ярцева.В.Н. Свободное и связанное дополнение в английском языке. Язык и мышление, 1948.
2. Кифер. Ф. О Пресуппозиция Новое в зарубежной лингвистике, 1978.
3. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
4. Xəlilov R. "Söz sırası", Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1970, s 300
5. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963
6. Əliyeva X. Improve your English through speaking, Bakı, 2018, s 16
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. "Təhsil", Bakı, 2007, s 163
8. Halperin I.R. Text as an object of linguistic research. M:Science, 2015
9. Kudasova O.K. "The role of stylistic reception in the organization of scientific evaluation text", 2014
10. M.A.K. Halliday."Notes on transitivity and the theme in the English language", 2013

Rəyci: f.f.d.X.Əliyeva

Göndərilib: 07.08.2020 Qəbul edilib: 09.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/101-104

Ələkbər Göyüş oğlu Əlverdiyev
Bakı, Azərbaycan
aliakbar.alverdiyev@gmail.com

DAYANIQLI MÜSTƏQİL AUDİT XİDMƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Bir ölkənin inkişafı və sosial-iqtisadi böyüməsi bu ölkədə yaşayan insanların qurduğu müəssisələrin uğurundan asılıdır. İqtisadi təşkilatların uğuru mühasibat uçotunun hüquqi infrastrukturundan və tətbiq ediləcək mühasibat və audit metodlarından asılıdır. Bir ölkənin mühasibat və təftiş mexanizmi yoxdursa, o ölkənin sağlam audit xidməti sisteminə və texniki imkanlara sahib olduğunu qeyd edə bilmərik. Mühasibat sistemi, təşkilatların iqtisadi fəaliyyətlərinin ədədi qeydlərini ümumi qəbul edilən mühasibat əsaslarına uyğun olaraq və ardıcıl qaydada tənzimləməyə borcludur. Digər tərəfdən, audit xidməti, iqtisadi hadisələrin həqiqi təbiətinin qeydlərə müvafiq qanunvericiliyə və mühasibat əsaslarına uyğun olub-olmadığını obyektiv şəkildə araşdıran, bağlayan və təsdiqləyən sistematik bir işdir. Buna görə də, ölkələrin inkişafına mane olan vergidən yayınmanın qarşısını almaq və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı qeydiyyata almaq çox vacibdir. Bu yalnız yaxşı işləyən audit xidməti və effektiv nəzarət ilə baş verə bilər. Auditin səmərəliliyi birbaşa olaraq Auditorlar Palatası tərəfindən təmin edilə bilər.

Açar sözlər: *audit xidməti, effektiv nəzarət, mühasibat sistemi, qanunvericilik, balanslaşdırılmış nəzarət, audit konsepsiyası, maliyyə əməliyyatları*

Ways to improve sustainable independent audit services

Summary

The development and socio-economic growth of a country depends on the success of the enterprises established by the people living in that country. The success of economic organizations depends on the legal infrastructure of accounting and the accounting and auditing methods to be applied. If a country does not have an accounting and auditing mechanism, we cannot say that it has a sound audit service system and technical capabilities. The accounting system is obliged to regulate the numerical records of economic activities of organizations in accordance with the generally accepted principles of accounting and in a consistent manner. On the other hand, the audit service is a systematic work that objectively examines, concludes and confirms whether the true nature of economic events is in accordance with the relevant legislation and accounting principles. Therefore, it is very important to prevent tax evasion, which hinders the development of countries, and to register the informal economy. This can only happen with a well-functioning audit service and effective control. The effectiveness of the audit can be ensured directly by the Chamber of Auditors.

Key words: *audit service, effective control, accounting system, legislation, balanced control, audit concept, financial operations*

Giriş

Bu gün təkmilləşdirilmiş mühasibat və audit xidməti olmadan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş heç bir ölkə bazar iqtisadiyyatı şəraitində ciddi nailliyətlər əldə edə bilməz. Yalnız milli deyil, beynəlxalq maliyyə nəticələri də sosial-iqtisadi həqiqətləri özündə göstərməlidir. Maliyyə sferasındakı iqtisadi yüksəliş yalnız müstəqil audit yolu ilə əldə edilə bilər. Bu məqalənin məqsədi auditin zəruriliyini, eyni zamanda audit daxilində balanslaşdırılmış mütləq nəzarəti vurğulamaqdır. Bu məqsədlə, əvvəlcə mühasibat və audit konsepsiyası və audit ilə mühasibat arasındakı əlaqə araşdırılacaq, sonra müstəqil auditin quruluşu və son nəticədə bunun əhəmiyyəti açıqlanacaq.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarının artmasına və bu ehtiyacların şaxələnməsinə paralel olaraq dünya üzrə müəssisələr genişləndi və yeni iş növləri meydana çıxdı. Sahibləri və ya ortaqları bir nəfər olduqda və fəaliyyətləri məhdud olduqda, müəssisələrin idarə olunması normalda çox asandır. Bununla birlikdə, insanların və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq, iqtisadi böyüdükdə, müxtəlif sektorlarda genişləndikdə və şaxələndikdə müəssisələri nəzarət altında saxlamaq çətinləşir. Beləliklə, maliyyə əməliyyatlarının qeyd edilməsinə ciddi ehtiyac yaranmaqla audit xidməti əhəmiyyət qazanmışdır. Bu vasitə ilə 18-ci əsrdən kütləvi şəkildə maliyyə əməliyyatları qeydə alınmış və bu əsasda təkmilləşdirilməyə doğru istiqamət almışdır[2].

Mühasibat uçotunun dolayı yolla mənbəyi olan auditin vəzifəsi yalnız müəssisə rəhbərlərini məlumatlandırmaq deyil. Bu menecerlərlə yanaşı, bu iş ilə maraqlanan bir çox insana və qrupa aiddir. Bu

fərdlər və qruplar ticarət dünyasında geniş yayılmışdır. Ehtiyac olduqda, müəssisələrdən məlumat tələb edirlər. Bazarda şirkətin səhmlərini alan irili-xırdalı investorlar və həmin şirkətlə iş aparan iş sahibləri buna nümunə göstərilə bilər.

Aydındır ki, cəmiyyətin inkişafı və mürəkkəbliyi etibarlı məlumata ehtiyacını daha da artırır. Xüsusilə sahibkarlar baxımından, müəssisələrə qoyduqları və ya etməyi planlaşdırdıqları investisiyalardakı əsas meyarın əldə etdikləri məlumatların etibarlılığından başqa bir şey olmadığı mübahisəsiz bir həqiqətdir. Açıqlanan məlumatların kifayət qədər etibarlı olmaması qərar qəbul edənləri bu mövzuda bəzi tədbirləri görməyə məcbur edir.

Müstəqil audit xidmətinin əsasları və inkişafında mövcud problemlər

Audit xidməti bildiyimiz kimi, kommersiya fəaliyyətinin inkişafı ilə özünəməxsus iqtisad önəm kəsb etməyə başladı. Ticarət fəaliyyəti və maliyyə prosesləri baş verdiyi yerdə mütləq bir audit xidməti olmalıdır. Auditi geniş şəkildə təhrif etmək mümkündür:

- mühasibat məlumatlarını - iqtisadi fəaliyyət və hadisələrin cari nəticələrini - başqa sözlə, müəyyənləşdirmək,

- tamlıq, həqiqət, dəqiqlik, qanunilik, aydınlıq və qərəzsizlik adlanan audit prinsiplərinə uyğun olaraq ümumi qəbul edilmiş audit standartları çərçivəsində sübutlara əsaslanaraq gələcəkdə sosial-iqtisadi çatışmazlıqların qarşısını almağa kömək etmək üçün aparılan yoxlamaya xas olan meyarlar və standartlar hazırlayaraq, maliyyə rəhbərliyi - sahibkarlara müəssisəyə investisiya qoyuluşlarının gələcəyi barədə məlumat verərək - maliyyə nəzarəti sistemlərinə rəhbərlik, başqa sözlə, mühasibat yoxlamalarının etibarlı və ardıcıl olmasına yönələn nəzarət metodlarından istifadə edərək müxtəlif sapmaları müəyyən etmək,

- iqtisadi nəticələrdən istifadə edərək obyektiv mühakimə və ya nəticə çıxarmaq və sonda onları müxtəlif sahibkar təbəqəsinin iştirak etdiyi qruplara çatdırmaq üçün istifadə olunan sistemli bir proses kimi ifadə edilə bilər[4].

Necə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, auditin ifadə olunmasının təməlində fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən iqtisadi mənbələrdən istifadəni hesablayan hesabatlılıq anlayışıdır. Hesabatlılıq idarəetmə və maliyyə hesabatı olaraq ayrı-ayrılıqda araşdırılmalıdır. Bu, auditin dinamik bir fəaliyyət olduğunu göstərir. İlkin iqtisadi biliklərin yaradılması və qərar vermə mərhələləri də daxil olmaqla rasional, planlı və elmi səylərdən ibarətdir.

Audit, iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqədardır. Mühasibat uçotu iqtisadi məlumatların müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və hesabatı funksiyalarına malikdir. Yoxlama əvvəlcədən müəyyən edilmiş ümumi prinsiplərə (meyarlara) əsaslanır[1]. Auditor nəticələrini və nəticələrini müvafiq tərəflərə çatdırmaq üçün ümumi bir ünsiyyət dilindən istifadə edir. Bu dil əvvəlcədən təyin olunmuş hədəflərə, standartlara və meyarlara əsaslanır. Nəzarət isə çox vaxt neytraldır. Auditor qərəz vermədən müstəqil şəkildə araşdırır və əldə edilmiş nəticələri diqqətlə və qərəzsiz toplanan dəlillər əsasında əlaqədar tərəflərə təqdim edir. Nəticələrin hesabatı (hesabat) auditin son mərhələsidir. Auditor imtahanla bağlı yazılı hesabatda tapıntılarını, fikirlərini və qərarlarını izah edir. Audit həmişə iqtisadi proseslərdə proqnoz vermə imkanına malikdir. Yoxlamadan keçmiş hadisələr, iqtisadi əməliyyatlar və fəaliyyətlər bir daha nəzərdən keçirilərək nəticəyə gəlinsə də, əsas məqsəd keçmiş itkilərin aradan qaldırılması əvəzinə gələcək zərərlərin qarşısını almaq üçün ətraf mühitə xas tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir. Başqa sözlə, audit xidməti gələcəkdə bir sığorta funksiyasını həyata keçirir.

Yuxarıda göstərilən tərifə daxil edilmiş və müəyyən fikrin formalaşması üçün kifayət qədər, uyğun və keyfiyyətli iqtisadi sübut toplamaq üçün düzgünlüyə, marketinq şəraitində həqiqi var olub-olmamasına və qanunvericiliyə uyğunluğu araşdırmağa yönəlmiş audit prosedurları ilə bağlı beş yoxlama prinsipi mövcuddur;

1. Bütün əməliyyatlar və hadisələrin tamamlanması, qeyd edilməsi;
2. Gerçəklik (baş vermə), qeydə alınan prosesin və hadisələrin müvafiq dövr ərzində faktiki baş verməsi;
3. Dəqiqlik (doğruluq), qeydə alınmış əməliyyatlar dəqiq hesablanmış, qiymətləndirilmiş və ölçülmüşdür;
4. Mütəmadi olaraq qanuni qaydaların pozulmaması və
5. Yuxarıda qeyd olunan əməliyyatların açıq şəkildə təsnif edildiyi və aid olduqları hesaba daxil edildiyi deməkdir[3].

Müstəqil audit xidmətinin vacibliyi və dayanıqlığının təmin olunması yolları

Cəmiyyəti təşkil edən insanlar və təşkilatlar, müəssisələr haqqında qərar qəbul etmək üçün etibarlı məlumatlara ehtiyac duyurlar. Müəssisələrdən alınan məlumatların etibarlı olmama riskləri də mövcudur. Bunun əsas səbəbləri:

1-Mühasibat məlumatlarının çoxluğu və mürəkkəbliyi;
2-Müvafiqlərin əksəriyyəti işdən uzaqdır və ya
3-Məlumat verənlərin qeyri-stabilliyi.

İnformasiya riskini təşkil edən şərtlər müstəqil auditor tərəfindən aparılan yoxlamanın səbəbləri kimi qəbul edilə bilər. Bu şərtlər:

1-Maraqlar toqquşması;
2-Mühasibat sisteminin mürəkkəbliyi;
3-Məlumatların alınacaq qərarlarla əlaqəliliyi və ya
4-Digər səbəblər[6].

Müstəqil auditi şərtləndirən əsas amillər isə bunlardır;

1- Daha yaxşısını və faydasını axtarma meyli;
2-Tətbiq dəyişiklikləri (şərh fərqi);
3-Tətbiq qüsurları;
4-Tətbiq prosesində sosial yanlışlıqlar və iqtisadi tarazlığın pozulması;
5-Mövcud qaydalar tətbiqetmə ilə uyğun gəlməməsi;
6-Prosesdə zəif iqtisadi axarlılıq
7-Təşkilatda korrupsiyanın qarşısının alınması[7].

Müstəqil audit, ümumi qəbul edilmiş audit standartlarına uyğun olaraq peşəkar prinsiplər (bəzən ümumi prinsiplər də adlanır), iş prinsipləri və hesabat prinsipləri kimi beynəlxalq normalara uyğun olaraq aparılır. Mühasibat uçotu işinin əsası, yoxlanılan müəssisənin maliyyə hesabatları barədə rəy almaqdır. Qeydlərə və buna görə də maliyyə hesabatlarına əsaslanaraq onlara etibar etməliyik. Ticarətlə maraqlanan qruplar, bu maliyyə hesabatlarına güvənərək müəssisə ilə bağlı qərarlar qəbul edir və qəbul etdikləri qərarları həyata keçirirlər.

Müəssisədə dayanıqlılığın təmin olunmasında müstəqil auditin iş üçün faydaları üç ümumi şəkildə təsnif edilə bilər. Bunlar;

1-Rəhbərlərin tabeliyində olan şəxslərin fəaliyyətlərini daha yaxşı qiymətləndirmək və təşkilatdaxili planlar və gözləntilər haqqında məlumat əldə etmək imkanını təmin edən ünsiyyət;

2- Daxili və xarici iqtisadi müqayisələrin köməyi ilə yuxarı orqanlar tərəfindən müəssisələr tərəfindən tətbiq olunan qiymətləndirmə,

3-Tabelikdə olan işçiləri müəssisənin ümumi planı daxilində işlərini ən səmərəli şəkildə həyata keçirməyə təşviq etmək kimi ifadə olunan sosial-iqtisadi motivasiya[8].

Müstəqil audit nəticəsində çıxarılan hesabatlar müəssisənin müsbət və mənfi maliyyə vəziyyətini tərəfsiz və obyektiv şəkildə müəssisə rəhbərliyinə təqdim edir. Müstəqil auditor tərəfindən təsdiqlənmiş maliyyə hesabatı etibarlı, dəqiq və şəffaf maliyyə hesabatıdır. Bu, iş menecerinə daha sağlam və daha dəqiq qərar vermək imkanı verir.

Müstəqil audit tamamilə qərəzsiz şəxslər tərəfindən aparıldığından və obyektiv şəkildə bildirildiyindən, bütün tərəfdaşların və xüsusən də idarəetməyə cəlb olunmayan tərəfdaşların hüquqları müstəqil yoxlanılan bir işdə daha yaxşı qorunur. Şirkət daxilində və xaricində hər cür natamam, səhv və haqsız tətbiqlər açıq şəkildə ortaya qoyulur. Müstəqil audit şirkət rəhbərliyinin bəzi hadisələri və bəzi faktları bilərəkdən və ya bilməyərəkdən ört-basdır etməsinə imkan verməməsi baxımından çox vacib bir funksiyaya malikdir.

Maliyyə hesabatlarının müstəqil bir auditor tərəfindən yoxlanılması həm alqı-satqı münasibətləri qurduqları müəssisələr, həm də iqtisadi əməkdaşlıq quracaqları pul və kapital bazarı qurumları baxımından edilən qiymətləndirmələrdə xeyli sayda fayda verir. Müstəqil bir yoxlamadan keçmiş və maliyyə hesabatları sayəsində təsdiqlənmiş müəssisə, audit hesabatında göstərilən şərtlər və qeydlər çərçivəsində etibarlı və üstünlük verilən ciddi bir iqtisadi işdir.

Nəticə

Bir iqtisadi təşkilat (müəssisə) qurmaq və fəaliyyəti davam etdirmək üçün effektivliyin qarşısını alan müxtəlif problemləri aradan qaldırmaq lazımdır. Təşkilatın gələcək, qısa və uzunmüddətli planlarını hazırlamaq, planın tətbiqini araşdırmaq üçün şübhəsiz ki, müstəqil audit xidməti təşkilatın problemləri ilə

bağlı bir çox məlumat verir. Bununla birlikdə, təşkilatın problemlərini araşdırma yolu ilə ortaya qoymaq, bəzi proseslərin diqqətdən kənarda qalmasına və yaşanan problemlərin gizli davam etdirilməsinə səbəb olur[5]. Bu nöqtədə etibarlı məlumatlara əsaslanan müstəqil audit yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərdəki problemləri aradan qaldırmaq üçün bir həll yolu olaraq ortaya çıxır. Bu həlləri konkret olaraq bu cür təsnifləşdirə bilərik:

1.Qərar qəbul edən şəxs açıqlanan veriləcək qərar üçün məlumatların kifayət qədər etibarlı olmasına çalışmalıdır.

2.Daha etibarlı məlumat əldə etməyin yaratdığı fayda bu məlumatı əldə etmək xərcini üstələdiyi müddətdə qərar qəbul edən ümumi qəbul edilmiş audit standartları çərçivəsində müəssisəyə spesifik bir yol xəritəsi tətbiq etməlidir.

3.Bu yol xəritəsi müstəqi audit xidmətinin nəzarəti altında müəssisədaxili yalnız bir rəhbər şəxs tərəfindən tətbiq olunmalı və açıqlanan məlumatların etibarlı olub-olmadığını araşdırmaq üçün istifadə olunan ümumi vaxt proseduru minimuma endirilməlidir.

4.Dəqiqliyi və tərəfsizliyi yoxlanılmış və təsdiqlənmiş məlumatlar sahibkarlığa dəstək fonunda artıq hökümət rəsmiləri tərəfindən də etibarlı məlumat kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbott, L.J., Parker, S., Peters, G.F., Raghunandan, K., 2003b. The association between audit committee characteristics and audit fees. Auditing: A Journal of Practice and Theory 22(2), 17-32.
2. Balvers, R.J., McDonald, B., Miller, R.E., 1988. Underpricing of new issues and choice of auditor as a signal of investment banker reputation. The Accounting Review 63(4), 605-622. 3. Beyer, A., Sridhar, S.S., 2006. Effects of multiple clients on the reliability of audit reports. Journal of Accounting Research 44(1), 29-51.
4. Blacconiere, W., DeFond, M., 1997. An Investigation of Audit Opinions and Subsequent Auditor Litigation of Publicly-Traded Failed Savings and Loans. Journal of Accounting and Public Policy (16), 415-454.
5. Chan, L.H., Chen, K.C.W., Chen, T.Y., Yu, Y., 2012. The effects of firm-initiated clawback provisions on earnings quality and auditor behavior. Journal of Accounting and Economics 54, 180-196.
6. Patterson, E., Wright, D., 2003. Evidence of fraud, audit risk and audit liability regimes. Review of Accounting Studies 8(1), 105-131.
7. Scholz, S. 2011. The changing nature and consequences of public company financial restatements 1997–2006. Department of the Treasury, 2008.
8. Walker, P. L. Casterella, J. R., 2017. The role of auditee profitability in pricing new audit engagements. Auditing: A Journal of Practice & Theory 19(1), 157-167.

Rəyci: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 07.08.2020 Qəbul edilib: 09.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/105-108

Elçin Fərhad oğlu Osmanov
Bakı, Azərbaycan
osman.elchin@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ƏLVERİŞLİ BİZNES MÜHİTİNİN TƏMİN OLUNMASI VƏ BİZNESİN İDARƏ OLUNMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Xülasə

Azərbaycan dövlətinin ən mühüm məqsədlərindən biri Avropa strukturlarına inteqrasiya etməkdən ibarətdir. Buradan da əlverişli igüzar mühitin həyati vacib kəsb etməsi meydana çıxır. Bu gün Azərbaycanın əsas vəzifələrindən biri investisiyaların diqqətini qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltməkdən, eləcə də kiçik və orta sahibkarlarla transmilli korporasiyalar arasında franşiz və kooperasiya əlaqələrini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Ötən illərdə biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının tekmilləşdirilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, səmərəli fəaliyyət göstərən dövlət dəstəyi, o cümlədən vergi güzəştlərinin tətbiqi, subsidiyaların verilməsi, aqrolizinq xidmətlərinin şebekəsinin genişləndirilməsi öz bəhrəsini verib. Məqalədə Azərbaycanda biznes mühitinin təşkil olunmasının konseptual əsasları və Biznes mühitinin yaradılması ilə bağlı dövlətin apardığı prioritet istiqamətlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, inkişaf, innovasiya, biznes mühiti, idarəetmə, infrastruktur*

Conceptual Framework for Ensuring a Better Business Environment and Business Management in Azerbaijan

Summary

One of the most important goals of Azerbaijan is to integrate into European structures. It also emerges that a favorable climate environment is vital. One of the main objectives of Azerbaijan today is to direct investment to the development of the non-oil sector, as well as to develop franchise and cooperative relationships between SMEs and transnational corporations. Over the past years, the business and investment climate has been steadily improving, improving the legislative framework in this area, simplifying administrative procedures, effective government support, including tax benefits, subsidies, and expanding agro-financing. The article outlines the conceptual framework for the establishment of the business environment in Azerbaijan and the government's priorities for establishing the business environment.

Key words: *entrepreneurship, development, innovation, business environment, management, infrastructure*

Giriş

«Biznes» sözü dünyanın bütün ölkələrində istifadə olunur. Gəlir gətirən fəaliyyət və bu fəaliyyətlə məşğul olan insanlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür adlandırılır. İstənilən biznesin müəssisə şəklində öz iqtisadi-təşkilati forması olur. Müəssisə oxşar mühitdən bazarda ayrılmağa cəhd edərək firma adı və atributları şəklində öz fərqli cəhətlərini yaradır. Burada biznes anlayışı genişdir: biznesə təkcə fəaliyyət prosesi kimi deyil, həm də mülkiyyət obyekti kimi baxılır, hansı ki, satmaq, girov qoymaq, sığortalamaq, vəsiyyət etmək olar. Bu halda biznes saziş, əmtəə obyektinə çevrilir.

Biznes anlayışı genişdir: biznesə təkcə fəaliyyət prosesi kimi deyil, həm də mülkiyyət obyekti kimi baxılır, hansı ki, satmaq, girov qoymaq, sığortalamaq, vəsiyyət etmək olar. Biznes ticarət-istehsal-ticarət sxemi üzrə əmtəənin son istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar həyata keçirilən fəaliyyətdir. Deməli, biznes təkcə kommersiya fəaliyyəti deyil, həm də istehsal sferasında həyata keçirilən fəaliyyət növüdür.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında formalaşması həlli vacib olan problemlər sırasında biznesin inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Bu isə aşağıdakılarla şərtlənir: birincisi, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən aydın olduğu kimi, müasir biznes, sahibkarlıq rəqabət şəraitində bazar subyektlərinin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinə xas olan əlamətdir; ikincisi, ölkə İqtisadiyyatının qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyi, regionlann sosial-iqtisadi inkişatının sürətləndirilməsi; üçüncüsü, praktiki olaraq istehsalın bütün elementlərinin təkmilləşdirilməsinin, yeni təsərrüfat davranış stilinin mənimsənilməsinin zəruriliyi.

Biznes - istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və mənfəətin (gəlirin) əldə edilməsi məqsədilə təşəbbüskar insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur. Biznes və onun mühüm istiqaməti olan sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, iqtisadi artım tempini, ümumi daxili məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir. Biznesin inkişafı demokratik prinsiplərə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafına kömək edir. Belə ki,

müasir biznesin sürətli inkişafı sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektoru aparıcı mövqeyə çıxmış, yəni ümumi daxili məhsulda onun payı 81 faizə çatmışdır Biznesin məqsədi — müəssisənin uzun müddət öz fəaliyyətində cəhd etdiyi son nəticədir. Biznesin məqsədi onun xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər .

Əsas hissə

Azərbaycanın iqtisadi strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri sahibkarlığın inkişafı, əlverişli biznes mühitinin təmin olunmasıdır. Odur ki, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət göstərilir, sistemli və kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin əsas inkişaf tendensiyalarına müvafiq olaraq ölkədə iqtisadiyyatın informasiyaya, biliyə, İKT-yə, texnologiyaya, innovasiyaya əsaslanaraq inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi müxtəlif aspektlərdə elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Ölkəmizdə elan olunanyeni iqtisadi siyasətin da prioritetlərindən biri biznes mühitinin inkişafı, iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılmasıdır. Çünki məhz bu qeyri-neft sektorunun inkişafında, iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının artırılmasında xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktordur. Odur ki, ilin əvvəlindən həyata keçirilən islahatlarda biznes mühitinin inkişafı ilə bağlı məqamlar da öz əksini tapıb. Belə ki, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar dayandırılıb, lisenziyalaşdırma sistemi təkmilləşdirilib, investisiyaların təşviqi və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimuilaşdırılması sahəsində mühüm qərarlar qəbbul edilib. Atılmış addımlar özəl bölmənin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya mərhələsinin əsas hədəfi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Bunlara ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcminin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələri aid etmək olar [5, s. 64].

Biznes mühitinin formalaşdırılması eləcə də sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi və dövlət dəstəyinin artırılması üçün dövlət bir sıra zəruri iqtisadi siyasətlər həyata keçirməlidir. Bu cür siyasətlər investisiya mühitinin xeyli yaxşılaşması və müəssisələrin uğur əldə etmələri üçün maksimal imkanlar yaradır. Azərbaycanda dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan biznes mühitinin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə zəruri islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədləri dövlətlə sahibkarlar arasındakı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, siyasi və sosial stabillik, iqtisadi siyasətin proqnozlaşdırıla bilməsi, korrupsiyanın ləğvi tədbirləri, gömrük prosedurları, biznes mühitində baş verən və sahibkarların fəaliyyətinə süni müdaxilələrin aradan qaldırılması, sahibkarlara dövlət dəstəyinin təşviqi, elektron hökumət xidmətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsidir.

Bu istiqamətdə çox mühüm addımlar da atılmışdır. Buna misal olaraq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsindən sahibkarların fəaliyyətinə əngəl olan süni müdaxilələrin aradan qaldırılması, dövlət büdcəsindən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə ayrılmış vəsaitlərin həcminin artırılması, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, sahibkarlara lisenziyaların müddətsiz verilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının sadələşdirilib "bir pəncərə" prinsipi əsasında elektron qaydada aparılması, inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, maliyyə dəstəklərinin göstərilməsi və s. [8, s. 29]

Əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli siyasətlərdən biri də dövlətin vergi siyasətidir. Ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin vergi ödənişlərinin aparılmasını asanlaşdıran mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda aparılan vergi siyasətinin əsas istiqamətləri kiçik və orta sahibkarlara əhəmiyyətli vergi güzəştlərinin tətbiq olunması, özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəsisələr üçün vergi yükünün azaldılması, vergi ödənişlərində şəffaflığı artırmaqla sahibkarlıq subyektləri ilə vergi orqanları arasındakı inamı artırmaq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli bir şəraitin yaradılması və son nəticədə isə mövcud iqtisadi potensialın artırılması və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsidir.

Praktikada dövlət vergi siyasətini müxtəlif vergi mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirir. Vergilər ümumiyyətlə, dövlət gəlirləri artımının əsas amillərindən biridir. Gəlirlər isə hökumətlərin həyata keçirdiyi məqsədyönlü əməliyyatların maliyyələşdirməsi, eləcə də vətəndaşların təhlükəsizliyi və digər zəruri xidmətlərin təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir. Bununla belə, ayrı-seçkiliyə yol verən, qeyri-səmərəli və ağır vergiqoyma siyasəti vergi ödəyicilərinin könüllü olaraq vergiləri ödəməsinə maneələr törədə bilir. Bu isə

vergi gəlirlərini azaldır, bəzi şirkətləri mənfi və qeyri-şəffaf təcrübələrə müraciət etməyə təhrik edir. Vergidən yayınma ilə əlaqədar potensial cərimələrin məbləğini artıraraq və düzgün korporativ idarəçilik mədəniyyətini dəstəkləyərək firmaları qeyri-qanuni fəaliyyətlərdən çəkindirmək mümkündür.

Makroiqtisadi mühitin və valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyi ilə əlaqədar son çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan infrastrukturunu təkmilləşdirərək, diqqət mərkəzini ölkənin əlverişli biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üzərində saxlamaq fikrindədir. Ölkəmizin nəqliyyat və regional logistika mərkəzi kimi mövqeyini inkişaf etdirməsi məqsədilə hökumət Azərbaycanın müxtəlif regionlarını birləşdirən və müasir rabitə obyektlərini genişləndirən dəniz limanları və dəmiryolları ilə bağlı layihələrə investisiya qoymağı da planlaşdırır. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə investisiya üçün daha da əlverişli biznes mühitinin yaxşılaşdırılması əsasında səmərəli rəqəmsal infrastruktur, inkişaf və tədqiqat üçün əlverişli şəraitin və yeni texnologiyanın tətbiqi dayanır. Tarixən, dövlət sektoru ölkədəki infrastruktur investisiyalarının böyük bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdür. Bu sahədə də dəyişiklik olması çox vacibdir. İnfrastruktur investisiyalarındakı müxtəlif çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün hökumət cəlbedici investisiya və daha aydın siyasət imkanları vasitəsilə xarici investorlardan və özəl sektordan daha böyük maliyyə səfərbər etməlidir [3, s. 147].

Son illərdə sahibkarların maariflənməsi, müasir biznes metodlarına yiyələnməsi və biznes fəaliyyətini həyata keçirmə potensiallarının gücləndirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər görülməlidir. Sahibkarlar üçün Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Biznes Tədris Mərkəzi tərəfindən müxtəlif təlim və seminarlar təşkil edilmişdir. Təlimlərin mövzuları sahibkarların ehtiyaclarına uyğun olaraq qurulmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarların bilik və bacarıqları heç də müasir tələblərə cavab vermir. Buna görə də bu sahədə səylərin daha da gücləndirilməsi çox vacibdir.

Nəticə

Ölkəmizin gücləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, yeni texnologiyaların Azərbaycanda tətbiqi, Azərbaycanın bütün sahələrində müasirləşmə meyillərinin gücləndirilməsi, sahibkarlara əlavə dəstəyin verilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edilməsi, bütün infrastruktur, sənaye və sosial infrastruktur layihələrinin icra edilməsi, - qısa desək, əsas istiqamətlər demək olar ki, bundan ibarətdir.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ölkə prezidentinin müvafiq Fərmanına uyğun olaraq, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin ―bir pəncərə prinsipi üzrə təşkilinin bu sahədə mühüm addım olduğunu bildirib. Sahibkarlıq fəaliyyətinininkişafının daha da sürətləndirilməsi məqsədilə AzərbaycanRespublikası Prezidentinin "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin ―bir pəncərəli prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsitədbirləri haqqında" 25 oktyabr 2007-ci il tarixli 2458 nömrəli Sərəncamı qəbul edilmişdir.

Hazırda Azərbaycanda biznes mühitinin yaradılmasının konseptual əsasları hazırlanmışdır. Bununla əlaqədar, ölkədə biznes mühitinin yaradılması istiqamətində Azərbaycanın elm və təhsil ocaqları, iş adamları və beynəlxalq təşkilatlar ilə müvafiq danışıqlar aparılır. Eyni zamanda, sahibkarlığın dəstəklənməsi modellərinin(sənaye şəhərciyi, biznes-inkubator, biznes mərkəzləri və s.) yaradılması ayrıca bənd kimi ―Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramında (2008-2013-cü illər) nəzərdə tutulmuşdur.

Son illərdə ölkəmizdə iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi məqsədilə iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət dərinləşdirilmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlar üçün daha əlverişli imkanların yaradılması və onlara dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, həmçinin qeyri-neft məhsullarının ixrac potensialının artırılması istiqamətində bir çox mühüm tədbirlər reallaşdırılmışdır.

Hər bir ölkədə dövlətçiliyin və müstəqilliyin daha da gücləndirilməsi, gələcəyin etibarlı təminatı intellektual kadrların yetişdirilməsindən və gənclərin cəmiyyətin bütün sferalarında iştirakından, o cümlədən onların aparıcı qüvvələrə çevrilməsindən çox asılıdır. Azərbaycanın mövqelərinin möhkəmlənməsində çox mühüm rol oynayan amillərdən biri də daha güclü, ixtisaslı və innovativ işçi qüvvəsidir. Azərbaycan gənclərinin bugün bütün sahələrdə özünü göstərmələri üçün onlara şərait yaradılması olduqca vacib məsələdir. Gənclərin inkişafı dövlətin diqqətində olan bir məsələdir. Gənclər sadəcə elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və istehsalat sahəsində deyil, həmçinin biznes və sahibkarlıqda da özlərini göstərə bilirlər. Onlarla iş sahəsində görülən məqsədyönlü tədbirlər Azərbaycan gəncliyinin davamlı inkişafına təkan verir və onların cəmiyyətdə özlərini təsdiq etmələrində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. A.Abbasov. Biznesin əsasları. Bakı, «Nurlan», 2005. - 656 səh.
2. A.B.Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. "Biznesin təşkili və idarə edilməsi" Dərslik. Bakı. 2011., 464 səh
3. Anar Bayramov. Biznes və menecmentin əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 184 səh.
4. Əyyub Əyyubov. Biznes sistemləri, yolları və prinsipləri. Sahibkar fəaliyyətinin anatomiyası. Bakı: Sabah, 1995 128 s.
5. P. Fərhadi. Beynəlxalq biznes. ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: [Bakı Biznes Universiteti], 2017. 297
6. Əliyev M.Ə "Biznesin təşkili və idarə edilməsi" Baki 2010
7. Gauntlett D.A. Insurance Coverage of Intellectual Property Assets, CCH Incorporated, 2013, 1512 p.
8. Şiryayev V.İ., Şiryayev Y.V "Biznes prosesləri idarəetmə" Bakı 2013

Rəyci: prof. Ş.Səmədova

Göndərilib: 03.09.2020 Qəbul edilib: 05.09.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/109-116

Ələkbər Göyüş oğlu Əlverdiyev
Bakı, Azərbaycan
aliakbar.alverdiyev@gmail.com

BÜDCƏ İDARƏÇİLİYİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ARTIRAN AMİLLƏR

Xülasə

Məqalədə yeni büdcə mexanizminə keçidin aktuallığı ifadə edilir və bu mexanizmin tətbiqinin büdcə qanunvericiliyinə, büdcə sisteminə və büdcə prosesinə təsiri araşdırılır. Yeni yanaşmalar nəticəsində, xüsusən büdcənin xərclər hissəsində həm nəzarət güclənəcəkdir, həm də səmərəlilik artacaqdır ki, bunlarda mövzunun çox aktual olduğunu göstərir. Eyni zamanda məqalədə bu istiqamətdə müvafiq işi aparan nazirliklərə müəyyən tövsiyələr hazırlanmışdır ki, bu tövsiyələrin nəzərə alınması yararlı ola bilər.

***Açar sözlər**: büdcə, büdcə prosesi, nəticələrə yönəlik büdcələşmə, ortamüddətli büdcə planlaşdırılması, proqram-məqsədli metod*

Main directions of developing of budgeting management and the factors of increasing its efficiency

Summary

The article highlights the urgency of the transition to a new budget mechanism and examines the impact of this mechanism on budget legislation, the budget system and the budgeting process. As a result of new approaches, especially in budget expenditures, the control will be activated, and the effectiveness will increase, which indicates that the problem is very urgent. At the same time, some recommendations have been developed for ministries involved in relevant work in this regard, so it may be useful to take these recommendations into account.

***Key words**: budget, budget process, results-oriented budgeting, medium-term budget planning, program-target method*

Giriş

Dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edən büdcə idarəçiliyində indiki dövrə kimi ənənəvi (xərc) büdcələşmə metodundan istifadə edilməkdədir ki, burada da ciddi problemlər müşahidə edilir. Bu metoddan istifadədə əsas məqsəd maliyyə resurslarının məqsədli və təyinatı üzrə xərclənməsini təşkil etməkdir və nəticə etibarilə maliyyə resursları təyinatı üzrə istifadə edilir. Bu metod dünya praktikasında bir çox ölkələrdə, xüsusilə MDB məkanı ölkələrində tətbiq edilir, lakin yüksək nəticələrin və səmərənin əldə olunması heç də asan məsələ hesab olunmur [4]. Başlıca çatışmazlıq kimi dövlət maliyyə idarəetməsində olan digər strukturların, xüsusilə nazirliklərin məsuliyyət yükünün çox az olması və onların təşəbbüskarlıq ideyasından uzaq qalması vacib amil kimi nəzərə çarpır. Eyni zamanda, maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi məsuliyyətini birbaşa yuxarı səviyyələrdə dayanan qurumlar daşıyır ki, bu zaman əlavə problemlərin mövcudluğu nəticəsində daha dəqiq qərarların qəbul olunması mümkün olmur. Tamamilə mərkəzləşmiş idarəçiliyin fəsadları olduqca böyük olur və vəsaitlərin əsassız şəkildə xərclənməsi üçün ciddi stimullar olur. Azərbaycanda büdcə planlaşdırılması, ictimai maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi və nəzarət məhz ənənəvi (xərc) büdcələşdirmə modeli əsasında aparılır ki, bu da bəzi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan artıq yeni yanaşmalara, üsullara müraciət edilməli və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində ciddi islahatlar aparılmalıdır. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi üzrə yeni dövrün çağırışlarına cavab verən çevik idarəçilik modelinin formalaşdırılması üçün dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinin təsnifləşdirilməsinin daha dəqiq və aydın şəkildə təkmilləşdirilməsinə nail olunmalı, xərcləmələr üzrə yeni mexanizmlər işlənməli, fəaliyyət istiqamətləri oxşar olan və bir-birini təkrarlayan dövlət qurumlarının konsolidasiyası aparılmalı, dövlət aparatının saxlanılması xərcləri maksimum dərəcədə optimallaşdırılmalı və büdcə yükünün azaldılması istiqamətində addımlar atılmalıdır. Əsas islahat büdcə sistemindən başlamalı və büdcənin hər qəpiyinin hesabatlılığını təmin etməyə imkan verən nəticəyə yönəlik büdcə mexanizmi və proqram-məqsədli metodun tətbiqinə şərait yaradan yeni büdcə qanunvericiliyi qəbul edilməli və büdcəyə səmərəli nəzarəti təmin edə bilən yeni funksiyalar yaradılmalı və müvafiq orqanların səlahiyyətlərinə daxil edilməlidir. Daima maliyyə problemlərini yaşayan bir çox ölkələr və ABŞ təcrübəsi göstərir ki, proqram-məqsədli metodun tətbiqi ilə büdcə kəsirinin hətta yüksək səviyyədə olduğu şəraitdə belə büdcə idarəçiliyində ciddi problemlər yaşanmır. Proqram-məqsədli metodun növləri kimi "inzibati" və "müqavilə" modelindən istifadə olunur [7]. Müqavilə modelində müxtəlif müsabiqələr keçirilir və təxsisatların bölgüsü ciddi rəqabət mexanizminin

mövcudluğu şəraitində aparılır. Bu modeldən Böyük Britaniya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Cənubi Afrika və Skandinaviya ölkələri istifadə edir. Bu model daha çox dövlət idarəetməsində parlament idarəçiliyinə sahib olan ölkələr üçün xarakterikdir. Yuxarı orqanların qərarları əsasında qəbul edilən və aktlarda nəzərdə tutulmuş şəkildə icra olunan proqramlar isə inzibati modelə aid olunur. Burada çox sayda olmayan (adətən 100-150 proqram) proqramlar icra olunur və dəqiq şəkildə nəzərdə tutulan nəticələrə əsasən xərclərin strukturu müəyyən edilir. İnzibati model Rusiyada, İtaliyada, Fransada, Braziliya istifadə olunur və belə bir model əsasən dövlət idarəetməsində prezident idarəçiliyinə sahib olan ölkələr üçün xarakterikdir. Proqram-məqsədli metod nəticəəsaslı büdcə mexanizminin tərkibində ən ciddi təsirlərə malik bir metoddur. Nəticəəsaslı büdcə mexanizmində xərclər proqramlara, xidmətlərə, fəaliyyətlərə və onun nəticələrinə bağlanır. Planlaşdırma yuxarıdan-aşağıya prinsipi əsasında aparılır. Yuxarıdan-aşağı prinsipində mərkəzləşdirilmiş idarəetmə aparatından bütün digər nazirliklərə maliyyələşdirməylə bağlı məhdudiyyətlər tətbiq edilir və nazirliklər ortamüddətli planlaşdırılma dövründə bu məhdudiyyətlərin çərçivəsindən kənara çıxa bilmirlər. Bu cür yanaşma ilə mövcud olan resurslara əsasən etibarlı və əsaslı proqnozlar verilir ki, bütün bu proqnozlar dəqiq makroiqtisadi qiymətləndirilmə əsasında meydana çıxır. Həddindən artıq olan optimistik proqnozların verilməsinin qarşısını alınması üçün elə mexanizmlər olmalıdır və yaradılmalıdır ki, inzibati və siyasi təzyiqlər minimuma endirilsin.Bu planlaşdırmadan istifadə edən ölkələr arasında İsveçi qeyd etmək olar ki, onlar artıq 15 ildir ki, aşağıdan-yuxarıya prinsipini ləğv etməklə, birbaşa yuxarıdan-aşağıya prinsipinə keçidi təmin etdilər və kifayət qədər əla nəticələr əldə edə bildilər.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissəsinin təhlili. İlk öncə qeyd edək ki, müasir dövrdə dövlət büdcəsinin təşkili və idarə edilməsində planlaşdırılma və proqnozlaşdırılma ən vacib məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, büdcə vasitəsilə ÜDM-in yenidən bölgüsü baş verir və burada büdcə gəlirlərinin yaradılması və bu vəsaitlərdən istifadə təşkil edilir. Məlumdur ki, büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaiti toplanarkən və istifadə olunan zaman dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında maliyyə münasibətləri yaranır. Bu maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti tədbirlər sistemi vasitəsilə tənzimlənir. Büdcə siyasəti ÜDM-in büdcə vasitəsilə istifadə edilən hissəsini tam müəyyən edir və bu siyasət nəticəsində büdcə xərclərinin strukturu və onun müxtəlif büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi, büdcə kəsiri, dövlət borcununun idarə edilməsi məsələləri tam şəkildə müəyyən edilir. Sirr deyildir ki, ölkəmizdə son illərdə ÜDM-in artım tempində neft gəlirlərinin təsiri açıq aşkar olmuşdur. ÜDM-in artması xüsusilə, 2000-ci ildən etibarən büdcə göstəriciləri çərçivəsində daima gəlir və xərclərin artımına şərait yaratmışdır. Aşağıdakı cədvəldə ilkin olaraq ölkəmizin illər üzrə büdcə göstəricilərinə nəzər yetirək:

Cədvəl 1.

2000-2018-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri, milyon manatla

Göstəricilər	2000	2006	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018
Ümumi daxili məhsul (nominal ÜDM)	4718.1	18746.2	42465.0	54743.7	58182.0	59014.1	54352.1	60393.6	79797.3
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	714.6	3868.8	11403.0	17281.5	19496.3	18400.6	17498.0	17505.7	22508.9
Dövlət büdcəsinin xərcləri	764.0	3790.1	11765.9	17416.5	19143.5	18709.0	17784.5	17751.3	22731.6
Dövlət büdcəsinin kəsiri (-) və ya profisiti (+)	- 49.4	78.7	- 362.9	- 135	352.8	- 308.4	- 286.5	- 245.6	- 222.7
Dövlət büdcəsi kəsirinin ÜDM-də çəkisi, faizlə	1	-	0.9	0.2	-	0.5	0.5	0.4	0.3

Mənbə: Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır.

Göstəricilərə baxaraq qeyd etmək olar ki, ümumi daxili məhsul, dövlət büdcəsinin gəlirləri, dövlət büdcəsinin xərcləri daima artım tempi göstərmişdir. Lakin 2015 və 2016-cı illərdə bu göstəricilərdə geriləmələr müşahidə olunmağa başladı. Əsas səbəblərdən biri kimi 2015-ci ildən etibarən qlobal iqtisadi

artımın zəifləməsi və dünya əmtəə (enerji) qiymətlərinin kəskin şəkildə ucuzlaşması hesab olunmuşdur. 2016-cı ildə isə bu proses daha da mürəkkəbləşmişdir. Beləliklə 2016-cı ildə dünya ölkələri üzrə ÜDM-in real artım tempi 2014-cü illə müqayisədə 0.3% azalaraq 3.1% təşkil etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının da dünyadan təcrid olunmadığını və qlobal proseslərdən kənar qalmadığını ifadə edərək görə bilərik ki, son nəticədə ölkəmizdə 2014-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ÜDM-də geriləmə baş vermiş, büdcə kəsiri müşahidə olunmuş və dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-də 0.5 % təşkil etmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə ölkə iqtisadiyyatına dəymiş mənfi təsirlərdən başqa son illərdə neft sektoru üzrə real artım tempi də müşahidə edilməmişdir. ARDNŞ (SOCAR) şirkətinin verdiyi məlumatlara görə, 2016-cı ildə ölkə üzrə neft hasilatının həcmi 41034.5 min ton (2015-ci ildə 41586.0) təşkil etmişdir ki, bu göstərici 2016-cı ilin büdcə zərfinə daxil olan məlumatlarda göstərilən neft hasilatının proqnozlaşdırılan həcmi (40744.9 min ton) göstəricisinə yaxın bir göstərici olmuşdur. Statistik məlumat bazasının təhlili göstərir ki, ümumiyyətlə neft hasilatının pik həddi 2010-cu ildə baş vermis və bu rəqəm 50795.5 min ton təşkil etmişdir. Beləliklə 2016-cı il üzrə hasilat 2010-cu illə müqayisədə 19.2% azalmışdır. 2018-ci ildə yenidən dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri üzrə ciddi artımlar müşahidə edilmişdir, lakin burada müəyyən risklər mövcuddur. Belə ki, əvvəlki illərlə müqayisədə 2018-ci ildə büdcə xərclərinin artım tempi nominal ÜDM-in artım tempini 15.8 faiz bənd üstələmişdir. Dövlət xərcləmələrinin artımı fonunda ÜDM-in artımının zəif olması onu göstərir ki, məcmu təklif artır, onun müqabilində isə tələb hələ formalaşmamışdır. Bu, o deməkdir ki, bir neçə ildən sonra büdcəni azaltmaq lazım gəlsə, ÜDM-in həcmində kəskin azalma baş verə bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatlara nəzər salaraq qeyd edək ki, xüsusilə 1995-2000-ci illər arasında büdcənin icrasında daima kəsir müşahidə edilmişdir. Əsas səbəblər gəlirlərin aşağı səviyyədə olması, planlaşdırmanın lazımi səviyyədə təşkil edilməməsi, xərclər üzərində nəzarət mexanizmlərinin olmaması, dövlət büdcəsi üzrə qanunvericiliyin həmin dövrün tələblərinə cavab verməməsi hesab olunur. 1995-ci ildən etibarən xəzinədarlıq sisteminin mərhələli tətbiqinin başlaması belə mövcud vəziyyətə birdən birə ciddi təsir edə bilməzdi. 1999-cu ilin 18 may tarixində isə "Dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının xüsusi qanunu qəbul edilmişdir ki, bu qanun "Büdcə sistemi haqqında" ilk qanuna kömək məqsədi daşımışdır. Xəzinədarlıq sisteminin tədricən formalaşdırılması və neft fondunun vəsaitlərinin 2000-ci ilin əvvəlindən etibarən büdcəyə girişinin təmin edilməsi nəticəsində artıq hökumət sonrakı illərdə bir çox problemləri asanlıqla həll etməyə başlayacaqdır. Xəzinədarlıq sisteminin mövcudluğu birinci növbədə maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə düzgün maliyyə planlaşdırmasının tətbiqi ilə nəticələndi və burada büdcə kəsirinin ya aradan qaldırılması, ya da kəsirin minimallaşdırılmasına nail olundu. Azərbaycanda qurulan xəzinədarlıq sistemi ilk növbədə Maliyyə Nazirliyinə birbaşa olaraq büdcə gəlirlərinin və xərclərinin, pul-valyuta vəsaitlərinin dəqiq bölgüsünü aparmağa şərait yaratdı. Bu funksiyaların reallaşması çərçivəsində xəzinədarlıq orqanları burada statistik olaraq aylıq, rüblük, illik proqnozlar verir.

Ortamüddətli büdcə planlaşdırılması, nəticəsaslı büdcə mexanizmi, proqram-məqsədli metod. Son illər ərzində dünya ölkələrində yayılmış büdcə ilə bağlı əsas islahat ortamüddətli büdcə planlaşdırılmasının tətbiq edilməsidir. Ortamüddətli büdcə planlaşdırılması zamanı ortamüddətli (perspektiv) büdcə plan sənədi hazıranır ki, bu sənəddə minimum üç il ərzində aparılmış büdcə proqnozları ilə səfərbər ediləcək bütün büdcə gəlirlər haqqında informasiya və ortamüddətli dövr üçün əldə ediləcək bütün borclar və büdcənin xərcləri haqqında bütün lazımi məlumatlar mövcud olur. İnkişaf etmiş ölkələr praktiki olaraq ortamüddətli planlaşdırma metodlarından istifadə etməyə başladılar ki, bu da büdcə ilində təyinatlar üzrə xərclərin idarə olunması prinsipinin proqram-məqsədli metod əsasında yaranan nəticələrin idarə olunması prinsipi ilə əvəzlənməsinə şərait yaratdı. Fikrimizcə, dövlət büdcəsinin icrası mərhələsinə nəzarət edən orqanlar (Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi və Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti) artıq yalnız xərclər üzrə nəzarəti həyata keçirməməlidir, həm də qarşıya qoyulan məqsədlər üzrə nəticələrin əldə olunması ilə bağlı maliyyə nəzarətini həyata keçirməli olacaqdır ki, bu islahatın aparılması artıq maliyyə nəzarəti anlayışının mahiyyətini dəyişəcəkdir.

Azərbaycanda büdcə sistemi üzrə vəsaitlərin hərəkəti yaradılmış xəzinədarlıq sistemi üzrə nəzarətdə saxlanılır. Xəzinədarlıq sistemi bir maliyyə kateqoriyası olaraq dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edən büdcə iqtisadi kateqoriyası ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədədir, ona görə də büdcə daxilində yeni islahatların, yanaşmaların, mexanizmlərin, alətlərin tətbiqi xəzinədarlıq sisteminin fəaliyyətində də yeni dəyişikliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Fikrimizcə, Azərbaycanda büdcə və xəzinədarlıq sistemi ilə bağlı olan islahatların mərkəzində aşağıda qeyd olunan əsas istiqamətlər dayanmalıdır:

--- Nəticələrə yönəlik büdcələşdirmə mexanizminin tətbiqi;
--- Ortamüddətli xərc çərçivələrinin tətbiqi;
--- Proqram-məqsədli metodun tətbiqi
--- Dövlət büdcəsinin icrası üzrə büdcə uçotunda hesablama metodunun tətbiqi.

Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə inkişafa nail olmaq üçün ölkəmizdə vahid büdcə təsnifatı, mühasibat uçotu, öhdəliklərin qəbul edilməsi, proqram-məqsədli metodun yaradılması və tətbiqi, ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması üzrə təkmilləşdirmələr aparılmalı, yeni normativ sənədlər qəbul edilməli, mövcud olan sənədlər üzrə lazımi dəyişikliklər aparılmalıdır. Bəzi ölkələrin praktikasında qeyd olunur ki, bu istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin paralel şəkildə aparılması olduqca çətin bir məsələ hesab olunur və bu istiqamətlərin tam tətbiqi üçün müəyyən bir dövr hədəf götürülməli və burda pillə-pillə işlər görülməlidir.

Göstərilən istiqamətlər üzrə ciddi bir şəkildə müvafiq qərarların qəbuluna da başlanılmışdır. Belə ki, ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi“ sənədində konkret olaraq görüləcək tədbirlər siyahısında ortamüddətli xərc çərçivələrinin yaradılması, nəticələrə yönəlik büdcələşdirmə mexanizminin yaradılması və tətbiqi ön plana çəkilmişdir [2]. Qarşıya qoyulan hədəflər çərçivəsində ən vacib məsələ hər iki istiqamət üzrə atılan addımların ümumi büdcə sistemində, dövlət büdcəsi icrası sistemində hansı yeniliklərə səbəb olacağı və xəzinədarlıq sistemində hansı dəyişikliklərin müşahidə olunması ilə bağlı olacaqdır.

Ortamüddətli xərc çərçivəsi, nəticələrə yönəlik büdcələşdirmə, proqram-məqsədli metod dövlət büdcəsinin idarə edilməsi üzrə tamamilə yeni bir yanaşma formalaşdıracaqdır. Bu islahat nəticəsində xəzinədarlıq sistemi daxilində xüsusilə, büdcənin xərclər üzrə icrası zamanı bəzi dəyişikliklərin baş verəcəkdir və fikrimizcə, bu dəyişikliklər aşağıdakılar kimi olacaqdır:

--- xəzinədarlıq orqanları burada büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında onların məqsədli proqramları üzrə öhdəlikləri qəbul edəcəkdir və burada artıq uzunmüddətli öhdəliklərin də qəbulu baş verəcəkdir;

--- uzunmüddətli öhdəliklərin mövcudluğu zamanı xərclər üzrə dövlət büdcəsinin icrasında uzunmüddətli müqavilələrin qeydiyyatı reallaşdırılacaqdır;

--- xəzinədarlıq orqanları vahid büdcə təsnifatı daxilində yaradılmış prioritet təşkil edən proqram təsnifatı üzrə müxtəlif xərc əməliyyatlarını aparacaqdır;

--- büdcə proqramları üzrə tələb olunan büdcə vəsaitlərinin xəzinədarlıq orqanları qarşısında əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi baş verəcəkdir;

--- xəzinədarlıq orqanları icra edilən proqramlar çərçivəsində həm uçot funksiyalarını yerinə yetirə bilər, həm də proqramların icrası üzrə yaranan nəticələri və göstəriciləri üzrə qiymətləndirmə imkanlarına sahib ola bilərlər.

Nəticələrə yönəlik büdcə mexanizmi dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi üzrə üzrə planlaşdırmanın, icranın, nəzarətin elə bir metodologiyasını özünə daxil edir ki, dövlətin iqtisadi siyasətində olan prioritetlərdən asılı olaraq büdcə xərclərinin bölüşdürülməsi və istifadəsi cəmiyyətdə gözlənilən konkret nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmalıdır. Nəticələrə yönəlik büdcə mexanizmində büdcə xərclərinin planlaşdırılması aparılarkən xüsusilə proqram-məqsədli büdcələşdirmə metodundan xüsusilə istifadə olunur. Burada orta və uzunmüddətli büdcə planlaşdırması proqram-məqsədli metoda əsaslandıqda daha effektiv olur. Bu üsul büdcə planlaşdırmasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması və uzunmüddətli məqsədli proqramlarla inteqrasiya edilməsini nəzərdə tutur. İslahatların aparılmasını təmin etmək baxımından bu proqramların formalaşması, reallaşdırılması və onların nəticələrini qiymətləndirmək üçün müvafiq metodoloji bazanın və hüquqi sənədlərin hazırlanması və qəbul edilməsi zəruridir.

Proqram-məqsədli metodun tətbiqi üçün əlbəttə ki, vahid büdcə təsnifatında ayrıca proqram təsnifatının yaradılması labüddür. Ona görə də, ölkəmizdə 2005-ci ildən qüvvədə olan vahid büdcə təsnifatına yenidən baxılmalıdır və burada burada büdcə xərclərinin proqram təsnifatı yaradılmalıdır. Bu təsnifatın daxilində proqramlar, alt-proqramlar üzrə qruplaplaşdırılma aparılmalı və bu proqramların adı təsbit edilməli və həyata keçiriləcək illər dəqiq qeyd edilməlidir. Qəbul ediləcək yeni vahid büdcə təsnifatında mütləq büdcə kəsrinin maliyyələşmə mənbələri və dövlət borcu (daxili və xarici) üzrə ayrıca təsnifatda mütləq yaradılmalıdır. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə büdcə təsnifatının tərkibini müxtəlif ölkələr üzrə müqayisə edə bilərik [11] :

Cədvəl 2.

Müxtəlif ölkələrdə büdcə təsnifatının tərkibinin müqayisəli təhlili

Təsnifat / Ölkələr	İqtisadi	Funksional	İnzibati	Büdcə kəsrinin maliyyələşmə mənbələri	Proqram	Digər
Albaniya	Var	Var	Var	Var	Var	Coğrafi (regional, yerli və s.)

Azərbaycan	Var	Var	Var	-	-	Gəlirlərin təsnifatı
Gürcüstan	Var	Var	Var	-	-	Maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin təsnifatı
Qazaxıstan	Var	Var	Var	Var	-	-
Kosovo	Var	-	Var	Var	Var	Layihə
Qırğızıstan	Var	Var	Var	-	-	-
Moldova	Var	Var	Var	-	Var	İnvestisiya subyektləri üzrə donorların təsnifatı
Çernoqoriya	Var	Var	Var	Var	Var	Layihə
Serbiya	Var	Var	Var	Var	Var	Alt-proqram
Tacikistan	Var	Var	Var	Var	-	-
Ukrayna	Var	Var	Var	Var	Var	Gəlir təsnifatı, Yerli büdcələrin xərcləri üzrə müvəqqəti təsnifat

Mənbə: Pempal.org

Müqayisə aparsaq görərik ki, bir çox ölkələr büdcə təsnifatının tərkibində proqram təsnifatını yaratmış və büdcənin icrasını səmərəli təşkil etmək üçün ondan istifadə edirlər. Bütün ölkələr bir qayda olaraq büdcə təsnifatında funksional, iqtisadi, inzibati təsnifatdan istifadə edirlər. Dövlət büdcəsinin icrasını nəzarətdə saxlamaq üçün isə birbaşa olaraq iqtisadi təsnifata üstünlük edirlər. Lakin proqram təsnifatı yaradılarsa büdcənin icrası zamanı səmərəliliyin əldə olunması üçün həm proqram, həm də iqtisadi təsnifat xüsusilə nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Nəticəsaslı büdcə mexanizminə keçid təmin edildikdə büdcə uçotu üzrə də müəyyən yeniliklər edilməlidir. Azərbaycanda dövlət büdcəsinin icrası zamanı büdcə uçotu üzrə xəzinədarlıq modifikasiya edilmiş kassa metodundan istifadə edir. Müasir zamanda qərb ölkələrində artıq birbaşa olaraq hesablama metoduna keçid tamamilə təmin edilmişdir [8]. Baxmayaraq ki, nəticəsaslı büdcə mexanizmi və proqram-məqsədli metoddan istifadə zamanı büdcə uçotunda hesablama metodundan yox, kassa metodundan istifadə davam etdirilə bilər. Nəticələrə yönəlik büdcələşdirmədə ölkələr birbaşa olaraq hesablama metodunu tətbiq edir ki, hesablama metodunda vəsaitlərin daxilolması və ya ödənişlərin aparılması tarixindən asılı olmayaraq əməliyyat və hadisələr baş verdiyi məqamlarda qeydə alınacaqdır. Hesablama metodunun tətbiqi nəticəsində dövlət onun aktivləri və öhdəlikləri barədə daha geniş informasiya əldə etmiş olacaqdır. Kreditor borcların daha yaxşı idarə edilməsi baxımından planlaşdırma və dövlət büdcəsinin icrası zamanı hesablama metodundan istifadə önəmlidir. Hesablama metodunda öhdəliklərin qəbulu artıq xərc kimi əvvəldən tanınır və faktiki xərclərdən qabaq onların qeydiyyatı aparılır. Hesablama metodu vasitəsilə öhdəliklər barədə daha geniş bir əhatəyə malik məlumatlar əldə etmək mümkün olacaqdır. Burada balans hesabatı təşkil olunan zaman aktiv hesablar yaradılır və aktiv hesabların tərkibində dövlət gəlirləri, dövlət mülkiyyətində olan bütün material və qeyri-material aktivlər tamamilə əks olunur. Balans hesabatın digər hissəsi olan passiv hesablarda isə xərc maddələri qeyd olunur. Hesablama metodu vasitəsilə yaradılan aktiv və passiv hesabların bərabərliyi çərçivəsində cari büdcə ilində kassa xərclərinin hədlərini hesablamaq mümkün olacaqdır. Azərbaycanda dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi zamanı büdcə təşkilatları təsdiq edilmiş smeta çərçivəsində ayrılan vəsaitləri hal-hazırda uçotun hesablama metodu əsasında icra edirlər. Beləliklə də, büdcə təşkilatları proqramlar çərçivəsində büdcə vəsaitlərindən istifadə zamanı hesablama metodunun tətbiqi üzrə ciddi problemlər yaşamayacaqdır.

Dövlət büdcəsinin icrasında uçot və hesabatlılıq. Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsində uçot elə bir vasitədir ki, bu zaman dövlətin bütün pul vəsaitlərinin hərəkəti bütövlükdə qeydə alınır və bütün maliyyə əməliyyatları müvafiq kitablarda əks etdirilərək sonda büdcə hesabatının hazırlanması üçün şərait yaradır. Dövlət büdcəsinin icrasının uçotunu büdcə uçotunun tərkibinə daxil etmək olar ki, buraya büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrasının uçotu da daxildir. Hazırda Azərbaycanda xəzinədarlıq sistemində büdcə uçotunun təşkili və aparılması təmin olunur ki, burada büdcə uçotunun hər iki tərəfinə ciddi nəzarət təmin olunur. Ənənəvi olaraq büdcə uçotuna elə bir sistem kimi baxılır ki, burada dövlətin bütün pul vəsaitlərinin daxilolma və xaricolma əməliyyatlarının qeydiyyatı aparılır [8].

Dövlət büdcəsinin icrasının uçotu, həm də büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrası mühasibat uçotunun hesablar planına əsasən aparılır. Dövlət büdcəsinin icrasını aparan orqan (adətən xəzinədarlıq) və büdcə təşkilatları üçün vahid hesablar planının mövcud olması daima aktual məsələ kimi diqqəti çəkir. Beynəlxalq təcrübədə hökumət sektorunda mühasibat uçotunun hesablar planı indi elə bir şəkildə hazırlanır ki, büdcə təsnifatı hesablar planının əsas komponenti olmalıdır. İqtisadi təsnifat burada xüsusilə böyük rol oynayır ki, bu təsnifat hesablar planının əsas elementi kimi özündə büdcələşdirmə, mühasibat uçotu, büdcə-vergi təhlili və statistik hesabatlılığı özündə birləşdirir.

Dövlət büdcəsinin icrası haqqında tam və əhatəli hesabatlılığın təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 6 oktyabr tarixli 149 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Vahid Büdcə Təsnifatının təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır və burada proqram təsnifatı əlavə edilməklə yanaşı, həm də eyni zamanda iqtisadi və funksional təsnifat beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən Dövlət Maliyyə Statistikasının (DMS) tələblərinə tam şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır.

Dövlət büdcəsinin icrası üzrə avtomatlaşdırma və elektron tətbiqetmə. Dövlət büdcəsinin icrası və büdcə uçotunun beynəlxalq praktikada nəzərdə tutulan şəkildə aparılması üçün ölkəmizdə bu istiqamət üzrə avtomatlaşdırılma aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzinədarlıq üzrə İnformasiya İdarəetmə Sistemi (XİİS) vahid büdcə təsnifatının ən vacib hissəsi olan iqtisadi və funksional təsnifatı tamamilə əhatə edir [3] . XİİS-də iqtisadi təsnifat üzrə birinci sırada gəlirlər, ikinci sırada xərclər, üçüncü sırada qeyri-maliyyə aktivləri, maliyyə aktivləri, öhdəliklər dayanır.

Aktivlərin xalis dəyərinin artmasına gətirib çıxaran əməliyyatlar büdcə gəlirləri kimi təsnifləşdirilmişdir. Bura vergilər, sosial ayırmalar, qrantlar, digər gəlirlər daxildir. Aktivlərin xalis dəyərinin azalmasına gətirib çıxaran bütün əməliyyatlar büdcə xərcləri kimi təsnifləşdirilmişdir. Bura əməyin ödənişi, malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması, köhnəlmə, faiz üzrə ödənişlər, subsidiyalar və cari transferlər, qrantlar və digər ödənişlər, təqaüdlər və sosial müavinətlər, digər xərclər daxildir.

Qeyri-maliyyə aktivlərinin satın alınması, maliyyə aktivləri ilə əməliyyatlar, öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatları xərc kimi tanınmır və aktivlərin xalis dəyərinə onların heç bir təsiri yoxdur. Ehtiyatların və ya pul və saitlərinin dəyişilməsinə təsir edən əməliyyatlar, mühasibat müxabirləşməsi formasında Baş Kitabın hesablarında öz əksini tapır. Bu hesablara gəlir hesabları, xərc hesabları, öhdəlik və aktivlərin həcm və dəyərinin dəyişilməsini əks etdirən hesablar, balans hesabları (bu hesablara maliyyə aktiv və öhdəliklərinin, həmçinin qeyri-maliyyə aktivlərinin uçotu üzrə hesablar aid edilir) daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə gəlirləri və xərcləri üzrə təsnifat bu hesablar sistemində əks olunmur. Bu hesablar planı iqtisadi təsnifatı tamamilə əhatə edir və beynəlxalq təcrübədə hesablar planı əsasən iqtisadi təsnifat əsasında yaradılır. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə XİİS-də Baş kitabın hesablar planının ümumiləşdirilmiş formasına nəzər yetirək [3]:

Cədvəl 3.

XİİS-də Baş kitabın hesablar planı

Baş kitabın hesabları		
1.	Gəlir hesabları	Nəticə hesabları
2.	Xərc hesabları	Nəticə hesabları
3.	Dəyərin dəyişilməsi hesabları	Nəticə hesabları
4.	Həcmin dəyişilməsi hesabları	Nəticə hesabları
5.	Balans hesabları	Balans hesabları

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin 13 fevral 2013-cü il tarixli "İ-25"№-li Əmri ilə təsdiqlənən XİİS-in tənzimlənməsi üzrə metodiki sənəd əsasında hazırlanmışdır.

Gəlir, xərc, dəyərin dəyişilməsi, həcmin dəyişilməsi hesabları nəticə hesablarına aiddir. Növbəti maliyyə ilinə keçdikdə bütün hesablar bağlanır və onların qalığı, son nəticə hesabı olan aktivlərin xalis dəyəri hesabında əks olunur. Dəyərin dəyişilməsi hesabları və həcmin dəyişilməsi hesabları ilin sonunda aktivlərin xalis dəyəri hesabı ilə bağlanan nəticə hesablarına aid edilir. Dəyər və həcmin dəyişilməsi hesabları konkret aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir.

Balans hesabları "yığım hesabları" olub, növbəti maliyyə ilinə keçdikdə həmin hesabların son qalığı özlərinə aid edilir. Balans hesablarına qeyri-maliyyə aktivlərinin uçotu hesabı, maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri, nəticə hesablarının bağlanması hesabı, aktivlərin xalis dəyəri hesabı daxildir. Bu hesablarda ilk və son qalıqlar, həmçinin, bütün əməliyyatlar üzrə dövriyyələr öz əksini tapır.

Göründüyü kimi, XİİS-də hesablar planı faktiki olaraq ictimai sektor üçün mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları (İSBMUS) və hökumətlər üzrə statistik hesabatlar sisteminin (Dövlət Maliyyə Statistikası (DMS)) tələblərinə tamamilə uyğundur və onların əsasında yaradılmışdır. Lakin ölkəmizdə Hesablama Palatasının verdiyi rəydə ifadə edilir ki, Milli Hesablar Sisteminin Dövlət Maliyyə Statistikası ilə uzlaşdırılmanın əsasını təmin edən Vahid Büdcə Təsnifatı ilə uyğunluq təşkil etməməsi büdcənin təhlilinində çətinliklər yaradır. Ona görə də ilkin olaraq büdcə təsnifatının Dövlət Maliyyə Statistikası (DMS) ilə tam uzlaşmasına nail olunmalıdır.

Azərbaycanda XİİS-in tətbiqi konkret olaraq aşağıdakı üstünlükləri yaratmışdır:

--- dövlət üçün hərtərəfli şəkildə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına nail olundu;

--- Maliyyə Nazirliyi daxilində və digər nazirliklərlə məlumat bazasında maliyyə və büdcə məlumatlarına inteqrasiya əldə edildi;

--- mühasibat uçotu və hesabatlılıq üzrə beynəlxalq standartların (İSBMUS/DMS) tələblərinə cavab verən bir sistemin təşkili təmin edildi;

--- kassa idarəetməsinin yüksəldilməsi, likvidliyin təmin olunması, proqnozlaşdırılma və planlaşdırmanın yüksək səviyyədə təşkilinə nail olundu ;

--- Mərkəzi Bank vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərinin ödəmə sisteminin icra olunması və Mərkəzi Bankla real vaxt rejimində (şəbəkə vasitəsilə) uzlaşma yaradılması mümkün oldu;

--- Gömrük Komitəsi və Vergilər Nazirliyinin gəlir məlumatlarının əhatəli bir şəkildə XİİS-ə inteqrasiyasına nail olunmuşdur;

--- Hesablama Palatası və ya audit təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən digər qurum tərəfindən bütün maliyyə razılaşmalarının yoxlanılması üçün imkan yaradılmışdır;

--- bütün xərclərinin büdcəyə müvafiq olunması təmin edilmiş, öhdəlik, mal alışı və sifariş sənədinin reallaşdırılması, kreditor borcunun ödənilməsi və avans ödənişlərin aparılması avtomatlaşmış rejimdə işlənilir.

Beləliklə, XİİS Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin sistematik icrasını, kassa və dövlət xərclərinin idarə edilməsini tamamilə asanlaşdırmışdır.

Nəticə. Yeni mexanizmlərin, yeni yanaşmaların tətbiqi büdcə menecmentində ciddi dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxaracaqdır. Burada ən əsas dəyişiklik ondan ibarət olacaqdır ki, büdcə çərçivəsində vəsaitlər həm təyinatı ilə istifadə olunmalıdır, eyni zamanda həm də həmin vəsaitlərdən istifadə artıq ciddi nəticə və sosial səmərənin əldə olunması ilə müşahidə edilməlidir. Yeni yanaşma nəticəsində büdcə qanunvericiliyinin tərkibinə daxil olan bəzi sənədlərdə də dəyişikliklər aparılmalıdır. Ölkəmizdə proqram-məqsədli metodun tətbiq edilməsi üçün vahid büdcə təsnifatında ayrıca proqram təsnifatının yaradılması labüddür. Proqram təsnifatının yaradılması ilə burada digər təsnifatlara nisbətən (funksional,iqtisadi) prioritetliyə malik olan təsnifat kimi məhz proqram təsnifat çıxış edəcəkdir. Proqram əsaslı büdcələşmə ilə artıq birmənalı şəkildə müzakirə və debatlar xərc maddələri ətrafında deyil, proqramlarda qarşıya qoyulan konkret və qiymətləndirilə bilən məqsədlər ətrafında aparılacaqdır. Nəticəəsaslı büdcə mexanizminin tətbiqi, xüsusən büdcə sistemi üzrə büdcə planlaşdırılmasında, büdcə uçotu, hesabatlılığın təmin edilməsində ciddi dəyişikliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Maliyyə Nazirliyi bu mexanizmə keçidi tam təmin edərsə, onun tərkib hissəsində vacib rol oynayan xəzinədarlıq yeni funksiyalar yerinə yetirə bilər ki, bu funksiyalar həm büdcənin icrasında nəzarəti gücləndirə bilər, həm də büdcənin icrası zamanı proqramlar üzrə səmərəli nəticələrin alınmasına şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 2002-ci il).
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarix Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 fevral 2013-cü il tarixli İ-25№-li Əmri ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlığın İdarəedilməsinin İnformasiya Sisteminə (XİİS-ə) keçid dövrü üçün metodik göstərişlər”, Bakı-2013.
4. «Бюджетирование, ориентированное на результат» / И.А. Азизова. – Ташкент, 2010. – 144 с.
5. Белев С.Г., Дешко М.А., Минеев А.Н., Могучев Н.С., Тищенко Т.В, Худько Е.В, Хрусталев А.А, «Международный опыт включения долгосрочных целевых программ в бюджетный процесс», Москва 2015.
6. “Среднесрочное бюджетное планирование” - Ё.Ш. Файзуллаев, И.А.Азизова, - Ташкент, 2010 - 148 с.

7. Давыдова, Л.В. Методологические основы обоснования программного бюджета региона / Л.В.Давыдова, Т.Ю. Ткачева // Финансы и кредит. - 2016. №23. - с. 36-49.
8. Babazadə İ.V. Büdcə xərclərinin səmərəliliyinə dair müasir elmi-nəzəri yanaşmalar, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, "Elmi əsərlər" toplusu, Bakı, 2018, №1.
9. Dövlət büdcəsinin layihəsi və icrası haqqında Hesablama Palatasının rəyləri, http://sai.gov.az
10. Budget.az
11. Pempal.org
12. http://Maliyye.gov.az

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 04.08.2020 Qəbul edilib: 06.08.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/117-120

Ayan Uğur qızı Abbasova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ayna20239@gmail.com

BƏRK MƏİŞƏT TULLANTILARI ƏSASINDA MAYE KOMPOSTLARIN ALINMASI

Xülasə

Dövrümüzün əsas problemlərindən biri bərk məişət tullantılarının - bərk məişət tullantılarının atılması və emalıdır. Ölkəmizdə bu sahədə köklü dəyişikliklər barədə danışmaq hələ çətindir. Avropa ölkələrinə və ABŞ-a gəldikdə, oradakı insanlar çoxdan belə qənaətə gəldilər ki, bərk tullantıların resurs potensialı məhv edilməməli, istifadə olunmalıdır. Bərk tullantı probleminə zibillə mübarizə olaraq yaxınlaşa bilməzsən, nəyin bahasına olursa olsun ondan qurtarmaq vəzifəsi qoyursan. Qərbi Avropa şəhərlərinin küçələrində zibilin selektiv toplanması üçün çox rəngli qabların (şüşə, tullantı kağızları və s.) Qurulması heç kimə xəbər deyil. Eyni zamanda, ümumi mənfəət nəzərə alınmaqla tərəflərin vəzifələri və vəzifələri aydın şəkildə bölünür. Demək olar ki, bütün ölkələrdə yeməyin çürüməyən plastik qabıqda satılması qadağandır. ABŞ-da 1998-ci ildə, məsələn, Amerikanın Geri Çevrilmə Günü keçirildi. Ən təsirli iştirak üçün mükafat tamamilə təkrar materiallardan hazırlanmış 200.000 dollar dəyərində bir ev oldu. 1990-cı ildən bəri, İngiltərə hökuməti pan-Avropa direktivlərini tətbiq edir: ən azı 70% ərzaq səviyyəli plastik qablar (şüşələr, eynəklər, çantalar, blister paketlər və s.) Təkrar emal edilməlidir.

Açar sözlər: *məişət tullantıları, sanitar-gigiyena tələbləri, maye tullantıları, təkrar emalın əhəmiyyəti, sənaye-məişət tullantıları*

Purchase of lıquıd composts on the basıs of solıd household waste

Summary

One of the main problems of our time is the disposal and processing of solid waste - solid waste. It is still difficult to talk about radical changes in this area in our country. As for European countries and the United States, people there have long come to the conclusion that the resource potential of solid waste should not be destroyed, but used. You can't approach the problem of solid waste as a garbage fight, you set a task to get rid of it at any cost. Nobody knows about the installation of multi-colored containers (glass, waste paper, etc.) for the selective collection of garbage on the streets of Western European cities. At the same time, the duties and responsibilities of the parties are clearly divided, taking into account the common benefit. In almost all countries, the sale of food in non-perishable plastic packaging is prohibited. In the United States in 1998, for example, America's Recovery Day was celebrated. The prize for the most effective participation was a $ 200,000 house made entirely of recycled materials. Since 1990, the British government has been implementing pan-European directives: at least 70% of food-grade plastic containers (bottles, glasses, bags, blister packs, etc.) must be recycled.

Key words: *household waste, sanitary-hygienic requirements, liquid waste, importance of recycling, industrial-household waste*

Giriş

Dünya əhalisinin fasiləsiz olaraq artması və nəticədə məişət tullantılarının ətraf təbii mühitə kortəbii və ya düşünülmüş şəkildə atılması, onların qiymətləndirilməsini və təbiətə zərər gətirməyəcək şəkildə kompleks emalı məsələsini daha da aktual edir. Hal-hazırda tullantıların (istehsal, tibbi, radioaktiv, tikinti və s.), xüsusilə məişət tullantılarının düzgün iqtisadi qiymətləndirilməsi, ekoloji tarazlıq nəzərə alınaraq idarə edilməsi ciddi ekoloji problemlər arasındadır və beynəlxalq səviyyədə bu məsələyə baxılır. Əgər düzgün şəkildə səmərəliliyi dəyərləndirilərsə, məişət tullantıları həm xammal kimi qiymətləndirilərək iqtisadi inkişafa səbəb olar həm də ətraf təbii mühiti tullantının yaratdığı dönülməz ekoloji kadastrlardan (basdırılma zamanı torpaqlar məhv olur, təbiətdə yığılaraq epidemik xəstəliklər çoxalır, sulara atılaraq hidrosferdə canlıların ölümünə səbəb olur, kortəbii yandırılaraq dioksin maddəsinin ətraf təbii mühitə yayılmasına səbəb olur və s.) qismən də olsa qoruyar. Bu kimi səbəblərdən məişət tullantılarının qiymətləndirilməsi, kompleks emalının tətbiqi, emalı metodlarının innovativ üsullarının kəşfi, tətbiqi, tullantıların idarə edilməsinin nəinki inkişaf etmiş, həmçinin inkişafda olan ölkələrdə təşkili yalnız ətraf təbii mühitə və ya ölkənin inkişafı üçün deyil, canlı orqanizmlər o cümlədən insanların sağlamlığı üçün mütləqdir və bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, məişət tullantıları (bərk məişət tullantıları və məişət-fekal suları) ictimai fəaliyyətdə əmələ gələn, iqtisadi dəyəri yüksək olan, lakin ətraf mühitdə yığılarsa ciddi təhlükələr doğuran, məişətdə

yararsız hesab edilən artıq maddələrdir. Məişət tullantıları bir tərəfdən insan sağlamlığına zərəri olmaqla yanaşı təbii mühiti çirkləndirir, amma sənaye üçün də güclü xammal resursudur.

Məişət tullantıları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ətraf təbii mühitin yaxşılaşdırılmasına dair sərəncamları nəzərə alınmışdır.

İqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi araşdırılmış və elmi yeniliyi müəyyən edən əsas nəticələr aşağıda göstərilmişdir:
-məişət tullantılarının həcmi, xüsusiyyətlərinin təyini;
- kommunal-məişət tullantıların emalının vacibliyi;
- yalnız bərk məişət tullantılarının deyil, eyni zamanda məişətdə yaranan maye halında tullantı sularının düzgün qiymətləndirilərsə təkrar istifadəsinin mümkünlüyü;
-Azərbaycanda və digər ölkələrdə emalı metodlarının araşdırılması;
-Optimallaşdırılması istiqamətində tullantıların idarə edilməsinin prioritet istiqamətlə

Məişət tullantıları və ya istehlak tullantıları - dedikdə evlərdən, bağça, park və gəzinti sahələri kimi ictimaiyyətə açıq yerlərdən, sənaye müəssisələrindən, iş yerlərindən atılan, lakin təhlükəli olmayan tullantılar (işçilər nahar edərkən yaranan qida qalıqları, kağız, plastik butulkalar və s.), o cümlədən məişətdə istifadə olunan tibbi tullantılar (radioaktiv və təhlükəli olanlar istisna olmaqla) aiddir ki, çox qismi bərk, az hissəsi maye və ya yarım bərk, bir də təhlükəli olaraq təsnif olunur. Gündəlik fəaliyyət nəticəsində ev mühitində yarana biləcək təhlükəli və zərərli xüsusiyyət daşımayan hər cür tullantı bərk məişət tullantılarıdır. Yemək qalıqları, ev əşyası tullantıları, qablaşdırma materialları (şüşələr, kağız, karton, tənəkə qutular), yanacaq tullantıları (kül) bu kateqoriyaya aiddir. Bir də qalıq və ya artıq tullantılar vardır ki, onlarda tullantıların emal prosesinə yararlı olmayan, çeşidlənməyən və yenidən emal oluna bilməyən məişət materialların əsasında yaranır. Evdə su hamam, mətbəx, tualet və bağça (həyət) olmaq üzrə dörd yerdə istifadə edilməkdədir. Məişətdə ən çox istehlak olunan maye sudur. Bundan əlavə maye yağlar, paltar suyu, duz turşusu, maye sabun, şampun və s. -dən istifadə mayelər arasındadır ki, maye məişət tullantılara aiddir. Bir də təhlükəli məişət tullantıları vardır ki, bura tibbi təhlükəli (istifadə olunmuş iynə qabları, açılmış sarğı vasitələri, dərmanlar və s.), radioaktiv olan və ya olmayan digər təhlükəli tullantılar (boş batareya, elektron avadanlıqları, məişət texnikası, boyalar, aerozol balonları və s.) aiddir.

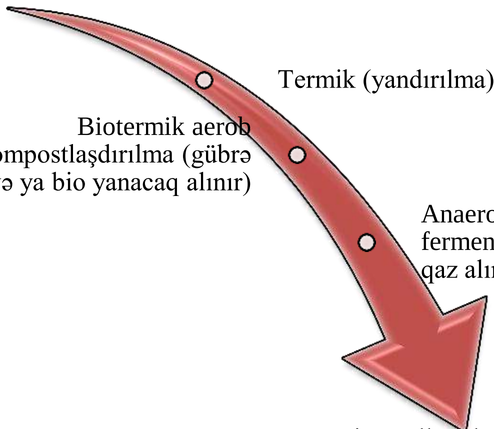
Cəmiyyətin fəaliyyət dairəsi genişləndikcə, maddi nemətlərin istehsalı və uyğun olaraq tullantıların həcmi də artır. Ümumiyyətlə nəinki məişət tullantıları, bütövlükdə tullantıların həcmi durmadan artır, bu səbəbdən hər bir ölkədə o cümlədən Azərbaycanda onların təkrar emalı, mövcud emal metodlarının inkişaf etdirilməsi, yeni üsullarının icad edilməsi tullantısız texnologiyanın, mövcud tullantının yox edilməsi, digər ölkələrin təcrübələri nəzərə alınmaqla tətbiqi vacib və prioritet istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Məişət tullantıları:

Tullantıların inteqrə olunmuş şəkildə idarə edilməsi, xüsusi ilə məişət tullantılarının ekoloji dəyərləndirilməsi, iqtisadi qiymətləndirilməsi, texnoloji proseslərin öyrənilməsi digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu məsələyə ciddi baxılır və makroiqtisadiyyatımızın inkişafı üçün vacib rol olduğu bəllidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cü illər üçün kompleks tədbirlər planına əsasən Bakı və şəhərətrafı digər yaşayış məntəqələrində yaranan bərk məişət tullantılarının utilizasiyasına və ölkədə təkrar istehsal biznesinin inkişafına kömək məqsədilə Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodu və Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması zavodu (Zavodun layihələndirilməsi, tikintisi və istismarı bütünlüklə Fransanın "Constructions Industrielles de la Méditerranée S.A." -"CNİM" S.A. şirkəti tərəfindən həyata keçirilib) 19 dekabr 2012-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən tam istismara verilmişdir.

Məlumdur ki, istehlak tullantılarının emalı prosesi müxtəlif metodlardan ibarətdir. Söhbət Azərbaycandan gedirsə bu sahə yenidir və bərk məişət tullantılarının düzgün qiymətləndirilərək idarə edilməsi, istifadə edilməsi yalnız paytaxtda Təmiz Şəhər ASC məşğul olur. Paytaxtda məişət tullantılarının emalının texnoloji metodları əsasən alman texnologiyasına əsaslanır, çünki bu sahə üzrə Avropada lider Almaniyadır. Bərk məişət tullantılarının işlənməsinin metodlarının ümumilikdə təsviri:

Qrafikdə qeyd edildiyi kimi çeşidlənmə, termik işlənmə əsasən texnoloji metodlara, biotermik və fermentasiya isə ekoloji və ya bioloji mteodlara aiddir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, paytaxtda məişət tullantılarının texnoloji metodla emalını həyata keçirən Təmiz Şəhər ASC-dir. Texnoloji metodla emalın növləri çeşidlənmə, yandırılma, poliqona göndərilmədir və bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Emal prosesinin birinci mərhələsi yəni çeşidlənmə, Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodunda (zavod Balaxanıda yerləşir, yaxın gələcəkdə Bakının kəndlərindən biri olan Şüvəlanda və Qaradağda da çeşidlənmə zavodu fəaliyyət göstərəcək) həyata keçirilir, bura daxil olan məişət tullantıları çeşidlənir və təkrar emala yararlı olan tullantılar sortlaşdırılaraq, sifariş edən yerli emal şirkətlərinə (Green Baku, Coca cola və s.) göndərilir. Emala yararlı olmayan tullantılar isə təhlükəlilik dərəcəsi və digər fiziki xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq müəyyən yerlərə çatdırılır.

Beton bunkerlərdə tullantılar ilkin çeşidlənmə aparılır, böyük ölçülü materiallar ayrılır, digər tullantılar isə yükləyici ilə zavodun daxilinə aparılır. Nəzərə alsaq ki, zibil maşınında gətirilən tullantıların 40%dən çoxu plastik torbalarda zavoda gətirilmir, çünki keyfiyyətinin aşağı olması və ya digər səbəblərdən cırılmış şəkildə gəlir, lakin məişət tullantıları arasında açılmamış plastik torbalar olur ki, mütləqdir ki, çeşidlənməyə getməmiş torba açan mərhələsindən keçsin. Digər texnoloji metod isə termik üsul olan yandırılmadır ki, bu işi Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması zavodu həyata keçirir. Bu metod bahalı olsa da, ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, poliqonlarda tullantıların sayının artmasının (basdırılma ən ucuz və ən zərərli metodlardan biridir) qarşısının alınması baxımından çox sərfəlidir. Avropa ölkələrində çeşidlənmə kimi problem olmadığı üçün, tullantıların idarə edilməsində əsas yeri kompostlama (biotermik) və yandırılma (termik) metodları tutur.

Çeşidlənmə zavodundan fərqli olaraq, Yandırılma zavodunda əsasən avtomatlaşdırılmış iş mühitidir (idarə pultları ilə) və əl əməyi demək olar ki, çox azdır. Zavodu ən son (4G) texnologiya ilə inşa olunub. Burada proses çeşidləmədən daha sadədir yəni, tullantı zibil maşınları ilə gətirilir, (iki xətt üzrə fəaliyyət göstərir -"marten sobaları və boyler") böyük həcmli bunkerlərə yığılır, xüsusi qaldırıcı kranla (bir dəfəyə 5 ton tullantı qaldırır, əgər

tullantıların içərisində dəmir kimi ağırlıq gətirəcək tullantı olmasa bu rəqəm 8-ə qədər qalxa bilir) qaldırılıb bunkerin sol tərəfində yerləşən marten sobalarına (2 ədəd) göndərilir, marten sobalarından (temperatur 850 dərəcə olur) aşağıda xüsusi qurğular var ki, ora burada yanan tullantıların dib külü (bottom ash) yığılır ki, sonradan bu küldən asfaltın çəkilməsində, tikinti işlərində təkrar istifadə olunur. Marten sobalarından sonra, bəzi tullantılarda müəyyən proseslərin getməsi üçün buxar istehsal edən borucuğ və ya boylerə atılır, əmələ gələn buxardan (borucuqda yerləşən su qızdırılaraq buxara çevrilir) elektrik enerjisi əldə olunur.

Paytaxt Bakıda Balaxanı Bərk Məişət tullantılarının Zərərsizləşdirilməsi Poliqonunda tətqiqatıma əsasən qeyd etmək olar ki, hər iki metodun tətbiqi burada həyata keçirilir. Belə ki, poliqonun üzəridə müəyyən hücrələr qoyulub ki, tullantıdan əmələ gələn metan qazını tutsun və elektrik enerjisinə çevirsin. Digər poliqon texnologiyası isə ərazidə qoyulmuş su təmizləyici qurğusudur ki, bunun sayəsində sızıntı suyu qrunt sularına, torpağa qarışmamış tutulur, yığılır və qurğuya göndərilir ki, nəticədə içməyə tam yararlı olmasa da texniki (poliqonun ərazisindəki ağacları sulamaq, hər iki zavodu [Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi, Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması], kanalizasiya məqsədləri üçün) su kimi istifadə etmək olur.

Bundan əlavə tullantıların texnoloji qiymətləndirilməsi baxımından elmi yenilik kimi təklif edirəm ki, Bərk Məişət Tullantılarının İdarə edilməsi üzrə Azərbaycana Pellet sobaları gətirilsin. Bu sobalar yanmaya yararlı olan tullantıları yandırmadan emal edən, tullantıdan istilik əldə olunması baxımından çox sərfəlidir. Belə ki, pellet sobaları, fiziki və kimyəvi zərərlərdən azad olmuş tullantıları (məişət) qurudaraq, kiçik hissəciklər halına (fuel pellet) çevirir və istilik enerjisi kimi istifadə olunur. Bərk məişət tullantılarının aradan qaldırılması maye və qaz halında olanların aradan qaldırılması, bərpası, emal metodları nisbətən fərqlidir. Bərk məişət tullantlarının çeşidi çoxdur və bioloji parçalanması daha çətin olandır. Bərk məişət tullantılarının azaldılması, təsirinin azaldılması istiqamətinə təkrar emalı ona ən uyğun həll istiqamətlərindən biridir.

Nəticə

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda məişət tullantılarının düzgün dəyərləndirilməsi aparılarsa (qida tullantılarından gübrə almaq, poliqona basdırmamaq və s.) bioqaz istehsalı üzrə ekoloji bazarda bizim də payımız olar. Xüsusilə qeyd etməliyəm ki, poliqonda basdırılan biotullantılardan bioqazın alınması, ölkə üçün perspektivli sahədir.

Nəzərə alsaq ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından müəyyən işlər görülür, bu səbəbdən bölgələrdəki, qida tullantılarından gübrə əldə edərək, kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermiş olarıq. Azərbaycanda məişət tullantılarının qiymətləndirilməsi yalnız paytaxt daxilində həyata keçirilir. Bu prosesə Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu, Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodu və Balaxanı Şəhər Tullantılarının Zərərsizləşdirmə Poliqonu aiddir. İnzibati-iqtisadi rayonlarda çeşidləmə, yandırılma, kompostlama proseslərini həyta keçirən zavodlar inşa olunsun. Əhali arasında məişət tullantılarının çeşidlənməsinin vacibliyi haqqında ekoloji maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Xüsusilə yay aylarında, nəzərə alsaq ki, isti mövsümlərdə qarpız-yemişin qalıqları kağız tullantılarla eyni qaba atılır, bu zaman təkrar emala yararlı olan məhsulların effektivliyi itir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi - Azərbaycanın statistik göstəricisi - Bakı 2003
2. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli proqramı - Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi - Bakı 2002
3. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu - Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi - Bakı 2002
4. Əliyev A., Əliyev T. - Bərk məişət tullantılarının idarə olunmasına dair terminlərin və anlayışların izahlı lüğəti - Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatı Sosial iqtisadi araşdırmalar İctimai Birliyi - Bakı 2012
5. Biddlestone, A.J., Gray, K.R. and Day, C.A. (1987) In Environmental Biotechnology, Ellis Horwood, Chichester
6. Chilton M., “WTE Worldwide”, Waste Management World, Nov-Dec 2008, 4749, 2008.
7. Гасанова А.А. Экологические проблемы городов Азербайджана. Баку: “Элм”, 2003, 320 с
8. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство Азербайджана XIX начала XX веков, Москва: Стройиздат, 1986, 303 с.

Rəyçi: dos.N. Salmanova

Göndərilib: 29.08.2020 Qəbul edilib: 30.08.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

www.aem.az AEM AZ EN TR RU

"ELMİ İŞ"

beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:

- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətşünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur.

Jurnalda məqalələrin dərc olunması ödənişlidir

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Məqalələrin həcmi: 8-25 səhifə

- Məqalələr A4 formatda 14 ölçüdə, 1.5 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, kənarlardan 2 sm (hər tərəfdən) boşluq buraxılmalıdır.
- Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
- Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində məqalənin yazıldığı dildə və ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır. Əgər məqalə ingilis dilindədirsə, o zaman xülasə və açar sözlər ingilis və Azərbaycan dilində yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcıllığı istinad ardıcıllığına uyğun verilməlidir.
- **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: .04.08..2020
Kağız formatı:
H/n həcmi:.
Sifariş: 296

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68